

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXVI
HEFTE 1/2
SIDE 1-276
1975

Lensregnskaberne II

AF THELMA JEXLEV

Den efterfølgende oversigt er en fortsættelse af bd. XXV s. 571–621 omfattende en kort indledning om lensregnskabernes almindelige opbygning og oversigt over de østensundske len. I nærværende hæfte gennemgås lenene på Sjælland, Møn, Bornholm, Lolland, Falster, Fyn og Langeland. Oversigten vil blive afsluttet i det følgende hæfte med de jyske len samt Færøerne og Bohuslen.

KØBENHAVN LEN

Fra 1572 med herrederne Sokkelund, Ølstykke, Smørum og det derunder lagte Lille herred. Gammelt regnskabslen, i perioder forenet med Krogen, Frederiksborg, Abrahamstrup eller Tryggevælde len. Forskellige middelalderlige regnskaber er bevaret, men ingen fra Christian 3.s eller Frederik 2.s tid, ej heller i ekstraktbindene.¹

Ditlev Holck 1588–95

Intet bevaret.

Carl Bryske 1595–97

Intet bevaret.

Børge Trolle 1597–99

Intet bevaret.

Knud Rud 1599–1602

a Udgiftsregnskab 1599/1600 og 1601/02.

¹ Om de middelalderlige regnskaber se: Thelma Jexlev, *Lensregnskaber og skatte- mandtal o. 1500*, ARKIV bd. V s. 140–141, 145 og 147, Kbh. 1975. – »Stedsmaals- registre som landbohistorisk kilde« behandles af Jørgen Andersen, *Fæsteforhold i Københavns len 1611–61*. HT. 1974, s. 1–80. I *Erslev I* s. 16 anføres, at Lille h. lægges under Ølstykke h., men jfr. *Kanc. Brevb. 1577 3/4*. – Skifteprotokoller 1630 ff findes i lensarkivet, LA. for Sjæll.

- c Skattemandtal 1600.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarieliste.

Laurits Ebbesen 1602–08

- a Udgiftsregnskab 1602–04 (heri genanter til kgl. tjenere og skibsfolk, pensioner, årsklædninger m.v.), udspisningsregnskab 1602/03 er udskilt og findes i særlig pakke.

Jørgen Kaas 1608–14

- a Kun antegnelser 1608–11; regnskab 1611–14; udspisningsregnskab 1611–14 (udskilt).
- b Jordebog 1612–14.
- c Skattemandtal 1611–14.
- d Kvittanser (m. fortegnelse).

Christian Friis 1614–15, 1620–24
(til Kragerup)

Kaj Rantzau 1615–20

- a Regnskab 1614–21 (1620/21 med bilag og regnskab over de kirkelige indtægter, som er oppebåret til Halmstad kirkes bygning); udspisningsregnskab 1614–20; udfodringsregnskab 1611–17 og 1618/19; 1621/22 intet regnskab, kun nogle bilag; regnskab 1622–24 (1623/24 med bilag).
- b Jordebog 1615/16, 1620, 1623/24.
- c Skattemandtal 1617/18, 1620/21 og 1622–24.
- d Kvittanser m. fortegnelse fra Christian Friis' anden lensmandsperiode.

Mogens Kaas 1624–29

- a Regnskab 1624/25 (kun nogle bilag), 1625/26 (med oldengældsregister), 1626–29 (med en del bilag). Lysregistre 1623–29 (udskilt). Mandtal på langægtpenge 1625, 1627 og 28 (udskilt).
- b Jordebog 1625–29.
- c Skattemandtal 1624–29.
- d Lensbreve, kvittanser, inventarielister (m. fortegnelse).

Mogens Sehested 1629–32

- a Regnskab 1629–32 (alle med bilag, 1631/32 med

- oldenregister). Lysregistre 1629–32 (udskilt).
- b Jordebog 1629–31.
- c Skattemandtal 1629–32.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Joachim Beck 1632–34

- a Regnskab 1632–34 (med bilag). Lysregistre 1632–34 (udskilt).
- b Jordebog 1632/33.
- c Skattemandtal 1632–34.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Niels Trolle 1634–41

- a Regnskab 1634–36 (med bilag og oldengældsregister, 1635/36 udgifter til ægtkørsel, høbjergning og markarbejder til den ny ladegård), 1636/37 (med bilag), 1637/38 (med bilag og oldenregistre), 1638–41 (med bilag). Lysregistre 1634–41 (udskilt). Langægtpenge og spindepenge 1635–41 (udskilt).
- b Jordebog 1635–38.
- c Skattemandtal 1634–41 (med en del bilag).
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Niels Vind 1641–46

- a Regnskab 1641–46 (alle med bilag, 1641/42 og 1644/45 med oldenregistre). Lysregistre 1641–46 (udskilt). Langægtpenge og spindepenge 1641–46 (udskilt).
- c Skattemandtal 1641–46 (med bilag).
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Oluf Brockenhus 1646–51

- a Regnskab 1646–51 (alle med bilag, 1650/51 med afkortningsregistre og oldengældsregister). Lysregistre 1646–51 (udskilt). Langægtpenge 1646–51 (med enkelte bilag) og spindepenge 1646–50 (udskilt).

- c Skattemandtal 1646–51 (nogle bilag).
- d Kvittanser (m. fortegnelse) og inventarium.

Axel Urup 1651–55

- a Regnskab 1651–55 (alle med bilag, 1653/54 oldengældsregister). Lysregistre 1651–55 (udskilt). Langægtpenge 1651–55 (udskilt).
- c Skattemandtal 1651–55 (visse bilag).
- d Antegnelser til kvittanciarum.

Frantz Brockenhus 1655–58

- a Regnskab 1655–58 (med bilag, 1657/58 med restanceregistre for de 3 hdr.). Lysregister 1655–58 (udskilt). Langægtpenge 1655–57 (udskilt).
- c Skattemandtal 1655–58 (med bilag).

Christoffer v. Kørbitz 1658–61

- a Regnskab 1658 1/5-aug. (fjendens indfald); Jakob Eilersens regnskab for udlæg og forstrækning 1657–60 (med bilag); indtægts- og udgiftsregnskab 1660 fra fredens slutning til 1661 1/5 (enkelte bilag). Lysregistre 1658–60 (udskilt).

Ibstrup ladegård

Denne ladegård blev 1645 bortforpagtet til slotsskriver *Peder Pedersen*, fra hvis tid der er bevaret en pakke forpagtningsregnskaber, og senere fra 1650 til *Hans Christoffersen Claudi*.

- a Forpagtningsregnskaber 1645–49 med bilag.

Islev mark og enghave

Islevgård i Sokkelund h. var i årene 1538–40 frit overladt Albert Ravensbergs enke *Sofie Podebusk*, men hørte almindeligvis ind under Københavns len. 1650 fik slotsskriver *Peder Pedersen* den i forpagtning til afløsning af Ibstrup; for et par år er der bevaret en pakke forpagtningsregnskaber.

- a Forpagtningsregnskaber med bilag 1653–55.

Københavns nye ladegård

Blev ligesom de andre ladegårde bortforpagtet i 1640'erne, 1645 (og fornyet 1649) til *Peder* (Christensen) *Svenske*.

Af en eller anden grund findes udskilt af Københavns lensregnskaber mejerskens fortegnelser over solgt og udleveret smør, mælk og fløde 1633/34 samt Vibeke Kruses rekvisitioner fra 1635, desuden

- a Forpagtningsregnskab med bilag 1650/51.

Valby birks enghave

Var ligesom de øvrige ladegårde bortforpagtet fra 1650, til ridefoged *Wolf Ravn*; hans regnskaber findes i en særlig pakke.

- a Afregninger 1651–56.

KROGEN, (fra 1577) KRONBORG LEN

Indtil Christian 3.s død førte Krogen len en noget omskiftelig tilværelse som regnskabslen, afgiftslen og frit len, snart bortforlenet sammen med København snart sammen med Gurre. Efter igen at have været under København blev det 1564–67 selvstændigt bortforlenet til *Jørgen Sehested*. Ved hans fratræden blev det forenet med Frederiksborg indtil 1584, således at regnskab 1582/83 findes der.²

Gert Rantzau 1584–90, med Kronborg og Hørsholm birker samt Holbo h.

- Ekstrakter i årgang 1585–1588/89 og 1590/91.
- a Indtægtsregnskab med jordebog 1588/89.

Sten Maltessen Sehested 1590–95

- Ekstrakter i årgang 1591/92, 1592/93, 1594/95 og 1595/96.
- a Indtægtsregnskab med jordebog 1592/93.

Ditlev Holck 1595–1600

- Ekstrakter i årgang 1596–1598/99.
- a Intet regnskab bevaret, kun antegnelser dertil 1597/98 og 1599/1600.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarieliste.

² Kontrakt 1582 18/3 om leverance af tækkekobber findes i Top. Saml., Helsingør nr. 13. – Kongebreve 1620–40 og skifteprotokoller 1640 ff i lensarkivet, LA. for Sjæll.

Mogens Ulfeldt 1600–04

Joachim Bülow 1604–12³

- a 1605–10 kun antegnelser og ekstrakter 1609/10 i regnskab 1610–12 med bilag samt oldengældsregister og udfodringsregnskaber 1610/11.
- b Jordebog 1610–12.
- c Skattemandtal 1610/11.
- d Kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Christen Hansen (Baden) 1612–19

(død 1618)

- a Regnskab 1612–19 (m. bilag); desuden oldenregister 1616/17, udfodringsregnskab 1616–19 og regnskab på kirkernes beholdning 1617.
- b Jordebog 1613–19.
- c Skattemandtal 1613–19.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Fra 1619 til 1648 igen forenet med Frederiksborg.

Christoffer Basse 1610–23,

Jørgen Urne 1623–27,

Frederik Urne 1627–41

og *Hans Ulrik Gyldenløve* 1641–45

- a Regnskab 1619–42 og 1643–45 med bilag (bilag mangler for 1622/23, 1625/26 og 1643/44); særligt regnskab for den uvisse indkomst (mgl. 1633–35); udfodringsregister (mgl. 1639/40 og 1641–45); oldengældsregister 1619/20, 1623/24, 1625/26, 1630/31, 1635/36, 1641/42 og 1644/45; smederegnskaber 1622/23 og 1630/31 samt udgifter til bøsser og pistoler 1622/23; regnskab for $\frac{1}{3}$ af kirkernes beholdning til Kristianstad kirkes bygning 1624/25. Udspisningsregister for prinsen med følge 1626/27. I en selvstændig pakke findes bygningsregnskaber 1630–39.
- b Jordebog 1626–30, 1631/32 og 1640–43.
- c Skattemandtal 1620–45.

³ Joachim Bülow var samtidig lensmand på Frederiksborg, men havde to selvstændige lensbreve.

- Arent v. d. Kuhla* 1645–58, fra 1648 uden Frederiksborg og Abrahamstrup.
- a Regnskab 1645–58 (med bilag);⁴ regnskab for uvisse indkomster 1645–48 og 1656–58; udfodringsregnskab 1645–58; oldengældsregister 1647/48, 1650/51 og 1657/58. Særlige regnskaber: Voldskatter til Københavns befæstning 1647/48; indtægt af frikøbte bøndersønner 1648/49; heste og øksne leverede arméen i Skåne 1657/58.
 - b Jordebog 1650.
 - c Skattemandtal 1645–58.
 - d Kvittanser og inventarieliste (m. fortegnelse).

Christoffer Bille 1658–60

- Eiler Holck* 1660–
- a Regnskab 1658/59 med bilag; fogedregnskab for Esrom 1658–60; regnskab 1660/61 med bilag og kommissærernes landgildeansættelser for Kronborg len 1660.

FREDERIKSBORG LEN

Lenet er oprettet 1560 af Hillerødholm, hvortil blev lagt Dronningborg og Esrom len m. v.

Herluf Trolle 1560–62, i forening med København.

- b Jordebog 1561 er bevaret.

Jørgen Munk 1562–77, 1562 blev Frederiksborg birk oprettet med 23 sogne i Try herred, senere kom 6 sogne i Holbo herred til, forenet med Krogen 1567–76.

Ekstrakter i årgang 1573–74 og 1577.

Johan Taube 1577–84, forenet med Kronborg.

Ekstrakter i årgang 1578–83 og 1586.

- a Regnskab 1582/83 med jordebog.

Joachim Leist 1584–89, uden Kronborg. 1584 blev Kregme birk og Grønholt sogn lagt til Frederiksborg.

Ekstrakter i årgang 1585–1589/90.

⁴ Fortegnelse på kanoner og ammunition 1652 16/7 findes Top. Saml., Helsingør, Kronborg nr. 42. – Kongebreve 1592–1661 i LA. for Sjælland.

Morten Venstermand 1589–92

Ekstrakter i årgang 1590/91–1592/93.

Jakob Trolle 1592–97, 1592 ff forenet med Abrahamstrup.

Ekstrakter i årgang 1594/95–1595/96 og 1596/97–1597/98.

c Mandtal over pengeskatten 1596/97.

Peder Mund 1597–1604

a Ekstrakt af regnskab 1599/1600.

c (Skattemandtal 1600/01 burde eksistere, men manglede ved revisionerne 1925 og 1942).

d Kvittanser m. fortegnelse samt inventarieliste.

Joachim Bülow 1604–12

a Intet regnskab bevaret, men bilag 1610/11.

c Skattemandtal 1610–12.

Claus v. Ahnen 1612–14

a Intet regnskab.

c Skattemandtal 1612–14.

d Kvittanser m. fortegnelse og inventarieliste.

Christoffer Basse 1614–23, 1619(–48) forenet med Kronborg.

a Visse bilag 1614/15, regnskab 1615/16 (med bilag og specielt bygningsregnskab, intet regnskab 1616–19, men 1616/17 slotsmandtal på adelsbønders og kanniketjeneres skovkøb i Abrahamstrup len og græsgangsregister for Abrahamstrup; 1619/20 kun Frederiksborg slots bygningsregnskab; 1620/21 ekstrakt og mandtal over dagløn til håndværkere, pligtfolk og andre, som har arbejdet på slottet; 1621/22 intet regnskab, men bilag, desuden skovkøbsregister for Hornsved skov, Abrahamstrup len; 1622/23 kun slotsbyggningsregnskab.

b Jordebog 1616/17, udat. (ca. 1620).

c Skattemandtal 1614/15, 1617–23.

d Lensbrev, kvittanser m. fortegnelse.

Jørgen Urne 1623–27

a Udgiftsregnskab for prinsens og fru Kirstine Munks ophold på Frederiksborg 1623, bilag 1623/24,

ekstrakt 1624/25; regnskab 1625/26 (med bilag og skovkøbsregister for Frederiksborg samt oldengældsregister for Frederiksborg og Abrahamstrup); regnskab 1626/27 (med bilag og skovkøbsregister for Frederiksborg og Abrahamstrup samt græsgangsregister for Abrahamstrup). Desuden udfodringsregnskab og lysregister på Frederiksborg 1625–27 (udskilt).

b Jordebog 1625–27.

c Skattemandtal 1623–27.

d Lensbrev, kvittanser m. fortegnelse, samt inventarieliste.

Frederik Urne 1627–41

a Regnskab 1627–29 (med bilag og skovkøbsregister for Frederiksborg og Abrahamstrup samt græsgangsregister for Abrahamstrup); regnskab 1629/30 (med bilag) og 1630/31 (med bilag, samt skovkøbs- og oldengældsregister for Frederiksborg); regnskab 1631/32 med bilag, skovkøbsregister for Frederiksborg, ekstrakt m. bilag for 2 års byggearbejder på Frederiksborg, græsgangsregister for Abrahamstrup og fortegnelse på den lille ladegårds avl; regnskab 1632/33 med bilag og skovkøbsregister; regnskab 1633/34 m. bilag; regnskab 1634–36 med bilag, skovkøbs- og oldengældsregister; regnskab 1636/37 og 1638/39 med bilag og skovkøbsregister; regnskab 1637/38 med bilag; regnskab 1639/40 med bilag, oldengælds- og skovkøbsregister og regnskab 1640/41 med bilag og skovkøbsregister. Udfodringsregnskab og lysregister 1627–41 (udskilt).

b Jordebog 1627–32, 1637–39 og 1640/41.

c Skattemandtal 1627–41.

d Kvittanser m. fortegnelse; inventarielister og liste over inventariets forbedringer og forringelser 1627–41.

Hans Ulrik Gyldenløve 1641–45

a Regnskab 1641–45 med bilag og skovkøbsregister, samt oldengældsregister 1641/42 og 1644/45. Ud-

fodringsregnskab og lysregister 1641–45 (udskilt).
c Skattemandtal 1641–45.

Arent v. d. Kuhla 1645–48

- a Regnskab 1645–48 med bilag; ekstrakt af særligt bygningsregnskab 1646/47⁵ og kvartalsregister 1647/48; udfodringsregnskab og lysregister 1645–48 (udskilt).
- c Skattemandtal 1645–48 (heri mandtalsregister på spindepenge 1646/47).
- d Kvittanser m. fortegnelse samt inventarieliste.

Otto Pogwish 1648–, uden Kronborg.

- a Regnskab 1648–61 med bilag og kvartalsregister; oldengældsregister 1650/51 og 1654/55; skovkøbsregister 1650–52 og 1653–58; kornmagasinregnskab 1652–56, samt kommissærernes opgivelse af, hvad bønderne skal yde 1660/61. Udfodringsregnskab 1648–51 (udskilt) og lysregister 1648–58 (udskilt).
- b Jordebog 1651/52 og 1657 (jordebog 1650/51 udtaget og henlagt i Da.Kanc.).
- c Skattemandtal 1648–58 og 1660–62.
- d Kvittanser; antegnelser til registrering af kvittanser.

Frederiksborg ladegård

Frederiksborg lille ladegård var fra 1647 selvstændigt bortforpagtet til *Peder Svenske*, som også havde Københavns ladegård i forpagtning. Han blev 1651 efterfulgt af *Hans Jostsen*, og fra 1654 overtog lensmanden *Otte Pogwich* forpagtningen (efter at der først var udstedt lensbrev til *Gregers Friis* som imidlertid beholdt sit norske len). En pakke med regnskaber og kvittanciarumbilag er bevaret.

- a (Regnskab 1650/51 findes sammen med Københavns ladegård). Indtægts- og udgiftsregnskab

⁵ Fortegnelse på egetømmer 1647 17/2 findes Top. Saml., Hillerød, Frederiksborg slot nr. 31.

- 1651–55 med bilag.
 d Forpagtningsbrev og inventarium 1647 med bilag.
 Gregers Friis' forleningsbrev 6 sept. 1653. Register på kvittanser 1648–56.

HØRSHOLM LEN

Hørsholm hørte oprindeligt under Krogen len, men blev en overgang (1562–68)⁶ selvstændigt bortforlenet til *Borkvard Pappenheim* på regnskab; fra hans tid er bevaret en ekstrakt i årgang 1570. Derefter blev det lagt til Frederiksborg. 1634–37 blev det bortforpagtet til slotsfogden på Frederiksborg *Niels Olsen*, derefter fik lensmanden *Frederik Urne* det selv som en selvstændig forpagtning. Da *Hans Ulrik Gyldenløve* 1641 blev lensmand på Frederiksborg og Kronborg, blev Hørsholm udskilt og overladt *Corfitz Ulfeldt* på de tidligere forpagtningsbetingelser, men fra 1647 fik han og Leonora Christine det frit på livstid. Dette blev stadfæstet efter tronskiftet, men efter deres »fald« 1651 blev lenet naturligvis inddraget og overladt til dronning Sofie Amalie, der 1654 yderligere fik Hven.

Fra Ulfeldts tid er bevaret en pakke regnskaber, som foruden afregning for afgift 1643–50 af Hørsholm med 4 sognetiender tillige indeholder afregninger for sønnen *Christian Ulfeldts* afgifter af Munkeliv kloster og St. Hans klostres len. – En skifteprotokol 1649–59 findes i LA. for Sjælland.

ABRAHAMSTRUP LEN

Med Hornsherred.

Bortset fra en kort periode i 1530'erne havde *Oluf Nielsen Rosenkrantz* lenet i pant fra 1523 til sin død 1545. Derefter havde *Claus Huitfeldt* det på regnskab et par år, hvorefter det i *Peder Godskes* lensmandstid lagdes under København, for så efter hans død igen at blive selvstændigt bortforlenet.

Borkvard Pappenheim 1559–62 og 1568–88

Ekstrakter i årgang 1572–75, 1577, 1579–82, 1584–1587/88 og 1589/90.

- b Jordebog 1559 er bevaret. Den indeholder tillige regnskab.

⁶ Erslevs opgivelse: 1567–71 er ukorrekt, jfr. Kanc. Brevb.

Oluf Bille 1588–96

d Kun kvitteringer er bevaret.

Derpå forlenet med Frederiksborg indtil 1650, dog særskilt bortforpagtet 1634.

b Jordebøger 1624–31.

c Skattemandtal 1600, 1610–15, 1620–23, 1625–28, 1631–34 (nogle med bilag).

Johan Bøgvad og Hans Hansen 1634–46

a Regnskab 1634–42 (alle med bilag), 1642/43 intet regnskab, kun enkelte bilag, 1643–46 (med bilag).

d Kvittanser og inventarium 1634–45.

Christen Bollesen 1646–52

a Regnskab 1646–52 (med bilag og 1647/48 mandtal på bortfæstede korntiender).

d Kvittanser og inventarium 1645–52.

Derpå havde *Jørgen Schult* lenet frit og ligeså *Niels Banner* (1654–59), da hovedparten blev pantsat til *Hans Meulengracht* og resten lagt under Frederiksborg.

Der er kun bevaret overslag over reparation af Abrahamstrup 1660 (med bilag) samt ekstrakter 1660–62 over øde, bortpantet gods og 1660–65 ekstrakter over landgildeforkortning samt bilag og antegnelser.

ROSKILDEGÅRD LEN

Det ældre kronlen Haraldsborg med de 4 herreder Lille, Sømme, Tune og Volborg var indtil reformationen bortpantet til Roskildebisperne *Lave Urne* og *Joachim Rønnow*. 1536 blev det omdannet til regnskabslen, fra 1540 blev det udvidet med Roskildegård, der omfattede fæsterne under bispens tidligere fadebur, og lensmanden var fremtidigt stiftsbefalingsmand.

Fra *Mogens Godske* (1540–47), *Peder Skram* (1547–48) og *Jakob Brockenhus* (1548–52) er intet bevaret, mens der fra *Hans Barnekows* tid (1552–57) haves to righoldige regnskaber 1555–57 med jordebøger. Derefter fulgte *Herluf Trolle* (1557–61).

Peder Bille 1561–66, havde en kort tid tillige Skjoldenæs len.

Intet bevaret.

Bjørn Andersen 1566–72, sammen med København, og hertil kom fra 1567 Skjoldenæs lens to herreder Ramsø og Ringsted, mens gården Skjoldenæs blev nedbrudt.

Ekstrakter i årgang 1571.

Lave Beck 1572–73. Fra nu af hører Lille herred til Københavns len.

Christoffer Valkendorf 1573–74

Ekstrakt i årgang 1574.

Eggert Ulfeldt 1574–77

Ekstrakter i årgang 1575–77.

a Regnskab over det mageskiftede gods 1576/77.

Lave Beck 1577–87

Ekstrakter i årgang 1578–86 og 1588/89.

a Regnskab for det mageskiftede gods 1579/80; regnskab 1583/84 med jordebog og bilag; udgiftsregnskab 1585/86 m. bilag.

Niels Parsberg 1587–92

Ekstrakter i årgang 1589/90–1591/92.

Christoffer Parsberg 1592–95

Ekstrakter i årgang 1594–1595/96.

a Regnskab for stiftets indkomst 1592/93.

Johan Barnekow 1595–97

Ekstrakter i årgang 1596 og 1597/98.

Christoffer Parsberg 1597–98

Ekstrakt i årgang 1598/99.

Alsted herred, som havde hørt under Sorø klostres len, men efter skolens oprettelse for en tid blev flyttet til Vordingborg len, kom kort før 1600 til Roskildegård, der til gengæld afgav Ringsted herred 1617.

Peder Basse 1598–1613

a Regnskab 1601/02, ekstrakt 1603/04, regnskab 1604/05, regnskab 1609/10 og 1611–13 m. bilag; særligt regnskab for stiftets indkomst, for solgt ved og oldengældsregister, samt udgift til jagt-

heste på Bistrup og til gårdens reparation 1612/13.

- b Jordebog 1601/02, 1610–13 med optegnelse om forandring i jordebogen 1612/13.
- c Skattemandtal 1606/07, 1610/11 og 1612/13.
- d Lensbreve og kvittanser (m. fortegnelse) samt inventarielister og besigtelser.

Christian Friis 1613–14

(til Kragerup)

- a Regnskab 1613–17 m. bilag; regnskab for stiftets indkomst og for solgt ved.
- d Kvittanser, inventarielister og besigtelser.

Holger Rosenkrantz 1614–17

(til Glimminge)

- b Jordebog 1614–17.
- c Skattemandtal 1613–15.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Mogens Pachs 1617–27

- a Regnskab 1617–27 m. bilag og regnskab over solgt ved samt stiftets indtægt 1617–22; udfodringsregister 1621–27; jord indført i salpeterladen 1621/22 og 1623/24, udgifter til Bistrup jærgergård 1621–26; bøder til bønder, der har været forsømmelige med humlekuler m. v. 1622/23; udgift til embedsfolk 1622–24 og oldengældsregister 1625/26.
- b Jordebog 1617–24, 1626/27.
- c Skattemandtal 1617–19, 1620–27.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Gabriel Kruse 1627–32

- a Regnskab m. bilag og udfodringsregnskab 1627–32, oldengældsregister og solgt ved 1629–32; regnskab for indkøbte øksne 1630/31.
- b Jordebog 1627–32.
- c Skattemandtal 1627–32.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarieliste (m. fortegnelse).

Sivert Urne 1632–41

- a Regnskab 1632–41 m. bilag, register på solgt ved og udfodringsregnskab; udgiftsregnskab for Bistrup 1632–38, oldengældsregister 1634–38, 1639–41 register på jord indført i salpetersyderiet 1634–36, 1637–41; register på afslag i landgilde 1637/38, regnskab for officersgardene 1636–41.
- b Jordebog 1632–41.
- c Skattemandtal 1632–41.
- d Lensbrev, kvittanser (m. fortegnelse), inventarilister m. v.

Niels Trolle 1641–56

- a Regnskab 1641–56 m. bilag; udgift til Bistrup 1641–45; solgt ved og jord indført i salpetersyderiet 1641–46; oldengældsregister 1641/42 og 1644–46; regnskab for indtægten af kirkerne i Roskildegård len til den nye kirkes bygning i København 1638–41; fortæringsregnskab for prinsens og fru Vibekes folk 1642/43; udgift til fangers underhold 1642/43; udfodringsregnskab 1644–56; oppebørsel af officersgårde 1650–53.
- b Jordebog 1641–46.
- c Skattemandtal 1641–56.
- d Lensbreve, kvittanser (m. fortegnelse), inventarilister (m. bilag og fortegnelse), fortegnelse over kirkernes beholdning m. m.

Frederik Urne 1656–57

Ove Skade 1657–

- a Regnskab 1665–58 og 1660/61 m. bilag; brødbagnings- og spindepenge 1656; oldengældsregister 1657/58 og 1660/61.
- b Jordebog 1656/57.
- c Skattemandtal 1656/57.
- d Lensbrev og kvittanser (m. fortegnelse), desuden for Halsted klostres len 1657/58, samt antegnelser til kvittanciarieret på Roskildegård 1656/57 og Halsted kloster 1657/58.

SVENSTRUPGÅRD LEN i Ramsø herred

Det tidligere bispelen var kort før reformationen lagt til Roskildebispens fadebur og fortsatte derfor under Roskildegårds len i Christian 3.s og Frederik 2.s tid. I 1550'erne og 1560'erne samt nogle få år i 1570'erne var det dog selvstændigt bortforlenet, dels frit og dels som pantelen.

Jørgen Rosenkrantz 1588–92

Johan Barnekow 1592–94

Christen Holck 1594–96

Eustachius v. Thiümen 1596–1610

Peder Basse 1613–18

(til Sørup)

Christen Hansen (Baden) 1618–19

(til Nørgård, død 1618)

Ovennævnte havde alle lenet frit eller på fast afgift, derfor findes ingen regnskaber.

Frederik Reedtz 1619–22, fik også lenet på afgift, men mod regnskab af de uvisse indtægter.

a Regnskab 1619–22 (m. enkelte bilag).

b Udateret jordebog [1620–22].

d Lensbrev og kvittanser.

26. juni 1622 bortmageskiftede kronen Svenstrup hovedgård med en del af det tilliggende gods til Roskilde kapitel, mens det tiloversblevne gods blev forlenet til *Christoffer Urne* (1622–29), der samtidig af kapitlet var forlenet med Svenstrup hovedgård.

Just Høg 1629–41

d Lensbrev og kvittanser.

Oluf Brockenhus 1641–66

a Regnskab 1643–52 (m. enkelte bilag).

c Antegnelser til skattemandtal 1645–47 og 1650/51. Skattemandtal 1651/52.

HOLBÆK LEN

Med Tuse og Merløse herreder; fra 1608 tillige Igelsø.

Dette gamle kgl. hovedlen var en lang periode (1521–50) under skiftende regenter overladt *Markvard Tidemand* først frit, siden som pantelen. Derefter havde *Frantz Banner* (1550–54) og *Peder Bille* (1554–55) det på afgift, mens det en kort tid under *Jørgen Valkendorf* (1555–60) i overensblev kun af kort varighed, *Lave Brøk* fik det igen på afgift (1560–63), og den følgende menneskealder havde Frederik 2.s staldmester *Christoffer Pachs* det frit til sin død, kun med regnskabspligt af den gejstlige jurisdiktion.

Christoffer Pachs 1563–1608

- b Jordebog over gejstligt gods ca. 1600.⁷

Anders Dresselberg 1608–14

- a Regnskab 1610–14 (1611/12 m. bilag).
- b Jordebog 1613/14, over stiftsgodset 1612–14.
- c Skattemandtal 1610–14.

Jørgen Daa (1614–19)

- a Regnskab 1614/15, 1616/17 og 1618/19 (ellers kun antegnelser).
- c Skattemandtal 1614/15 og 1617–19.
- d Lensbrev og kvittanser.

Eiler Urne 1619–20

- a Regnskab 1619/20.
- c Lensbrev og kvittanser (m. fortegnelse).

Alexander v. Pappenheim 1620–27

- a Regnskab 1620–27 m. bilag (ingen bilag 1623/24).
- b Jordebog 1621.
- c Skattemandtal 1622–27.
- d Lensbreve, kvittanser og besigtigelser.

Mogens Pachs 1627–43

- a Regnskab 1627–43 m. bilag.

⁷ Hertil hører rimeligvis et udatt. restanceregister fra Vinderup m. fl. sogne, Top. Saml., Merløse h., Vinderup.

- b Jordebog 1635/36.
- c Skattemandtal 1627–43.
- d Lensbrev og kvittanser (m. fortegnelse).

Flemming Ulfeldt 1643–51

- a Regnskab 1643–46, 1648–57 m. bilag; regnskab 1647/48 af den uvisse indkomst; adelens forstrækning til soldaternes aftakelse 1644/45.
- c Skattemandtal 1643–51 m. bilag.
- d Lensbreve og kvittanser (m. fortegnelse).

Oluf Brockenhus 1651–53

- a Regnskab 1651/52 m. bilag.
- b (Jordebog 1651 findes i Da.Kanc.).
- c Skattemandtal 1651/52.

Jørgen Seefeld 1653–57

- a Regnskab 1653–56 med bilag, 1656/57 kun bilag.
- c Skattemandtal 1653–56.

Erik Banner 1657–

- a Regnskab 1657/58.

KALUNDBORG LEN

Oprindeligt med de 4 herreder Ars, Løve, Ods (til 1566) og Skippinge samt Samsø. 1571–96 lå Sæbygård det meste af tiden under Kalundborg.

Kalundborg var fra gammel tid en af kronens vigtigste borge og i 15. årh. ved siden af København kongernes foretrukne opholdssted. Det store tårn »Folen« rummede rigets hovedarkiv, indtil dette i 1582 blev flyttet til hvælvingen på Københavns slot.

Dette betydningsfulde len var gennem hele det 16. årh. regnskabslen, som ikke var så eftertragtet, så længe der var gunstigere lensvilkår at opnå. Derfor er der hyppige lensmandsskifter, ialt 10 lensmænd 1500–1550, desværre er ingen regnskaber bevaret.

Sten Rosensparre 1552–66

Inventarium bevaret.

Peder Bille 1566–80

- Ekstrakter i årgang 1570–79 og 1581.
- a Udspisningsregnskab 1575–80; regnskab over det

mageskiftede gods 1578–80 (m. bilag); regnskab 1579/80 indeholder tillige jordebogen.

- d Lensbrev, inventarium samt fortegnelse på forskellen mellem dette og det forrige inventarium.

Herman Juel 1581–87⁸

Ekstrakter i årgang 1582–86 og 1588/89.

- a Nogle regnskabsbilag 1583/84.

Frantz Rantzau 1587–88

Ekstrakt i årgang 1588/89.

Hak Ulfstand 1588–91

Ekstrakt i årgang 1590/91.

Corfitz Viffert 1591–92

(død 1591, enken

Ekstrakt i årgang 1592/93.

Anne Gyldenstjerne)

Sten Brahe 1580–81, 1592–1620

Ekstrakter i årgang 1581, 1593/94–1598/99.

- a 1592–96 er kun bevaret antegnelser. Udgiftsregnskab 1596/97, regnskab 1598/99 med særskilt skovfogedregnskab, ekstrakt 1601/02, regnskab 1605–07, 1609–20 (de fleste år m. bilag); skov- og græsgangsregister 1611–13, 1615–18, 1619/20; restanceregister 1617/18.
b Jordebog 1602, 1605–07, 1610–19.
c Skattemandtal 1603/04, 1610–15, 1617–19.
d Inventarium.

Kaj Rantzau 1620–23

Otte Brahe 1623–24

- a Regnskab 1620–24 (m. bilag); skovregister 1621–24, kirkernes udgift til Kristianstad kirkes bygning 1621/22, øksneregister, spindepenge og græsgangsregister 1623/24.
b Jordebog 1620–24.
c Skattemandtal 1620–24.
d Lensbrev, kvittanser m. fortegnelse, samt inventarium fra Kaj Rantzaus lensmandsperiode.

⁸ Erslevs angivelse: 1581–85 må være forkert, jfr. Kanc. Brevb. samt regnskabsekstrakterne.

Hans Lindenov 1624–39

(til Hundslund)

- a Regnskab 1624–39 (m. bilag); særlige regnskaber for den uvisse indkomst, særligt regnskab for Samsø 1625/26 og 1628–39; skov- og græsgangsregistre øksne- og spindepengeregistre, diverse år; afslag bevilget bønderne 1626/27, 1630/31.
- b Jordebog 1624–26, 1628–30, 1631–33, 1635/36, 1637–39.
- c Skattemandtal 1624–39.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarier (m. fortegnelse og bilag).

Hans Lindenov (d.y.) 1639–58

(til Hundslund)

- a Regnskab 1639–46, 1650–58 (med bilag); særlige regnskaber for den uvisse indkomst, ligeså for Samsø samt registre over lastepenge på Samsø (diverse år); oldengældsregister 1641/42; for 1646–50 findes kun kort ekstrakt med enkelte bilag og antegnelser; designation på frit gods 1653; landgilderestancer 1657/58.
- b Jordebog 1639–42, jordebog 1642 optaget af 2 rigsråder (kommissariejordebog), desuden 3 udaterede jordebøger (1651-jordebogen er i Da.Kanc.).
- c Skattemandtal 1639–58.

Hofmester *Joachim Gersdorff* (død 1661) fik 1658 Kalundborg som frit len, derfor intet bevaret.

SØLLEMARCGÅRD på Samsø

Øen Samsø var gammelt krongods, som i middelalderen oftest var bortgivet til medlemmer af kongeslægten. Det hørte med til dronning Dorotheas (Christian 1.s dronnings) morgengavelen, som i 1546 blev overladt den fangne Christian 2. Ved hans død 1559 kom øen igen under kronens administration som en del af Kalundborg len. 1606 fik fogden på Samsø *Jakob Brun* Søllemarkgård frit på livstid, og efter hans død 1628 blev gården overladt *Markvard Rantzau*. Jakob Bruns enke *Dorte Hansdatter* fik dog snart gården tilbage mod en årlig afgift; hun efterfulgtes 1642 af sønnen *Jens Jakobsen* Brun. Fra hans tid er bevaret 1 pakke med nogle års regnskaber.

a Afregning for Jens Bruns afgift af Søllemarkgård 1645–48 (for 1646–48 med bilag).

SÆBYGÅRD LEN

Gammelt kronlen i Løve herred, som i lange perioder lå under hovedlenet Kalundborg. Selvstændigt bortforlenet til *Knud Rud* (1523–40) og derpå nogle år i pant til *Knud Gyldenstjerne*, derefter igen under Kalundborg til 1558.

Henrik Nielsen Arenfeldt 1558–63, dog fulgte landgildeindtægterne fortsat (landsdommer) Kalundborg.

Claus Bryske 1563–65 og

Otte Emmikesen 1565–71, som pant, der 1571 overførtes til Rugård, hvorpå Sæbygård atter blev lagt til Kalundborg indtil 1596 og derpå under Antvorskov 1596–1604

Mogens Gøye 1604–16

(død 1616)

a Regnskab 1615/16.

c Skattemandtal 1610–14.

d Forelningsbrev, kvittanser og inventariefortegnelse.

Jørgen Brahe 1616–17, undtagen 6 gårde, som er lagt til Antvorskov.

d Forleningsbrev, inventarium og kvittering.

Under Antvorskov 1617–46.

Wentzel Rotkirch, får 1635 Sæbygårds avl i forpagtning mod afgift.

Christoffer Gøye 1646–58, som frit len på livstid.

(død 1652, enken d Registrering.

Karen Lange,

død 1657)

DRAGSHOLM LEN

Dragsholm var indtil reformationen et af Roskildebispens hovedslotte, men blev under kronen først hovedlen 1566 og var i de mellemliggende år bortforlenet på forskellige vilkår, både som afgifts- regnskabs- og frit len, til ikke mindre end 7 lensmænd. Fra 1566 tillige med Odsherred.

Frantz Lauritsen 1565–78

Ekstrakter i årgang 1570–78.

Henrik Vind 1578–87

Ekstrakter i årgang 1579–1587/88.

Herman Juel 1587–95

Ekstrakter i årgang 1588/89, 1590/91–1594/95 og 1596.

- a Regnskab 1591/92 med jordebog.
- d Kvittanser og inventarieliste.

Christoffer Parsberg 1595–97

Ekstrakter i årgang 1596 og 1597/98.

- d Kvittanser, antegnelser til regnskabet 1595/96 og 1596/97.

Arild Huitfeldt 1597–1609

Ekstrakt i årgang 1598/99.

- a Ekstrakt og forklaring (samt antegnelser) 1602–04; regnskab 1604–06.
- b Jordebog 1602–06.
- d Inventarieliste.

Hans Lindenov 1609–1610

(til Gavnø)

- a Ekstrakt 1609/10.
- b Jordebog 1609/10.
- d Lensbrev og 2 inventarielister.

Oluf Rosensparre 1610–24

- a Antegnelser 1611/12; regnskab 1612–24 (m. bilag); register på tømmer og ved 1612–15, 1616–18, 1620/21 og 1622/23; regnskab på det gods, som Andreas Klarke og Hans Kocherhan har haft 1618; register på kirkernes indtægt 1623/24.
- b Jordebog 1612–17, 1618/19, 1620–24.
- c Skattemandt 1610–24.
- d Kvittanser og inventarieliste.

Claus Daa 1624–41

- a Regnskab 1624–41 (de fleste år med bilag); register på bønder, som ønsker sædekorn til låns,

1625/26; register på fragtpenge og spindepenge 1628/29, 1630/31; bygningsregnskab 1638–40 m. bilag.

- b Jordebog 1624–31, 1632–38, 1639–41; desuden kongens part i korntienden af stiftsgodset i Dragsholm len (udat.); kommissærernes afslag på landgilde 1630/31; særskilt jordebog for de 6 officersgårde 1637/38, 1639–41.
- c Skattemandtal 1624–41, mange med bilag.
- d Kvittanser m. fortegnelse; inventarieliste.

Jørgen Vind 1641–45

- a Regnskab 1641–45 med bilag.
- b Jordebog 1641–45 med særlig jordebog for de 6 officersgårde.
- c Skattemandtal 1641–45, alle med bilag.
- d Kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse) samt antegnelser.

Christoffer Urne 1645–58

- a Regnskab 1645–48 med bilag (bilag 1650/51 mgl.), regnskab over korn og viktualier modtaget på Dragsholm efter Flemming Ulfeldts ordre 1645/46; designation på kirkernes beholdning 1647/48, 1651–53.
- b Jordebog 1645/46 og 1648–50, indeholder også de 6 officersgårde (1651-jordebog er i Da.Kanc.).
- c Skattemandtal 1645–58 med bilag.
- d Kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse) samt antegnelser.

Sivert Urne 1658 og 1660–61

- a Regnskab 1658–61 med bilag og kopi af kommissærernes forretning.
- c Skattemandtal; kun bilag til hovedskatten 1660.

SORØ KLOSTERS LEN

Fortsatte efter reformationen under lutheranske abbeder *Niels Jespersen*

(1538–56)⁹ og *Oluf Lauridsen* (1556–65). Fra 1565 verdsligt hovedlen, men stadig under »abbeder« indtil 1580, og 1586 omdannes klosteret til skole.

Mag. *Morten Pedersen* 1565–72

Ekstrakter (tilbage til 1568) i bindet 1572 og 1574.

a Udgiftsregnskab 1562/63 og 1566/67; regnskab med enkelte bilag og udfodringsregister 1567/68 og 1570/71.

a₂ Ugekostregistre 1567/68 og 1570/71.

b Jordebog 1567/68 og 1570/71.

Mag. *Iver Bertelsen* 1572–80

Ekstrakter i årgang 1575–79.

Peder Reedtz 1580–84, sammen med Antvorskov (hvor P. R. fortsætter til 1589).

Ekstrakter i bindene 1581–83 og 1585.

1585 foretages et mageskifte af 7–8 sogne mellem Antvorskov og Sorø, 1586 omdannes Sorø kloster til lærd skole, og en del af godset lægges under Antvorskov.

Johan Svave 1584–86

Ekstrakter i bindet 1585 og 1586.

Skoleforstanderne:

Mag. *Christian Machabæus* 1586–97

a₂ Ugekostregistre og udfodringsregnskab 1596/97.

Mag. *Hans Mikkelsen* 1597–1602

a Kun ekstrakt 1599/1600.

b Jordebog 1597/98 og 1599/1600.

d Følgebrev, kvitteringer og inventarieliste.

⁹ Inventarium 1556 5/7 findes i Top. Saml., Sorø nr. 6. Benyttet i P. Nørlund og M. Mackeprang, Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. 1926.

Mag. Anders Christensen 1602–07

- (død 1606)
- a Kun ekstrakt 1602/03, regnskab 1604/05, kun bilag 1606/07.
 - a₂ Udspisning på forstanderens stue 1603/04 og ugekostregister 1606/07.
 - b Jordebog 1606/07.
 - d Følgebrev, kvittanser og inventarieliste.

Mag. Jon Jakobsen 1607–08

- (død 1608)
- a Regnskabsekstrakt og udfodringsregister 1607/08.
 - a₂ Ugekostregister 1607/08 (udskilt).
 - a₃ Mandtal på skolebørnene 1607/08.
 - b Jordebog 1607–08.
 - d Inventarieliste.

Mag. Hans Steffensen 1608–23

- a Ekstrakt 1609/10; regnskab m. bilag og særlige skovregnskaber 1610–23; udfodringsregistre 1610–13, 1614–17 og 1622/23; smederegister 1610–17 og 1622/23 (1616/17 kaldt register på jern). 1621/22-regnskabet indeholder tillige regnskab for Maribo kloster.
- a₂ Ugekostregistre 1610–23.
- a₃ Mandtal på udspisning 1610–23; skolebørnenes mandtal 1607/08, 1610–12 og 1616/17.
- b Jordebog 1608/09, 1610–15, 1616/17, 1618–20, 1621/22.
- c Skattemandtal 1610–13, 1617–19 og 1620/21.
- d Inventarieliste.

Fra 1623 adeligt akademi under hofmestre, hvorunder Børglum og Maribo blev henlagt.

Just Høg 1623–40

- a Regnskab m. bilag 1623–40; særskilte skovregnskaber 1623–31 oldengældsregister for Sorø og Lolland-Falsterske skove 1625–27, 1628–31; udfodringsregistre 1625–31; mandtal på adelspersoner og adelige børn, der har opholdt sig på Sorø akademi 1624/25; smederegister 1624–31; diverse andre regnskaber over håndværksarbejde 1626–30;

- øksne indkøbt til udspisning 1627/28 og 1630/31; skifte efter mag. Johan Bartsvær 1627; driftkvæg, som har stået år og dag på Sorø birketing 1630/31.
- a₂ Ugekostregistre 1623–40.
- a₃ Mandtal på udspisning 1623–40 (særlige registre over fremmede).
- b Jordebog 1623–26, 1631–33, 1634/35, 1636–40.
- c Skattemandtal 1623–40 (heri præsternes skat til jul 1628).
- d Overdragelsesforretning 1623 2/11; inventarieliste, fortegnelse på rede penge, kvittanser på regnskaber og skatter. Bestallinger til forskellige lærere 1623–24.

Henrik Ramel 1640–49

(død 1653)

- a Regnskab med bilag 1640–49 (1640/41 kun bilag).
- a₂ Ugekostregistre 1640–45, (1641/42 med beregning over pengeudgifter til akademiets bespisning pr. person dels for hele året, dels pr. måned og uge). Ugekostregistre og udspisningsmandtal 1645–47 og 1648/49.
- a₃ Mandtal på udspisning af (skolebørn og) fremmede m. v. 1640–45.
- a₄ Bygningsregnskaber med bilag 1640, 1642/43 og 1643–49 (1646–49 dog ingen bilag).
- b Jordebog 1640–45.
- c Skattemandtal 1640–49.
- d Kvittanser 1641–49 (med register), inventarieliste og en opgørelse over mellemværendet mellem Sorø by, kongen, Falk Gøye og Henrik Ramels arvinger.

Falk Gøye 1649–53

(død 1653)

- a Regnskaberne mangler, der findes kun bilag 1649–53.
- a₃ Mandtalsregister på udspisning 1649–51.
- a₄ Bilag til bygningsregnskaber 1649–53 (samt antegnelser dertil).
- d Antegnelser til regnskab for Sorø akademi 1649/

50 og en fortegnelse over, hvad han har modtaget som landkommissær på Fyn.

Jørgen Rosenkrantz 1653–65

- a Regnskab (med bilag) for Sorø akademi 1653–61 (blandt bilagene 1654/55 findes særligt jordebøger og regnskab for en del strøgods); udfodringsregister 1654/55; regnskab for skolen (med bilag) 1654–61; regnskab over salget af professorgårdene og den gamle ladegårds marker 1655/56; udskrevne heste og øksne 1657/58; kongtienden 1657/58 af det kannikegods, som efter Thomas Finckes død er lagt til Sorø; toldregnskab for Bandholm 1658/59 og 1660/61; kommissærernes taksationsforretning og hofmesterens landgildeakord med bønderne 1660/61; regnskab for Sorø akademis gods på Fyn og i Skåne 1660–61.
- a₂ Ugekostregister 1655–59.
- a₃ Mandtalsregister på udspisning, herunder af fremmede 1654–60.
- a₄ 1 pk. regnskabsbilag 1653–65.
- b Jordebog 1654/55; jordebog 1655/56 over købt gods på Sjælland.
- c Skattemandtall 1653–58 og 1660/61.
- d Forklaring på restancer på adelens kostpenge på Sorø.

RINGSTED KLOSTERS LEN

Forblev administreret af abbeder til 1591. Oprindeligt omfattede lenet kun klostrets gods, hvoraf en del strøgods var bortpantet, men efter Sæbygårds nedlæggelse blev alt krongods i Ringsted herred lagt til Ringsted kloster 1617. Abbeder var *Jens Mortensen* (–1537), *Niels Jensen* (1537–40), fra 1539 for livstid, *Hans Lauritsen* (1554–61).

Mag. Frantz Andersen 1561–71

Iver Bertelsen 1571–73 og 1580–84

(død 1583, enken

Else Mule)

Bent Gregersen 1573–80

Mag. Christian Machabæus 1584–87

Dr. Johan Knoppert 1587–91

Ekstrakter i årgang 1574, 1576–79, 1582–1590/91 og 1592/93.

- a Regnskab med jordebog 1566/67, 1570/71, 1579–81 og 1585/86 (med bilag) samt regnskab med bilag 1576/77. Kun udgiftsbilag 1582/83; udgift til jægerdreng og hunde 1584/85; kun ekstrakter 1587/88 og 1589/90. Desuden udspisningsregnskab 1576/77 (udskilt), andre findes i regnskaberne.¹⁰
- b Forandring i jordebog 1566, jordebog 1576/77, forandring 1585 og jordebog 1591/92 (se desuden ovenfor).

Lave Beck 1591–1605

Ekstrakter i årgang 1592/93 og 1594/95–1598/99.

- a Regnskab med udspisningsregister og jordebog 1602/03.
- b Jordebog 1597/98.
- d Inventarium.

Vilhelm Dresselberg 1605–15

- a Regnskab med udspisningsregister og bilag 1607/08 og 1610–15, i 1614/15 desuden fortegnelse på bygningstømmer. Udspisningsregnskab 1605/06, 1607/08, 1610–15 (udskilt).
- b Forandring i jordebog 1615/16.
- d Inventarielister og kvittanser med fortegnelse.

Axel Urne 1615–24

- a Regnskab med jordebog og udspisningsregister

¹⁰ Udspisningsregistre for en række år er udgivet af C. Rise Hansen i »Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620«, Kbh. 1968. – Af kvittansen til Iver Bertelsen 1574 30/7 (Kanc. Brevb.) og af regnskabsekstrakterne fremgår, at denne havde lenet indtil 11. juli 1573, mens såvel Erslev I som Rise Hansen (a.a. s. XVIII) sætter Iver Bertelsens første lensmandsperiode til 1571–72. – Af Lave Becks forleningsbrev dateret 1592 11/5 (Kanc. Brevb.) og af regnskabsekstrakterne fremgår, at han aflagde regnskab fra 1591 11/5; 1592 i Erslev I er således ukorrekt.

1615–18, med udspisningsregistre og bilag 1618–24; desuden skovfogedregnskab og register på accise af øl og malt 1621/22. Udskilte udspisningsregnskaber 1615–24.

- b Jordebog 1615/16, 1618–20, desuden forandringer i jordebog 1619/20, jordebog 1621–24.
- c Skattemandtal 1617–19, 1620/21, 1622–24.
- d Inventarielister.

Jakob Ulfeldt 1624–30

(landsdommer)

- a Regnskab med bilag 1624–30, tillige med udspisnings- og udfodringsregister 1624–28.
- b Jordebog 1624–26.
- c Skattemandtal 1624–30.
- d Inventarieliste.

Jørgen Seefeld 1630–62

(landsdommer,
død 1662)

- a Regnskab med bilag 1630–55, tilligemed udspisnings- og udfodringsregistre 1630–33; mandtalsregister på klostrets daglige folk og fremmede 1630/31 (udskilt); oldengældsregister 1630–32; bygningsregnskab (med bilag) 1631–35; regnskab over øksne, købt af Jørgen Seefeld 1651/52; regnskabsbilag 1655/56; for årene 1656–62 findes kun antegnelser.
- b Jordebog 1652/53 og udat.
- c Skattemandtal 1630–56.

KORSØR LEN

Hertil Flakkebjerg herred og Slagelse herred, som senere afgives til Antvorskov. Gammelt kronlen, der flere gange i 1. halvdel af 16. årh. blev overladt som fri forlening. 1557 ændret til regnskabslen, men også senere periodevis givet frit eller på afgift.

Jakob Skeel 1557–62

Otte Rud 1562–74

- c Skattemandtal 1566/67.

Eiler Krafsø 1574–81

Mogens Gøye 1581–84

Frantz Rantzau 1584–87

Peder Reedtz 1587–88, sm. med Antvorskov.

Knud Rud 1588–97

b Jordebog over det gejstlige gods 1591.

Corfitz Ulfeldt 1597–1605

(til Bavelse)

Ebbe Munk 1605–20, sm. med Antvorskov.

a Regnskab 1610–20 m. bilag. Skovregnskab 1609–17, 1618–20 (udskilt). Ugekost- og udspisningsregistre 1609–20 (udskilt).

b Jordebog 1610–20.

c Skattemandtal 1610–15, 1618/19.

Ernst Normand 1620–31, sm. m. Antvorskov.

a Regnskab 1620–31 (m. bilag). Skovregnskab 1620–25, 1626–31 (udskilt). Ugekost- og udspisningsregistre 1620–31 (udskilt).

b Jordebog 1620–29.

c Skattemandtal 1620–22, 1623–31.

d Lensbreve, kvittanser og inventarier.

Wenzel Rothkirch 1631–56

a Regnskab 1631–56 (m. bilag); spindepenge 1633–35; besigtigelse af kronens skove, broer og veje 1638/39; restancelister 1650/51; skovregnskaber 1631–48 og 1649–56; ugekost- og udspisningsregistre 1631–56, desuden registre på de fremmedes fortæring på Korsør slot 1634/35.

b Jordebog 1632–38, 1646–48; (jordebog 1650/51 findes i Da. Kanc.).

c Skattemandtal 1631–56.

d Lensbreve, kvittanser og inventarier.

Hugo Lützwow 1656–. 1662 fik han ny bestalling som befalingsmand over Korsør og Antvorskov amter.

a Regnskab 1656–61 (m. bilag); skovregnskab 1656/57; ugekost- og udspisningsregistre 1656–

58, 1660/61.
c Skattemandtal 1656–58.

ANTVORSKOV KLOSTERS LEN

Fortsatte indtil 1580 under priorer. Blev derpå forenet med Sorø og kaldes fra 1585 slot. I løbet af årene 1581–87 sker adskillige ændringer i fæstegodset ved »mageskifter« med Kalundborg, Ringsted, Sorø og Vordingborg len, derefter er det faste tilliggende Slagelse herred. Lenets forpligtelse til at underholde 12 disciple og være herberge for rejsende giver regnskaberne en særlig karakter. *Niels Andersen Fos* 1538–68. Fra *Bertel Sørensens* tid (1568–80) er bevaret ekstrakter i årgang 1577–81.

Peder Reedtz 1580–89

Ekstrakter i årgang 1581–83 og 1585–1589/90.

Christen Friis 1589–96

(til Borreby)

Ekstrakter i årgang 1590/91–1596.

d En inventarieliste findes.

Ebbe Munk 1596–1620, også Løve herred, fra 1605 tillige Korsør len og fra 1617 Sæbygård len.

Ekstrakter i årgang 1597/98 og 1598/99.

- a Indtil 1609 findes kun udgifter til Kongelig Majestæts jagthunde 1600/01. Regnskab 1609–20 (m. bilag 1610/11, 1613/14, 1615–17, 1618–20). For hvert år er indtægt og udgift ført i hver sit hefte, og der findes derudover en række specialregnskaber, således om udgifter for heste, stangjern og sten, konvertering af ruglandgilde til byg samt indtægt af skovsalg 1610–14, 1615/16 og 1619/20. Register på fetalje modtaget til Kongelig Majestæts og prinsernes udspisning 1619. Yderligere findes der her regnskab for Sæbygård 1614/15 og 1616/17 m. bilag – formentlig kun for de gårde, der allerede før 1617 var henlagt til Antvorskov. Ugekost- og udspisningsregister 1609–16 og 1618–20 for Antvorskov og Sæbygård (udskilt).
- b Jordebog 1609–14, 1615–17 og tillige for Sæbygård 1618–20.
- c Skattemandtal 1606/07, 1610–15, 1617–19.

d Inventarielliste.

Ernst Normand 1620–31

- a Regnskab 1620–31 m. bilag og regnskaber for skovsalg samt en lang række andre specialregnskaber. Ugekost- og udspisningsregister 1620/21, 1622–24, 1625–29, 1630/31 (udskilt).
- b Jordebog over Antvorskov og Sæbygård 1620–31.
- c Skattemandtal 1620–23, 1624–31.
- d Kvittanser m. fortegnelse, inventariellister m. m.

Wentzel Rotkirch 1631–56, Sæbygård kun til 1646.

- a Regnskab 1631–56 (m. bilag); regnskab for berider- og folestaldene 1631–39, 1643–54; lysregistre 1631–50, desuden lys til hoffolk 1636/37 og prinsens og prinsessens hofholdning 1640/41. Skovsalg 1631–46, 1647/48, 1649–56; oldengældsregistre 1634–38, 1641/42, 1644–48 1650/51, 1652–56. Leveret til de unge herrers behov ved Sorø 1634/35. Spindepeng 1635–37, 1638/39, 1646/47; udgift til indkøb af heste 1644/45, 1646/47, 1653/54; udfodringsregnskab 1647/48. Snedkerregnskab 1649–53, murerregnskab 1649–53. Gods udlagt til betaling af rigets gæld 1650/51; kirkernes $\frac{1}{2}$ beholdn. afgivet til Regenskirkenes bygning 1650/51 (m. bilag); kongelige Majestæts brev om afslag (d. v. s. i landgilden) 1652/53; officersbøndernes landgilde 1652, 1653, 1654 og 1654/55; regnskab for stedsmål, sagefald og forbrudt gods 1655/56. Skifte fra boet efter afdøde ridefoged Oluf Pedersen. Ugekost- og udspisningsregistre 1631–56, desuden fortegnelse på de fremmedes fortæring på Antvorskov slot 1634 (udskilt).
- b Jordebog over Antvorskov og Sæbygård 1631–33, 1634/35, 1636–46, Antvorskov alene 1646–55.
- c Skattemandtal 1631–56.
- d Kvittanser m. fortegnelse, inventariellister.

Hugo Lützwow 1656–

- a Regnskab 1656–61 m. bilag; stedsmål, sagefald,

oldengæld 1656–58, den uvisse indtægt af Flakkebjerg herred 1656/57; skovregister 1656–58; Kongelig Majestæts brev om afslag 1656/57; udfodringsregister 1656/57; register på jern, søm, tømmer 1656–58; driftregister 1657/58, tiendeskatteregister 1657/58; vurdering over 8 gamle køer 1657/58; restanceregnskab 1657/58; magasinregnskab m. bilag 1657/58. Landgilde-regnskab 1658/59; regnskab på alt uvist fra 1/5 1658 til fjendens ankomst. Fortegnelse over hvad der er bortpantet af Antvorskov og Korsørlen 1658–60; fortegnelse over, hvad kongen skylder på amtmandens og de andre betjentes genant og løn 1658–60. Ugekost- og udspisningsregister 1656–58 (udskilt).

b Jordebog 1656–58.

c Skattemandtal 1656–58 m. bilag.

SALTØ LEN

Efter inddragelsen af det gamle bispelen Solte (i Flakkebjerg herred) blev Lekkendegård 1537 udskilt herfra og i en årrække selvstændigt bortforlenet. Saltø forekommer i den følgende tid dels som afgiftslen, dels frit og som pantelen, bl.a. til den ældre og yngre *Gregers Ulfstand*, død 1567 og 1581. Ind i mellem havde *Frantz Brockenhus* det i pant sammen med en del af Roskilde Frue klostres gods 1567–70.

Peder Reedtz 1582–1637, for sin og sin hustrus livstid mod årlig afgift (død 1607, enken på 200 daler samt gejstlig jurisdiktion på regnskab.

Karen Rostrup,

død 1636)

a Regnskab 1630–32 (m. enkelte bilag).

b Jordebog 1614/15 og 1629/30.

d Forleningsbrev, kvittanser og inventarier.

Laurits Ebbesen (Udsen) 1637–46, på samme vilkår som forrige indehaver. (død 1646)

a Regnskab 1637–46 (m. enkelte bilag).

d Forleningsbrev, kvittanser, inventarium.

27. marts 1646 blev Solte (Saltø) af kronen bortmageskiftet for jysk gods til grev Valdemar Christian, der straks videresolgte Saltø til sin svoger Corfitz Ulfeldt, som da var lensmand på Møn. Af inventariet fremgår, at afle-

veringen er sket direkte fra Laurits Ebbesens enke til Corfitz Ulfeldts foged Rasmus Andersen. Under Ulfeldts landflygtighed i 1650'erne var hans gods beslaglagt frem til Roskildefreden 1658, hvorved de blev tilbagegivet. Men som en følge af Københavnsfreden 1660 måtte Ulfeldt den 26. dec. 1661 definitivt afgive Saltø til Frederik 3.

De sidste regnskaber 1658–60 med bilag (bl. a. udspisningsregister over de indkvarterede svenskere) og jordebog 1658/59 er derfor ikke *lensregnskaber*, men private godsregnskaber ført af fogden Rasmus Andersen.

VORDINGBORG LEN

Til lenet hørte i visse perioder Jungshoved len; Lekkende og Beldringegårds len var i tiden ind til mageskiftet 1621 også under Vordingborg.

Vordingborg er et af de gamle hovedslotte på regnskab med tilhørende 4 herreder: Alsted, (til 1566) Bårse, Hammer og Tybjerg herreder.

Fra Oluf Nielsen Rosenkrantz' tid findes en jordebog 1513 og fra den følgende tid et par jordebogsfragmenter. 15 lensmænd i perioden 1512–60.

Bjørn Kaas 1561–63

Lave Brok 1563–66
(død 1565)

Niels Ulfstand 1566, uden Alsted herred.

Peder Oxe 1566–75. Fra 1574 tillige Jungshoved.
(død 1575)

Eiler Grubbe 1575–86. Jungshoved kun til 1583.
(død 1585) Ekstrakter i årgang 1577–83 og 1586.

Johan Svave 1586–89
Ekstrakter i bindene 1587/88 og 1588/89.

Christoffer Valkendorf 1589–92
Ekstrakter i bindene 1590/91 og 1592/93.

Henrik Lykke 1592–96
Ekstrakter i årgang 1593/94–1596.

Arild Huitfeldt 1596–97
Ekstrakt i bindet 1597/98.

Henrik Lykke 1597–1612
(død 1611) a Regnskabsbilag 1610/11 og regnskab 1611/12

m. bilag.

- b Jordebog for Vordingborg, Junghoved og Lekken-
degård 1609/10 og 1611/12.
- c Skattemandtal 1610–12. Omfatter tillige Herlufs-
holms birk.
- d Lensbreve, kvitteringer og inventarielister for
Vordingborg 1597–1612 og for Junghoved 1605
–12.

Joachim Bülow 1612–16

(død 1615)

- a Regnskab 1612–16 (bilag kun for 1613/14).
- b Jordebog 1612–15 (m. enk. bilag), omfatter Vor-
dingborg, Junghoved og Lekkende.
- c Skattemandtal 1612–15.
- d Inventarieliste.

Palle Rosenkrantz 1616–32

- a Regnskab 1616–32, alle m. bilag undtagen 1626/
27; fortegnelse på murermester-, tømrer- og sme-
dearbejde 1625/26 og forbrugt tømmer, sten, kalk
og jern 1628/29.¹¹
- b Jordebog 1616–27 og 1630/31 for de samme 3
len som før.
- c Skattemandtal 1617–32.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarielister.

Frederik Reedtz 1632–60, Junghoved kun 1640–46.

(død 1659)

- a Regnskab 1632–58 (alle med bilag),¹² toldregi-
stre 1633–35, oldengældsregister 1634/35; spinde-
penge 1634/35; restanceregister for Junghoved
len 1639/40; register for stedsmål, sagesald og
forlov af Vordingborg len 1649/50, stedsmål i
Junghoved birk 1649/50; rytterhold 1649/50.
- b Jordebog for Vordingborg, Junghoved, Lekkende
og Beldringegård 1632/33, 1636/40. Jordebog
for Junghoved, som er forlenet til Peder Basse,
1634/35. Jordebog for de gårde i Vordingborg
len, som har fået afkortning i landgilden på grund

¹¹ Beholdning på slottet 1626 7/8 findes Top. Saml., Vordingborg nr. 30.

¹² Instruks for skriver Oluf Christensen 1658 28/7 findes i Top. Saml., Vordingborg.

- af høstskader 1645/46, forarmelse 1654/55 og misvækst 1656/57; jordebog over officersgårde 1656/57 med regnskab dertil for 1647–55; eftergivne restancer på grund af svenskernes indfald 1657/58. – (Jordebog 1644 i LA.).
- c Skattemandtal 1632–58 (en del bilag).
- d Lensbreve, kvittanser for Jungshoved 1632–46 og Vordingborg 1632–60. Kvittanser 1631–36 for Jørgen Schult, forpagter på Beldringegård.

TRYGGEVÆLDE LEN

Omfattede Faxe herred og fra 1572 desuden Bjæverskov og Stevns herreder plus en del af St. Agnete klostres gods. 1617 udvidet med Højstrup len. Gammelt regnskabslen, men i perioden 1540–68 dels frit dels på afgift, under København 1568–1572, derefter atter selvstændigt bortforlenet mod varierende afgifter og særligt regnskab for gejstligt gods, Højstrup m. v.

Eiler Grubbe 1572–86

Intet bevaret.¹³

Arild Huitfeldt 1586–96

Ekstrakter i årgang 1591/92, 1592/93, 1594/95 og 1595/96.

- a Regnskab med jordebog og bilag 1595/96.

Christen Holck 1596–1601

- c Mandtal på pengeskat 1596/97 (en del bilag).
- d Kvittanser og antegnelser.

Ditlev Holck 1601–14

- a Regnskab 1605–07 og 1610–14 (1611/12 og 1613 /14 med bilag).
- b Jordebog 1609/10 og 1613/14.
- c Skattemandtal 1610–14 (enkelte bilag).
- d Kvittanser, inventarielister (m. fortegnelse) og antegnelser.

¹³ Fortegnelse over det fra St. Agnete kloster tillagte gods 1572 i Danske Kancelli, Indlæg.

Christoffer Gøye 1614–19, 1617 udvidet med Højstrup.

- a Regnskab 1614–19 (med bilag 1615–19), særligt regnskab for Højstrup 1617–19, udspisning på Højstrup 1617–19.
- b Jordebog 1614/15 og 1618/19, for Højstrup 1614.
- c Skattemandtal 1618/19.

Knud Urne 1619–22
(død 1622)

- a Regnskab 1619–22 m. skovregistre (og bilag 1620/21).
- b Jordebog 1619/20 og 1621/22 (særskilte jordebøger for Tryggevælde og Højstrup).
- c Skattemandtal 1620/21 og mandtal på husmænd, inderster, møllere og drenge 1621.

Frederik Reedtz 1622–32

- a Regnskab 1622–32 m. bilag (undtagen 1627/28).
- b Jordebog for Tryggevælde 1622–25, 1629/30 og 1631/32; for Højstrup 1623–26, 1629/30 og 1631/32.
- c Skattemandtal 1622–32.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse) samt antegnelser.

Tyge Brahe 1632–41
(død 1640)

- a Regnskab 1632–41 m. bilag; spindepengeregister 1632–35; oldengældsregister 1634/35 og 1637/38; i regnskabet 1639/40 overslag over antegnelserne 1632–40.
- b Jordebog for Højstrup 1633/34 og 1637/38.
- c Skattemandtal 1632–41 m. bilag.
- d Kopi af lensbrev; kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Sivert Urne 1641–50

- a Regnskab 1641–50 (m. bilag); i 1649/50 regnskab for officersgårdenes landgilde 1641–50 samt antegnelser 1645–50.
- c Skattemandtal 1641–50 (m. bilag).
- d Kgl. missive, lensbreve, kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Christen Skeel 1650–60

- a Regnskab 1650–58 (m. bilag, 1654/55 kun bilag); bygningsregnskab 1650/51.
- c Skattemandtal 1650–58 (m. bilag).
- d Antegnelser til kvittanciarium 1650–57.

JUNGSHOVED LEN

Lenet omfattede Bårse herred. Det var 1494–ca. 1540 pantsat til slægten Galt, derefter til *Børge Trolle* (død 1571) på hans hustrus vegne.¹⁴

Peder Oxe 1571–74, som pant, indløst 1574. Derpå under Vordingborg til 1583.

Ekstrakter bevaret i årgangene 1577–78 og 1582–83.

Christoffer Valkendorf 1583–87 og 1597–1601, havde det i egenskab af rentemester som frit len og ligeså senere som hofmester.

Mouritz Podebusk 1589–94, dels frit, dels på afgift. (død 1593)

Manderup Parsberg 1594–97

Sivert Grubbe 1601–02

- a Regnskab 1601/02.
- d Kvittanser og inventarielister.

Knud Rud 1602–05

- a Regnskab 1603/04 (med bilag), 1602/03 og 1604/05 kun antegnelser.
- b Jordebog 1603.
- d Lensbrev, kvittanser og inventarielister.

Henrik Lykke 1605–12, han var i forvejen lensmand på Vordingborg, og (død 1611) de 2 len forblev sammen til midt i 1630'erne.

Peder Basse 1634–40

¹⁴ Udat. register på oksekød og andet, som *Børge Trolle* har leveret fra Jungshoved, findes Top. Saml., Bårse h., Jungshoved s.

1640–46 igen under Vordingborg.

Ove Gjedde 1646–49

d Kvittanser, se: Herrisvad kloster.

Jørgen Kaas 1649–51

a Regnskab for oldengæld 1650/51.

d Kvittanser og inventarielister.

Niels Banner 1651–54

a Kun antegnelser 1651–54.

b (Jordebog 1651–55 i LA.).

c Skattemandtal 1651/54.

d Lensbrev, kgl. missiver og kvittanser (med fortegnelse).

Jørgen Reedtz 1654–

STEGEHUS LEN

Til lenet hørte de 2 Mønbo herreder.

Det var fra begyndelsen af 16. århundrede og indtil 1534 pantsat til Anders Bille. Han skulle dog betale en årlig afgift på 400 daler, som han 1510 og 1523 blev fritaget for på grund af Lübeckernes ødelæggelser på Møn. Under Grevens fejde nedbrød borgerne slottet, og herrederne blev midlertidigt lagt til Vordingborg len.

Albert Gøye 1535–40, på afgift.

Anders Bille 1540–55, fra 1541 frit.
(død 1555)

Herluf Skave 1556–58, mod diverse afgifter.

Niels Ulfstand 1558–63, mod diverse afgifter.

Jakob Brockenhus 1563–65, havde lenet frit som løn for at være øverste admiral.

1565–67 sker der forskellige transaktioner, dels bortpantes lenet, dels forlenes det sammen med København, og dels udveksles det med Vordingborg. Derefter anvises det igen som admiralsløn, først til

Evert Bille 1567–68, som dør samme år,

og *Peder Munk* 1568–96, der tillige får tolden af Møn på regnskab.
d Kvittanser.

Breide Rantzau 1596–1618, på afgift, men havde desuden det tidligere bispe-
len Elmelundegård på regnskab.

- a Regnskab 1606/07, 1610–15, delvis med bilag; 1617/18 gælder kun for det mageskiftede gods, som er lagt til Elmelundegård.
- c Dalerskatten til 1. maj 1596; skattemandtal 1610 /11, 1613/14 og 1617/18.

Peder Basse 1618–29

- a Regnskab m. bilag 1618/19 og 1627–29, indtægtsregnskab 1619–27; registre på oldensvin 1619 –21, 1623/24, 1625/56 og på salpeterjord 1623–25.
- b Jordebog 1618–29.
- c Skattemandtal 1618/19, 1620/21, 1622/23 og 1625–29.
- d Forleningsbrev og kvittanser m. fortegnelser.

Frantz Rantzau 1629–33, frit, da han er statholder i København, derfor (død 1632)

- c Skattemandtal 1629–33.
- d Forleningsbrev og kvittanser med fortegnelser.

Henrik Holck 1633–34

(død 1633, enken

Hilleborg Kruse)

- a Regnskab med bilag 1633/34.
- b Jordebog 1633/34.
- c Skattemandtal 1633/34.
- d Forleningsbrev og kvittanser m. fortegnelser.

Corfitz Ulfeldt 1634–51, fra 1637 statholder i København, derefter frit.

(til Egeskov)

- a Regnskab 1634–36 m. bilag og oldengældsregister; desuden register på spindepenge 1635/36; kun bilag 1636/37; regnskab for opførelse af 2 skanser 1640.
- b Jordebog 1634–36.
- c Skattemandtal 1634–51.

Henrik Ramel 1651–55

(død 1653, enken

Margrethe Skeel)

- a Regnskab m. bilag 1651/52; indtægtsregnskab 1652–55 (m. bilag og antegnelser).

- b Jordebog 1651/52.
- c Skattemandtal 1651–55.

Axel Urup 1655–57

- a Regnskab m. bilag 1655–57.
- c Skattemandtal 1655–57.

Peder Reedtz 1657–

- a Regnskab m. bilag 1657–59, 1660/61.
- c Skattemandtal 1657/58 og 1660/61.
- d Antegnelser til kvittanser.

HAMMERSHUS LEN

Hammershus med Bornholms 4 herreder tilhørte før reformationen ærkebispesædet i Lund, men var i årene 1525–76 overladt til lübeckerne.

De første kgl. danske lensmænd var *Manderup Parsberg* (1576–77) og *Mogens Gøye* (1577–79). Fra *Henrik Brahes* tid (1579–87) er bevaret et regnskabsfragment 1580–81 og nogle bilag 1582–83 samt et regnskab 1585–86.

Falk Gøye 1587–94

Intet bevaret.

Hans Lindenov 1594–1610

(til Öslöv, død 1610)

- Ekstrakter i bindene 1595–98.
- a Regnskab 1598/99, 1602/03, 1607/08 (med bilag) og 1609/10.
- b Jordebog udat., 1598–1600 og 1606.
- d Lensbreve, kvittanser og inventarieliste (m. fortegnelse).

Hans Lindenov 1610–21

(til Gavnø)

- a Regnskab 1610–18 (1614/15 kun kort ekstrakt) og 1620/21.
- b Jordebog 1615–17.
- c Skattemandtal 1610–14, (med bilag), 1617, 1620–21.
- d Kvittanser og inventarielister (m. fortegnelse).

Anders Sinclair 1621–25

- a Regnskab 1621–25 (med bilag).
- c Skattemandtal 1621–25 (en del bilag).

Holger Rosenkrantz 1625–45

(til Glimminge)

- a Regnskab 1625–45 (alle med bilag).
- c Skattemandtal 1625–45 (nogle bilag).
- d Lensbrev og kvittanser (m. fortegnelse) samt inventarieliste; forklaring på kirkernes beholdning 1644 (m. fortegnelse).

Ebbe Ulfeldt 1646–

- a Regnskab 1646–51 med særligt slotsregnskab 1646, udspisningsregnskab 1645/46 og bygningsregnskab 1646/47 (med bilag).
- c Skattemandtal 1646–51.

*Joachim Gersdorff 1651–58 og**Adolf Fuchs 1659–62*

- a Regnskab 1651–61 (med bilag) og særligt slotsregnskab 1655/56.
- c Skattemandtal 1651–59.
- d Kvittanser m. fortegnelse og antegnelser.

MARIBO KLOSTERS LEN

Klostret fortsatte efter reformationen under en abbedisses styrelse, indtil det i 1623 blev lagt under Sorø adelige akademi.

- b Jordebog 1619/20 og 1621–23.

Just Høg 1623–40

- a Regnskab 1637–40; fortegnelse på hoveripenge og oldengældsregister 1637/38 told og accise af Bandholm 1638–40.
- b Jordebog 1623–25, jordebog 1625/26 over gods, som er taget fra Maribo kloster, samt det gods, som klostret har fået til gengæld ved mageskifterne, jordebog 1626/27 og 1631–33, jordebog 1632/33 over gods, som er mageskiftet med fru Ellen Marsvin, jordebog 1634–40.

Henrik Ramel 1640–49

- a Regnskab med bilag 1640–47, regnskab 1647/48 og regnskabsbilag 1648/49.
- b Jordebog 1640–43.

Falk Gøye 1649–53

(død 1653)

a Regnskabsbilag og antegnelser 1649–51; regnskab med bilag 1651–53.

Jørgen Rosenkrantz 1653–65

a Regnskabsbilag 1653/54, regnskab 1654–57, regnskab med bilag 1657–59 og regnskab 1660/61; antegnelser 1653–61 omfatter tillige Sorø skole.

b Jordebog 1660/61.

En del regnskaber, bl. a. over told af Bandholm, findes i Sorø klostres lensregnskab.

(RAVNSBORG og) HALSTED KLOSTERS LEN

Med Lollands N. og S. herred. Ved siden af Ålholm var Ravensborg kronens gamle hovedslot på Lolland. I Christian 2's tid blev Ravensborg afløst af det nybyggede Engelborg (eller Nyslot), hvorfra et enkelt regnskab er bevareret. 1523 blev Sønder og Nørre h. igen lagt til Ravensborg, som *Johan Oxe* først havde som afgiftslen og siden som pantelen til sin død 1534.¹⁵ I 1535 kom lenet i Lübeckernes besiddelse, men blev derefter tilbagegivet Johan Oxes enke og søn. *Peder Oxe* beholdt Ravensborg til sit fald 1558 og fik 1555 tillige følgebrev på Halsted kloster med 4 kirker. 1571 fik han lenet tilbage og havde det på regnskab under Nykøbing til sin død 1575.

Claus Huidtfeldt 1558–59, med Majbølle, Vesternæs, Abildtorpe, Sørup, Hoby og Vignæs birker.

Erik Rud 1559–71, skal tilsvare dronning Sofie (af Brandenburg) hendes rettigheder, men får fra 1563 indtægten af Halsted kloster til underhold. Fra 1567 på afgift, beholder kun Vesternæs, Majbølle og Abildtorp birker.

Peder Oxe 1571–75

(død 1575)

Ekstrakter i bindene 1572–75.

Morten Venstermand 1575–78, på afgift.

Ekstrakt i årgang 1577.

¹⁵ Nogle bilag (1531–44) fra Johan og Peder Oxes tid findes Top. Saml., Lollands Nørre h., Ravensborg 1–4.

Gregers Ulfstand 1578–81, sammen med Halsted kloster, der fra nu af bliver hovedlenet, og Sørup birk, på afgift.

Sten Brahe 1581–88, som afgiftslen, den gejstlige jurisdiktion dog på regnskab fra 1583.

b Jordebog 1584/85 og udateret.

1588 blev lenet lagt til enkedronning Sofie (af Mecklenburg) som en del af hendes livgeding.

Christoffer Rosengaard 1588–93

Frederik Hobe 1593–94

Knud Urne 1594–1614, fra 1597 tillige følgebrev til 4 købstæder.

a Regnskab for told og accise m. v. 1600/01, 1609–12 og 1613/14 (1600/01 og 1609–11 med bilag).

b Jordebog, udateret (efter 1608).

c Skattemandtal 1610–12, 1613/14.

Jørgen Grubbe 1614–24

a Regnskab for told og accise 1614/15, 1616–19 og 1620–24 (1623/24 med bilag).

c Skattemandtal 1614/15, 1617/18 og 1620–24.

Axel Urne 1624–27

(død 1626)

a Regnskab for told m. v. 1624–27 (med bilag).

c Skattemandtal 1624–27.

Lauritz Grubbe 1627–32

a Regnskab for told og forhøjet told m. v. 1627–33 (med bilag).

c Skattemandtal 1627–32.

Jost Fr. v. Pappenheim 1633–42

a Regnskab for told m. v. 1633–41 (med bilag).

b Tredingsjordebog 1641/42.

c Skattemandtal 1633–42.

d Kvittanser med registrering.

Erik Rosenkrantz 1642–51

a Indtægts og udgiftsregnskab, regnskab af uvis indkomst og told m. v. 1641–48 (alle med bilag);

spindepenge 1643/44; bevilling til Nakskovs befæstnings forbedring 1644–45 (i 1645/46); inventarium for Halsted kloster 1646 (i Ålholm regnskab 1646/47), Halsted klostets brøstfældighed 1647.

- b Tredings jordebog 1642–47; jordebog 1650/51 findes i Da.Kanc.
- c Skattemandtal 1642–51.
- d Kvittanser med registrering; inventarium 1647.

Flemming Ulfeldt 1651–57

(død 1657)

- a 1652–54 findes intet regnskab, kun antegnelser og bilag til disse; regnskab med bilag 1654/55; kun antegnelser 1655–57.
- b Jordebog 1655/56. (Et ex. i LA. for Sjæll.).
- c Skattemandtal 1654/55.

Frederik Urne 1657–58

(død 1658)

- a Regnskab med bilag 1657/58.
- c Skattemandtal 1657/58.
- d Antegnelser til kvittanser, jfr. desuden Roskildegårds kvittanciarumbilag.

Frantz Brockenhus 1658–60

(død 1660)

- a Regnskab med bilag 1658/59.
- c Skattemandtal 1658/59.

Frederik v. Ahlefeldt 1660–61

- a Regnskab med bilag og landgildesspecifikation 1660/61.
- b (Jordebog 1660/61 findes i Rentekammeret).
- c Skattemandtal 1660/61.

ALHOLM LEN

Med Fuglse og Musse herreder. Lenet var i alt fald fra Christian 2.s tid regnskabslen (uden at der dog er bevaret regnskaber). Under Grevefejden kom lenet i Lübeckernes besiddelse, og derefter hørte det 1535–68 til dronning Sofies livgeding.¹⁶ Johan Rantzau lod det 1536–66 styre ved hjælp af

¹⁶ Skattefritagelse for lenets ugedagsbøder 1559 18/7 og et inventarium 1569 24/4 findes Top. Saml., Musse h.

underfogeder. I hele perioden 1568–88 afgiftslen, så at intet regnskab er bevaret udover en kort ekstrakt i 1571-bindet og en ekstrakt i 1584-bindet.

Albert Oxe 1568–77

(død 1577)

En jordebog 1572 findes sammen med jordebog for Nykøbing i dronning Sofies arkiv.

Hak Ulfstand 1577–88, med Sosmarke, Vignæs og Kallø birker og fra 1582 tillige Majbølle og Toreby birker.

1588 fik enkedronning Sofie efter forhandlinger med rigsrådet overladt sit livgeding, hvori Ålholm len indgik. Ålholm slot blev opholdssted for lensmanden, mens enkedronningen boede på Nykøbing slot med egen »central-administration« – dronning Sofies kopibøger er en parallel til kancelliets brevbøger. I dronning Sofies arkiv (Kongehuset A 2) findes en pakke »Dokumenter vedrørende dronning Sofies livgeding Lolland og Falster«, som tidligere har været i Danske Kongers Historie; den indeholder en del forleningsbreve og følgebrev, dels i original dels i kopi, for både Ålholm, Halsted kloster og Nykøbing len samt diverse registre på kirkernes indtægter i Ålholm og Nykøbing len.

Frederik Hobe 1588–97

Intet bevaret.

Anders Dresselberg 1597–1606

a Udgiftsregnskab samt regnskab for told og accise 1600/01.

Knud Urne 1606–16

a Udgiftsregnskab og regnskab af told og accise 1607/08 og 1610–16 (1611–14 og 1615/16 med bilag).

b Jordebog 1613/14 og 1615/16 over det mageskiftede gods 1613.

c Skattemandtal 1610–15.

d Kvitteringer og registrering, gælder både Ålholm og Nykøbing len.

Laurits Grubbe 1616–27

a Udgiftsregnskab og regnskab på told og accise 1617/18, regnskab (herunder af told og accise)

1618–22 og 1625–27, alle med bilag; regnskabsbilag 1623–25.

- b Jordebog 1618/19, 1620/21, 1623/24, 1625/26 over gods kongen fik i mageskifte 1613.
- c Skattemandtal 1617–19, 1620–27.
- d Kvittanser med registrering.

Christoffer Urne 1627–29

- a Regnskab (herunder told og accise) 1627–29 med bilag.
- b Jordebog 1627/28 over mageskiftet gods 1613.
- c Skattemandtal 1627–29.
- d Kvittanser for Ålholm og Nykøbing.

Palle Rosenkrantz 1629–42

(død 1642)

- a Regnskab herunder toldregnskab 1629–42 med bilag; bygningsregnskab 1632–37 med bilag (ved 1636/37-regnskabet); penge til indkøb af ærter 1637/38 med bilag; Nakskov fortifikationsregnskaber 1630–38 (ved 1637/38 regnskabet); uvis indkomst af Kettinge birk 1641/42.
- b Jordebog 1632–35, 1640/41.
- c Skattemandtal 1629–42.
- d Kvittanser og registrering for Nykøbing og Ålholm samt inventarieliste for Ålholm.

Jost Fr. v. Pappenheim 1642–50

(død 1649)

- a Regnskab 1642–48 med bilag, herunder told og uvis indkomst af Kettinge birk; penge modtaget af Lolland-Falsters købstæder 1647/48 og taksation over Ålholm slots brøstfældighed 1647/48; regnskab 1648–50.
- b Jordebog 1642–47 (1646/47 i 2 eks.).
- c Skattemandtal 1642–50.
- d Lensbrev, kvittanser og registrering af Ålholm og Nykøbing.

Frederik Barnewitz 1650–54

(død 1653)

- a Regnskab 1652–54 med bilag; uvis indkomst af Kettinge birk 1652–54.

- b Jordebog 1652/53.
- c Skattemandtal 1650–54.

Filip Joachim Barstorff 1654–61

- a Regnskab og uvis indkomst af Kettinge birk 1654–61 med bilag; korn som adelen har ydet til flåden 1654 og 1657/58; bygningsregnskab for den nye slotsbro og reparation af Sundby færgebro 1655/56 samt reparation af Ålholm slots tårn 1657/58; jordebogsrestancer 1657–59; officersgårdenes landgilde 1657/58; regnskab over papir 1658/59; fortegnelse på sædeland og eng til Ålholm og Bispensø ladegårde 1660/61.
- a Skattemandtal 1654–61.
- d Kvittanser.

NYKØBING LEN

Med Falsters 2 herreder. *Oluf Holgersen (Ulfstand)* var lensmand fra 1490'erne til 1517; fra hans tid er bevaret et par regnskaber o.1509.¹⁷ Under grevefejden kom lenet i Lübeckernes besiddelse 1535, men blev senere samme år tillagt Christian 3.s dronning Sofie (af Brandenburg) som livgeding sammen med Ålholm len med Fuglse og Musse herreder. Hun havde en række tyske og danske slotsfogder, forskellige regnskaber er bevaret. Ved hendes død 1568 blev lenet et regnskabslen.

Erik Rud 1568–69

Peder Oxe 1569–75

(død 1575)

Ekstrakter i årgang 1570 og 1572–75.

- b Jordebog 1569. Jordebog 1572 findes i dronning Sofies arkiv.

Henrik Norby 1575–77, med de 3 birker Majbølle, Toreby og Nagelsti.

Ekstrakter i årgang 1577 og 1578.

Henning Gøye 1577–86, mistede 1582 Majbølle og Toreby.

Ekstrakter i årgang 1578–85.

- a Antegnelser 1581/82; regnskab med jordebog

¹⁷ Ifølge Erslev I s. 103 hørte Nagelsti birk i denne periode under Nykøbing; en udateret jordebog findes i Top. Saml., Musse h., Toreby s.

1582/83, diverse bilag og kongens part af bispe-
tiender.

b Forandring i jordebog 1582/83.

Niels Friis 1586–88 (han fortsatte til 1592 under dronning Sofie).

Ekstrakter i årgang 1587/88 og 1588/89.

Dronning Sofie (af Mecklenburg) fik 1588 som enkedronning Nykøbing len, Ålholm len og Ravensborg len som livgeding til sin død 1631. Derefter blev Lolland-Falster forlenet til den udvalgte prins Christian, hvis enke Magdalena Sibylla beholdt dem 1647–52/53. I hele denne periode synes Nykøbing og Ålholm at have haft fælles lensmænd, mens Ravensborg (Halsted kloster) havde egne lensmænd.

Frederik Hobe 1592–97

Anders Dresselberg 1597–1606

Knud Urne 1606–1616

c Skattemandtal 1610–15.

Laurits Grubbe 1616–27

a Regnskab 1617/18.

c Skattemandtal 1617–19, 1620–27.

Christoffer Urne 1627–29

c Skattemandtal 1627–29.

Palle Rosenkrantz 1629–42

(død 1642)

a Regnskab 1640–42 med bilag, bygningsregnskab, restanceregistre og ændring i jordebog samt udgifter til soldater for arbejdet på skansen ved Nykøbing 1641.

b Jordebog 1640–42.

c Skattemandtal 1629–30, 1631–42.

Jost Fr. v. Pappenheim 1642–50

(død 1649)

a Regnskab 1642–44 med bilag, bygningsregnskab, restanceregister og ændring i jordebog; 1644/45 kun restanceregister og bilag samt antegnelser 1641–45; 1645/46 kun bilag; regnskab med bilag 1646/47; 1646/48 og 1649/50 kun regnskabsekstrakter.

- b Jordebog 1642–44, 1646/47, 1647/48 findes blandt kvittanciarumbilagene.
- c Skattemandtal 1642–50.
- d Sager vedrørende overleveringen af Nykøbing len til prins Christians enke. (Heri foruden jordebog bl. a. inventarieliste og fortegnelse på brøstfældige bygninger).

Frederik Barnewitz 1650–54

- a Regnskab 1651–54 med bilag og bygningsregnskab 1652–54.
- b Jordebog 1652–54.
- c Skattemandtal 1650–54.

Ove Skade 1653–57

- a Regnskab 1654(53)–57 med bilag og bygningsregnskab; særligt regnskab for Corselitzegård 1655/56; vinkælderregnskab 1652–56 (under 1655/56).
- b Jordebog 1654(53)–57.
- c Skattemandtal 1654(53)–57.
- d Lensbrev og kvittanser.

Christoffer Lindenov 1657–

- a Regnskab med bilag og bygningsregnskab 1657–59, regnskab m. bilag 1660/61.
- b Jordebog 1657/58.
- c Skattemandtal 1657/58 og 1660/61.
- d Inventarium 1661.

SØRUP og GEDSERGARD LEN

Sørup (Falsters Nørre h.) var gammelt bispegods, som blev inddraget ved reformationen. Den kgl. lensmand oppebar tienderne på Lolland og Falster i tiden 1537–67 var der 6 forskellige lensmænd.

Gedser (Sønder h.) var gammelt krongods, som i begyndelsen af det 16. årh. lå under Nykøbing, men 1523–46 var selvstændigt bortforlenet¹⁸ til *Laurits Knob* (1527 blev Gedesby igen lagt til Nykøbing). Landsdommer

¹⁸ Udat. jordebog (ca. 1525) findes i Da. Kanc. Diverse 1481–1571 nr. 50e.

Mogens Falster var forlenet med Gedsergård 1550–67, da lenet blev lagt til Sørup. Senere var det en hovedgård under Nykøbing.

Albert Oxe 1567–68, derefter lagt til Nykøbing.

a Brudstykke af et regnskab 1569 og et ugekostregister samme år er bevaret.

b Jordebog 1572 findes i dronning Sofies arkiv.

Corselitze ladegård

Hovedgården Corselitze erhvervede kronen 1603 ved mageskifte med Axel Brahe til Elvedgård for Eskebjerg på Fyn. Den blev lagt til Nykøbing len og var i 1650'erne bortforpagtet til rådmand *Cordt Lyders* i Nykøbing og hans enke *Anne*.

a Afregninger 1656–61.

ODENSE ST. KNUDS KLOSTERS LEN

Bestyredes fra 1541 til 1571 af prior *Christiern Poulsen*, der foranledigede den omfattende køpbog og arkivregistratur over klostrets breve affattet (trykt i *Ældste danske Arkivregistraturer* bd. V). Efter hans resignation blev klostret forenet med Dalum kloster de følgende 3 år. I årgang 1570–72 findes ekstrakter.

Niels Kaas 1574–94, havde det frit som løn for sit kanslerembede. (død 1594)

Under Odensegård 1594–96, hvorpå det igen blev embedslen for kansleren *Christian Friis* 1596–1616 til Borreby (død 1616). Ekstrakt i årgang 1596.

Christian Friis 1616–40

(til Kragerup,
død 1639)

a Regnskab for spindepenge 1623/24 og 1625/26.

Christian Thomesen (Sehested) 1640–58

(død 1657)

a Regnskab 1648/49 (med ekstrakt).

Hans Lindenov 1658–59

(til Iversnæs,
død 1659)

b Jordebog 1657/58.

Axel Urup 1660–

- a Regnskab 1660/61 med overslag over jorbogsindtægter.
- b Jordebog 1660/61.
- d Inventarium 1660 og syn over skovene 1660/61.

ODENSEGÅRD LEN

Det tidligere St. Hans kloster blev 1541 lensmandsresidens, og Odensegård afløste Næsbyhoved som hovedlen med 5 nordfynske herreder Bjerge, Lunde, Odense, Skam og Åsum. *Jakob Hardenberg* blev den første lensmand 1541 og fik tillige stiftsgodset, men døde allerede året efter. Årene indtil 1575 er præget af ustandselige lensmandsskifter: *Eiler Hardenberg* 1542–43; *Eiler Rønnow* 1543–49, *Jørgen Brahe* 1549–52 og *Jørgen Skinkel* 1552–57 havde tillige Rugård len; *Peder Bild* 1557–59, *Otte Rud* 1559–61, *Eskild Gøye* 1561–62, *Arild Urup* 1562–65, *Peder Munk* 1565–66, *Evert Bild* 1566–67 (død 1567).¹⁹

Erik Bille 1567–68

Ekstrakt i bindet 1570.

Erik Rosenkrantz 1569–72 og 1575, med Vissenbjerg birk.

Ekstrakter i årgang 1570, 1573–74 og 1577.

Hak Ulfstand 1572–75

Ekstrakter i årgang 1574 og 1578.

Jørgen Marsvin 1575–78

Ekstrakter i bindet 1577.

- a Regnskab med bilag og udspisningsregister 1576/77.

¹⁹ Af lenets arkiv findes originale kongebreve m. v. 1540–1661 i LA. for Fyn; et inventar 1554 i Top. Saml., Odense (Odensegård nr. 3) er ikke et almindeligt lensinventarium ved lensmandsskifte; men fortrinsvis en fortegnelse over messeklæder og klenodier (Vedel Simonsen, Odense Bys Historie II, 2 s. 85 ff.; i Top. Saml., Odense, findes desuden et mandtalsregister på herremænd 1582. – De middelalderlige Næsbyhoved-regnskaber findes i Reg. 108 A, jfr. ARKIV bd. V s. 143. De er behandlet af Aksel E. Christensen, *Senmiddelalderlige Fæsteformer, Festskrift til Erik Arup* 1946, og af H. Bennike Madsen, »Den rige hjælpe den fattige«, HT. 10 rk. VI s. 313 ff., og *Næsbyhoved lens bønder, Fynske Aarbøger* 1963 s. 121–79.

Corfitz Viffert 1578–80

Ekstrakter i årgang 1579 og 1581.

Breide Rantzau 1580–82

Ekstrakter i årgang 1584.

Erik Lykke 1582–85, fratages Vissenbjerg birk.

a Regnskabsbilag 1582/83.

d Kopi af forleningsbrev.

Axel Brahe 1585–95, fra 1594 tillige St. Knuds kloster.

Ekstrakter i årgang 1587/88, 1590/91, 1593/94 og 1594/95.

a Regnskabsbilag 1585/86; regnskab (med ekstrakt og forklaring) 1590/91.

b Forandringer i jordebog 1578–85; jordebog 1585/86, 1588/89 og 1590/91 (med forandringer).

d Kopi af forleningsbrev.

Christoffer Valkendorf 1595–97, det første år sammen med St. Knuds kloster. Intet bevaret.

Knud Rud 1597–1612

(død 1611, enke

Ellen Marsvin)

Ekstrakt i bindet 1598/99.

a Regnskabsbilag 1599/1600, regnskab (med ekstrakt og forklaring) 1603/04; ekstrakt og forklaring 1604/05; regnskab 1606/07 og 1608/09, enkelte bilag 1609/10, regnskab (m. bilag, ekstrakt og forklaring) 1610/11, regnskabsbilag 1611/12.

b Jordebog 1599/1600, 1603–05 og 1610–12.

c Skattemandtal 1610–12.

Markvard Bille 1612–16

a Regnskab med bilag, ekstrakt og forklaring samt antegnelser 1612–16.

b Jordebog 1613–15.

c Skattemandtal 1614/15.

d Inventarium 1616.

Christian Knudsen (Akeleje) 1616–18, får det på livstid til gengæld for at have tilskødet kongen Skinnerupgård, men opgiver 2 år senere forleningen mod pension og forlening med Davinde.

a Regnskab med bilag, ekstrakt og forklaring samt

- antegnelser 1616–18; særligt bygningsregnskab for St. Hans kirke 1617/18 og bilag hertil 1616–18.
- b Jordebog 1616–18.
- c Skattemandtal 1617/18.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarielister, både for Odensegård og Skinnerupgård.

Holger Rosenkrantz 1618–28

(den lærde)

- a Regnskab 1618–28, med bilag 1619–28 og ekstrakt og forklaring 1618–25.
- b Jordebog 1618/19, 1620–25 og 1626–28.
- c Skattemandtal 1618/19, 1620–28 (enkelte år med bilag).
- d Forleningsbreve, kvittanser og inventarielister.

Henning Valkendorf 1628–55

- a Regnskab med bilag 1628–55; regnskab for penge oppebåret af told og accise og derefter udbetalt krigsfolket på Fyn (med særskilte bilag) 1628/29; regnskab for jord som salpetersyderen har ladet opgrave 1635/36; bygningsregnskab for St. Hans kirke 1636/37 og 1638/39 og regnskab for korn ydet af præsterne på Fyn, Langeland og Tåsinge til St. Hans kirkes bygning.
- b Jordebog 1628–45; (jordebog 1650/51 findes i Da. Kanc.); jordebog 1654/55.
- c Skattemandtal 1628–55.
- d Forleningsbreve, kvittanser og inventarielister.

Sivert Urne 1655–58

(død 1661)

- a Regnskab med bilag 1656–58.
- c Skattemandtal 1656–58.
- d Inventarielister og kvittanser samt fortegnelse over kvittanciarumbilag for Odensegård 1655–58 og for Dragsholm 1658 og 1660/61.

Mogens Høg 1658–61

(død 1661)

- a Regnskab med bilag 1658–61.
- b Jordebog 1660.

DALUM KLOSTERS LEN

Helt fra kong Hans' tid bortforlenet af kongen, i 1520'erne til magister Johan Valkendorf, derpå først frit, fra 1567 som pant til Johan Friis.²⁰

Johan Friis 1529–71
(død 1571)

Jakob Ulfeldt 1571–79, havde det på afgift, indtil 1574 sammen med St. Knuds kloster.
Ekstrakter i årgang 1572 og 1574–79.

Absalon Gøye 1579–1602
(død 1601)

Ekstrakter i årgang 1580, 1582 og 1584.
a Regnskab 1600–02.
b Jordebog 1587/88.
d Kvittanser 1580–1602, inventarielister 1579 og 1602.

Axel Brahe 1602–17
(død 1616)

a Regnskab 1610–17 (nogle med bilag).

Holger Rosenkrantz 1617–20
(til Rosenholm)

a Regnskab 1617–20 (delvis med bilag).
b Jordebog 1617–19.
d Forleningsbrev, kvittanser og inventarieliste for Dalum kloster og 1618–20 for Skinnerup.

Ellen Marsvin 1620–28, 1629–39

(afbrudt af

a Regnskab med bilag 1620–28, 1629–36.

Frantz Rantzau
1628–29)

d Fortegnelse over kvittanser 1620–28, lensbrev, kvittanser og inventarieliste 1629–39.

Grev Valdemar Christian 1639–42

a Regnskab med bilag og antegnelser 1639–42.
b Jordebog 1639/40 (2 eks.) og 1640–44.
d Kvittanser findes ved antegnelserne til Koldinghus' kvittanciarumbilag 1653–61.

Arent v. d. Kuhla 1642–45

a Regnskab med bilag 1642–45.

²⁰ Lenets historie er bredt skildret i Jakob Hansen og Knud Mortensen, Dalum sogns historie I,1 Fra reformation til enevælde s. 75–184, Odense 1959.

d Forleningsbreve, kvittanser, inventarieliste og an-
tegnelser (med fortegnelse).

Iver Vind 1645–59
(død 1658)

- a Regnskab med bilag 1645/46 og 1648–59.
- b (Jordebog 1650/51 i Da.Kanc., jordebog 1651 i
Rentekammeret).
- d Forleningsbreve, kvittanser (med fortegnelse) og
inventarielister 1645 ff.

Axel Urup (1658) 1659–

- a Regnskab med bilag 1660–62.
- b Jordebog 1659/60.

ESKEBJERG LEN

Med Bjerger h. Fra gammel tid et af de mindre len omfattende krongodset i Bjerger herred, oftest bortforlenet til en fynsk adelsmand. I Frederik 1.s tid kom det under Nyborg og forblev der til 1588. I årgangene 1572–74 og 1576–77 findes regnskabsekstrakter.

Erik Hardenberg 1588–1604, havde lenet frit, den gejstlige jurisdiktion dog på regnskab.
En lille pk. regnskabsbilag 1600–02 er bevaret.

Hovedparten af godset blev 1603 og 1604 mageskiftet til henholdsvis Axel Brahe til Elvedgård og til Henrik Gøye, det resterende blev oktober 1604 lagt ind under Nyborg.

RUGÅRD LEN

Med Skovby herred. Rugård var en del af dronning Christines livgeding, og som hendes lensmænd træffer vi ca. 1500–17 *Tjelluf Eriksen* og 1517–25 *Busk Skenke* der begge havde lenet på afgift. Efter dronning Christines død 1521 fik Skenke af kongen stadfæstelse på livstid. *Jørgen Henningsen Quitzow* fik derefter lenet som pant og afløstes under grevefejden af *Johan Urne*, der blev taget tilfange 1535. Hans hustru *Anne Rønnow* afleverede lenet, der de følgende år lå under Nyborg, til det 1540 blev overdraget *Anders Johansen Lindenov* på afgift. 1546 blev det lagt til Odensegård og administreredes sammen med dette len til 1558.

Palle Ulfeldt 1558–71, indtil 1564 som foged under Odensegård, derpå som (død 1571) selvstændig lensmand.²¹

Otte Emmiksen 1571–79, som pantelen med en vis afgift. (død 1579)

Axel Brahe 1579–96, ligeledes; får tillagt den gejstlige jurisdiktion i Skovby h.

Christen Munk 1596–97

Carl Bryske 1597–1602²²

Eiler Quitzow 1602–05 og 1628–31, tillige med Vissenbjerg birk.

Corfitz Ulfeldt 1605–14

- a Ekstrakt 1605/06, regnskab 1610–12 og 1614/15 (med bilag 1610/11 og 1614/15).
- c Skattemandtal 1610/11 og 1612–14.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarier (med fortegnelse).

Jørgen Brahe 1614–16

- a Regnskab (med bilag 1614/15 og ekstrakt 1615/16).
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarieliste (med fortegnelse).

Markvard Bille 1616–28

(død 1631)

- a Regnskab 1616–28 (med bilag 1617/18, 1619–21 og 1624–28); fortegnelse over offerpenge til fanger i Tyrkiet m. v. 1627/28.
- b Jordebog 1616–18, 1621/22 og 1627/28.
- c Skattemandtal 1618/19 og 1620–28.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarielister (med fortegnelse).

Eiler Quitzow 1628–31

- a Regnskab 1628–31 (med bilag 1628/29).
- c Skattemandtal 1628–31.

21 Joachim Becks kvittering til Palle Ulfeldt 23. febr. 1564 findes i Top. Saml., Skovby h., Veflinge s.

22 Et udateret bygningsregnskab (ca. 1600) for Rugård i Top. Saml., Skovby h., Veflinge s.

Anders Bille 1631–34

(til Damsbo)

(får fradrag for frie bøndergårde)

- a Regnskab med bilag 1631–34.
- c Skattemandtal 1631–34.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarieliste (med fortegnelse).

Sten Bille 1634–53

(til Kærsgård)

- a Regnskab med bilag 1634–46 og 1648–53.
- b Jordebog 1634/35 (sådan som godset er overleveret af Anders Bille); jordebog over stiftsgodset 1635–39; jordebog 1649/50 (jordebog 1651/52 i Da.Kanc.).
- c Skattemandtal 1634–53 (delvis med bilag).
- d Forleningsbreve, kvittanser (med fortegnelse) og inventarium; antegnelser findes i kvittanciarumbilag for Koldinghus len.

Jørgen Mogensen Kaas 1653–

(til Gudumlund)

- a Regnskab med bilag 1653–58 og 1660/61.
- b Jordebog 1660/61 (2 eks.), desuden over øde og besat godt med angivelse af udsæden; fortegnelse over kongens, adelens, gejstlighedens og hospitalers strøgods i Rugård len.
- c Skattemandtal 1653–58.

HINDSGAVL LEN

Med Vends h. Var i kong Hans' og Christian 2.s tid pantelen. Derefter havde *Johan Bjørnsen* det på afgift 1523–26; et bevaret regnskabsbrudstykke er rimeligvis fra hans tid. 1526–34 havde Frederik 1's tyske kansler *Wolfgang v. Utenhof* det som frit len, de sidste år tillige i pant, fik det derfor tilbagegivet efter Grevefejden og beholdt det til sin død 1542.

Frantz Brockenhus 1542–46, som pant.

Hans Johansen Lindenov 1546–60, som pant.

Christoffer Johansen Lindenov 1560–64, som pant.
(død 1568)

Jesper Blome 1564–67, som pant.²³

Jørgen Sehested 1567–74, som pant.

Hans Johansen Lindenov 1574–97, dels frit, dels på afgift. Afgiften nedsat (død 1596, enken 1587, efter at en del gods var bortmageskiftet.

Margrethe Rosenkrantz) b Jordebog 1586.

Rosenkrantz)

Preben Bild 1597–1602

(død 1602)

a Regnskab 1598/99.

d Kvittanser og inventaribesigtigelser.

Jakob Ulfeldt 1602–06

d Kvittanser (med fortegnelse).

Corfitz Rud 1606–21

a Regnskab 1610–19 (enkelte år med bilag) og 1620/21.

c Skattemandtal 1606/07, 1610/11, 1612–15, 1617/18.

Hans Pogwisch 1621–27

a Regnskab 1623/24.

c Skattemandtal 1621–27.

Gregers Krabbe 1627–39

a Regnskab med bilag 1627–39.

b Jordebog 1628?

c Skattemandtal 1627–39.

d Forleningsbrev, kvittanser (med bilag), inventarieliste (med fortegnelse).

Hans Lindenov 1639–43

(død 1642)

a Kun bygningsregnskab med bilag 1640–43, herunder for den kgl. stald i Middelfart.

c Skattemandtal 1639–43.

d Forleningsbrev, kvittanser (med fortegnelse), inventarieliste.

²³ Et tingsvidne af Vends herredsting 22. aug. 1564 stammer rimeligvis fra lensarkivet.

Claus Sehested 1643–50

(død 1649 (?))

- a Regnskab med bilag 1643–50; særskilt spindepengeregister 1643/44; udgiftsregnskab for kongens heste 1645/46.
- b Jordebog 1646.
- c Skattemandtal 1643–50.
- d Forleningsbreve, kvittanser, inventarielister (med fortegnelse).

Tyge Below 1650–61(fortsatte som
amtmand)

- a Regnskab med bilag 1650–62; desuden bygningsregnskab for Strib færgetro 1655/56; mandtalsregister på kronens, adelens og gejstlighedens ugedagstjenere og skattebønder i Vends h. 1658/59.
- b (Jordebog 1651 findes i Da. Kanc. og Rentekammeret; jfr. 1660 i Rentekammeret).
- c Skattemandtal 1650–58 og bilag til hovedskatten 1660.

HAGENSKOV LEN

Med Båg h.

Eske Bille 1514–29 (med afbrydelser) som afgiftslen; i den følgende periode dels som pantelen dels som afgiftslen.

Frantz Brockenhus 1551–53, på regnskab.

Eiler Rønnow 1553–64, på regnskab mod genant.
(død 1563)

Joachim Brockdorff 1564–66, pantelen.

Josva v. Qulane 1566–72, pantelen.

Erik Hardenberg 1572–1605, pantelen.

(død 1604)

- c Skattemandtal 1600/01.
- d Kvittanser og inventarliste.

Jakob Ulfeldt 1605–10

- a Kun antegnelser bevaret 1605/06 og 1607–10.
- b Jordebog 1605/06.
- d Forleningsbrev, kvittanser, afregning på Jakob Ulfeldts gæld, inventarliste.

Jakob Rosenkrantz 1610–17

(død 1616, enken *Pernille Gyldenstjerne*) a Regnskab 1610/11 og 1614/15, regnskab med bilag 1612/13 og 1615–17, ekstrakt og forklaring 1613/14.

b Jordebog 1610/11.

c Skattemandtal 1610–15.

d Forleningsbrev og kvittanser.

Jørgen Brahe 1617–62

(død 1661)

a Regnskab med bilag 1617/18, 1619–56, regnskab 1656/57; kun antegnelser 1656–58.

b Jordebog 1617/18, 1620–27, 1630/31, 1647/48 og 1650/51; særskilt over stiftets indtægt 1620/21; kongens part af korntienden i Båg h. 1627/28; forandringer siden 1617 (1630/31) og jordegne bønderes landgilde 1646.

c Skattemandtal 1617–19, 1620–57.

d Bilag til kvittanciarum-registret.

NYBORG LEN

Med Gudme og Vindinge herreder samt til tider Hindsholm og $\frac{1}{3}$ af Sallinge h. Fra slutningen af 16. årh. hørte hele Sallinge h. og Sunds h. fast til Nyborg len. Det gamle danehofslot vedblev i senmiddelalder og renæssance at være et vigtigt administrativt centrum. En del rigsrådsmøder fandt sted i Nyborg, men kongerne opholdt sig der sjældent i længere tid. I alt fald fra kong Hans' tid var Nyborg et regnskabslen; et brudstykke af *Hans v. Mehlers* regnskab 1519 er bevaret og en udat. jordebog fra Christian 3.s tid. Under grevefejden sluttede Nyborgs borgere sig til Christian 2., byen blev afbrændt og måtte efter slaget ved Øksnebjerg overgive sig til Rantzau. I mellemtiden havde *Oluf Nielsen Rosenkrantz* været indsat af rigsrådet som lensmand mod en vis afgift.

Christoffer Huitfeldt 1535–38, havde tillige Rugård.

Mikkel Brockenhus 1538–45

Frantz Brockenhus 1545–62, havde en overgang desuden Kærstrup og Tranekær, fik tillagt Sunds herred.

Eskil Gøye 1562–71

- Ekstrakter i bind 1570–71.
- b Jordebog 1563/64.

Axel Viffert 1571–79, med Eskebjerg.

(død 1580)

- Ekstrakter i årgang 1572–79.
- a Regnskab 1578/79.
- d Inventarieliste 1579.

Laurits Brockenhus 1579–1601, med Eskebjerg (til 1588), fra 1580 tillige hele Sallinge herred og 1580–82 Tranekær.

- Ekstrakter i årgang 1580–82, 1584–85, 1587/88, 1590/91–1594/95 og 1596/97–1598/99.
- a Regnskab med jordebog 1591/92 (med bilag), 1593/94 og 1598/99; håndværkerregister 1591/92; stiftsregnskab 1597/98; ekstrakt af indtægtsregnskab 1600/01.
- b Forandringer i jordebog over jordegne bønder og kronens tjenere udskrevet til rigens tjeneste.

Jakob Rosenkrantz 1601–10

- a Regnskab med jordebog 1605/06 og 1607/08; regnskabsekstrakt 1608/09, 1609/10 kun antegnelser.
- d Registrering af kvittanser.

Jakob (Jakobsen) Ulfeldt 1610–31

(død 1630, enken

Birgitte Brockenhus)

- a Regnskab 1610–12, 1613–31 (de fleste år med bilag samt ekstrakt og forklaring); stiftets regnskab 1610–20, 1622–28.
- b Jordebog 1610–12, 1615/16, 1619–21, 1622–24, 1627–30.
- c Skattemandtal 1610–15, 1617–19, 1620–31.
- d Forleningsbreve, kvittanser, inventarielister (med fortegnelse). Synsforretning over slottets bygninger og lenets skove 1631. – (Akterne i to retssager 1616–17 findes i LA. for Fyn).

Mogens Kaas 1631–58

- a Regnskab med bilag 1631–58 (1650/51 og 1652/53 kun bilag og antegnelser); stiftets regnskab 1631–33, 1638–46, 1648/49; afregning 1648/49

på Mogens Kaas' restancer på regnskab og skat 1645–49; regnskab over penge 1657/58 til Nyborg slots fortifikation samt til sold og proviant for 4 skibe i Storebælt.

b Jordebog 1631/32, 1633–35, 1636–39.

c Skattemandtal 1631–57.

d Forleningsbreve og kvittanser, samt antegnelser til kvittanciarumbilag.

Otte Krag 1658–62

a Regnskab med bilag 1658–60; udat. (ca. 1658) mandtal for Nyborg slot.²⁴

b 1660-jordebog i Rentekammeret.

STRYNØ

Under Christian 4.s mindreårighed oprettede formynderregeringen et selvstændigt mindre len bestående af øen Strynø og 4 gårde på Langeland.

Erik Hardenberg 1588–1609, der fik det frit som tillæg til Eskebjerg. Enken (død 1604, enken betalte afgift.

Anne Rønnow,
død 1609)

Axel Brahe 1613–17, på afgift

(død 1616, enken a Regnskabsbilag 1661/17.

Kirstine Hardenberg)

Strynø blev 1617 lagt under Nyborg, mens de 4 gårde på Langeland blev lagt under Tranekær.

TRANEKÆR LEN

Med Langelands 2 herreder. Lenet var overladt dronning Christine som livgeding, der er bevaret forskellige regnskaber fra 1500–10; i alt fald i ti-

²⁴ I Top. Saml., Nyborg nr. 11–12, findes diverse optegnelser om Nyborg fæstning og Frederik 3.s brev 14. aug. 1660. – Nyborgregnskaberne er sammen med de øvrige fynske lensregnskaber flittigt benyttet i Aage Fasmer Blomberg, Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660, disputats 1973.

den 1511–19 bestyredes det af hendes foged *Søren Stampe*. Ved dronningens død 1521 blev Tranekær forlenet til *Jens Juel* på regnskab. Han afløstes allerede året efter af *Otte Krumpen*, som, skønt indsat af Christian 2., fik lov at beholde det til 1534. Under grevefejden bortforleuede grev Christoffer det til den tidligere foged *Søren Stampe* 1535 blev det forlenet til *Markvard Tidemand*, som allerede året efter måtte afgive det til *Predbjørn Podebusk*, der fik det som pantelen i bytte for Riberhus. Efter hans død 1541 havde *Jørgen Brahe* (1542–49) og *Eiler Rønnow* (1549–53) Tranekær som afgiftslen, derpå var det 1553–60 forenet med Nyborg, ligeså 1580–82.

Jørgen Marsvin 1560–65, først som regnskabslen, siden på afgift.

Mouritz Podebusk 1565–80, som pant, fra 1572 tillige omfattende stiftsgodset på Langeland.

Breide Rantzau 1582–96, som afgiftslen med den gejstlige jurisdiktion på regnskab. 1594 udvidet med St. Knuds klostres bønder på Langeland.

Ekstrakter i bindene 1584, 1587/88 og 1592/93.
a Regnskab 1587/88.

Henrik Below 1596–97

d Kvittanser.

Niels Friis 1597–1611

(død 1610, enken Ekstrakt i årgang 1598/99.

Vibeke Gyldenstjerne) a Regnskab 1601/02, 1602/03 og 1610/11 over sten leveret til Københavns slot og andre kgl. bygninger; regnskab 1603/04 og 1610/11 med bilag og særligt skovregister; bygningregnskab 1603/04 (med enkelte bilag).

b Jordebog 1603/04, 1605/06 og 1610/11; jordebog over kirke- og kongetiender 1603/04 og 1610/11.

c Skattemandtal 1610/11.

d Kvittanser og forleningsbrev samt 4 inventarielister.

Frantz Rantzau 1611–12

(død 1612) a Regnskab 1611/12 og over leverede sten.

- b Jordebog 1611/12 med særlig jordebog over kirke- og kongetiender.
- c Skattemandtal 1611/12.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarielister (med fortegnelse).

Mogens Ulfeldt 1612–17

(til Selsø,
død 1616)

- a Regnskab 1612–14 (med bilag) og 1614/15 samt ekstrakter 1615–17; skovregister 1612–14 og 1615/16; oldengældsregister 1613/14.
- b Jordebog 1613/14.
- c Skattemandtal 1612/13.
- d Kvittanser og inventarieliste (med fortegnelse).

Jens Juel 1617–18

- a Regnskab 1617/18 med bilag og skovregister samt regnskab over kirkernes formue på Langeland.
- b Jordebog 1617/18.
- c Skattemandtal 1617/18.
- d 2 inventarielister.

Enevold Kruse 1618–21

(død 1621)

- a Regnskab 1618–21 med bilag og skovregister 1619–21.
- b Jordebog 1618–21.
- c Skattemandtal 1618/19 og 1620/21.
- d 3 kvittanser, fortegnelse over antegnelser i Enevold Kruses regnskaber for Akershus og Tranekær.

Hans Lindenov 1621–24

(til Hundslund)

- a Regnskab med bilag 1621–24 og skovregister 1621–23.
- b Jordebog 1621/22 og udat. taksering af selvejerbønder i Sønder herred til soldaterhold.
- c Skattemandtal 1622–24.
- d Kvittanser og inventarielister.

Johan Friis 1624–27

(til Ørridslev)

- a Regnskab med bilag 1624–27; mandtal på spindepenge 1624/25; skovregister 1625–27.
- b Jordebog 1624/25; jordebog over stifts- og mageskiftegoods 1625–27.

- c Skattemandtal 1624/25 og 1626/27.
- d Forleningsbrev, kvittanser og inventarielister (med fortegnelse).

Christoffer Ulfeldt 1627–29

- (til Svenstrup) a Regnskab med bilag og skovregister 1627–29.
- c Skattemandtal 1627–29.
- d Forleningsbrev, kvittanser og antegnelser (med fortegnelse).

Peder Basse 1629–39

- (til Sørup, død 1639) a Regnskab med bilag 1629–39; oldengældsregister 1629–31.
- b Jordebog over stifts- og mageskiftegods 1625–36.
- c Skattemandtal 1629–39.
- d Forleningsbreve, kvittanser, inventarielister (med fortegnelse).

Hannibal Sehested 1639–40

- a Regnskab med bilag 1639/40.
- c Skattemandtal 1639/40.
- d Forleningsbrev, kvittanser (med fortegnelse).

Otte Thott 1640–42

- a Regnskab med bilag 1640–42; oldengældsregister 1640/41; regnskab for kirkernes formue på Langeland 1641/42.
- c Skattemandtal 1640–42.
- d Forleningsbrev, kvittanser, inventarielister.

Christoffer Urne 1642–45

- (til Årsmarke) a Regnskab med bilag og særligt regnskab for uvisse indtægter 1642–45; regnskab over kirkernes formue på Langeland.
- b Jordebog 1642/43.
- c Skattemandtal 1642–45.
- d Forleningsbrev, kvittanser, inventarielister (med fortegnelse).

Christian Rantzau 1645–59, dels på regnskab dels som pant.

- (til Breitenburg) a Regnskab med bilag 1645–48; ritmester Bülow's kompagnis fortæring på Langeland 1645; regnskab

for kirkernes beholdning 1647–49 og 1653/54;
særligt regnskab for uvisse indtægter 1655–58.

b Jordebog 1653/54.

c Skattemandtal 1645–58.

d Forleningsbrev og kvittanser (med fortegnelse).

Frederik Ahlefeldt 1659–, på regnskab og som pant.

(til Søgård)

a Intet egentligt regnskab, kun ekstrakter 1659–61
og regnskab for uvisse indtægter 1660/61 samt bi-
lag 1660/61.

Historisk demografi – Metoder til studiet af dagliglivet hos ældre tiders befolkning

AF HANS CHR. JOHANSEN

Interessen for demografiske studier er stærkt øget inden for dansk historieforskning i de seneste år, og en af pionererne på dette felt herhjemme, professor, dr. oec. Hans Chr. Johansen, Odense, redegør i denne artikel for de metoder, den historiske demografi benytter sig af.

De problemstillinger, der står i centrum for historieskrivningen, er underkastet stadige skift, og som ved andre modeluner søger man snart at opdyrke helt nye områder, snart vender man tilbage og tager gamle ting op på ny. Sådanne modestrømninger synes tillige for historieskrivningen at være et internationalt fænomen. Opstår det pludselig i et land en interesse for et bestemt sæt af problemstillinger, ser man snart efter de samme problemer dyrket i en lang række andre lande.

Således er det også gået med befolkningshistorien, eller som den nu hedder, *den historiske demografi*. Interesse for denne finder man mange steder i verden i en periode omkring århundredeskiftet, på ny i 1930-erne og endelig i de sidste 10–15 år.

Den seneste modebølge har mange steder i udlandet fået et meget betydeligt omfang, måske fordi dyrkere af mange forskellige historiske specialer har kunnet mødes på dette felt, det gælder således lokalhistorikere, socialhistorikere, økonomiske historikere, medicinalhistorikere, krigshistorikere m. fl., og disciplinen har i de seneste år tillige fået et betydeligt præg af at være interdisciplinær, idet der flere steder er opstået et frugtbart samarbejde med bl. a. lægevidenskaben og samfundsvidenskaberne, således at de nyeste forskningsresultater nu ikke blot skal søges i de særlige demografiske eller historiske tidsskrifter, men væsentlige bidrag til at forstå befolkningsudviklingen kan også findes trykt i f. eks. etnografiske, geografiske og medicinske publikationer, hvad der – noget ambitiøst – har fået nogen af disciplinens dyrkere til at betegne den historiske demografi som en nøgle-

videnskab, der bl. a. »vil udgøre en solid basis for en fornyelse af det historiske perspektiv«. ¹

I Danmark har denne modebølge endnu kun i begrænset omfang vist sig i publicerede afhandlinger, ² hvorimod der i en række specialer udarbejdet af studerende – hovedsagelig historiestuderende – er forsøgt anvendelse af metoder fra den internationale debat på dansk materiale. Der kan derfor være grund til at foretage en nærmere præsentation af de metoder, som den historiske demografi har anvendt, og af de resultater, der er opnået i de seneste 10–15 år, samt af de fremtidige perspektiver, der vil være ved yderligere studier af befolkningsudviklingen. En yderligere grund hertil er også, at dansk kildemateriale synes at være særdeles velegnet til at foretage tilsvarende undersøgelser på, og at der her findes et område, hvor store lande – som det f. eks. gælder i den politiske historie – ikke har noget naturligt fortrin i den internationale interesse for resultaterne, der fremkommer. Snarere vil det være lettere for et relativt lille land at give bidrag til løsningen af de problemer, som er opstået i forbindelse med undersøgelser i f. eks. Frankrig og England, da materialet i de skandinaviske lande er mere overskueligt og ensartet.

Det kan dog være naturligt først at spørge med hvilken begrundelse, man kan tillægge den historiske demografi en så stor betydning for historieforskningen. Som svar herpå vil dyrkerne af disciplinen sige, at alle væsentlige historiske begivenheder og strukturelle historiske omvæltninger på den ene eller den anden måde vil afspejle sig i befolkningsudviklingen, enten som ændringer i den samlede befolknings størrelse eller ved ændringer i befolkningens sammensætning med hensyn til f. eks. køn, alder, beskæftigelse og husstandsstørrelse. Studiet af befolkningsudviklingen vil derfor dels kunne bruges som en indikator for, hvornår sådanne historiske forandringer er indtruffet, dels kunne fortælle noget om, hvordan de har påvirket den brede befolknings daglige liv, hvor man ellers hyppigt har indskrænket sig til at undersøge forholdene for den elitegruppe i samfundet, der havde den politiske magt.

Nogle eksempler kan illustrere denne tankegang.

1) Tabene under en større krig i form af menneskeliv vil dels ramme civilbefolkningen på grund af direkte krigshandlinger, dårligere ernæring og større risiko for epidemier, dels de direkte engagerede soldater, d. v. s. især mænd i aldersgrupperne 20–40 år. Studier over befolkningens sammensætning før og efter en krig, således som de afslører sig i kirkebogsføring og ved eventuelle opgørelser over folketallet, vil kunne vise hvilke grupper, der

er ramt hårdst af en given krig og dermed noget om krigens art. Udviklingen i befolkningen efter krigen kan desuden vise, om området, der studeres, hurtigt kommer til kræfter igen, eller om der er langvarige virkninger. En anden målelig befolkningseffekt af en krig, der især har ramt soldaterne, men ikke civilbefolkningen, kan være et stort antal børn født uden for ægteskab i årene efter krigen på grund af den skæve kønsfordeling i de giftefærdige årgange, og en lavere gennemsnitlig vielsesalder for mænd sammenlignet med årene før krigen.

2) En betydelig ændring i landbrugsstrukturen vil hyppigt vise sig som en ændring i landbrugshusholdningernes sammensætning i form af færre eller flere tjenestefolk, og da disse som regel vil udgøres af den ugifte del af den voksne – og halv voksne – befolkning, vil man samtidig se en ændring i andelen af befolkningen, der er gift, og i den gennemsnitlige vielsesalder, hvilket også vil påvirke antallet af børn, der fødes i området.

3) I en række lande sker der i løbet af slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede en overgang fra at registrere befolkningens bevægelser gennem kirkelige myndigheder til en registrering gennem borgerlige myndigheder, og man har da stillet det spørgsmål, om dette var et udtryk for en almindelig afkristning af den brede befolkning, eller om denne levede videre ret uanfægtet af det skete. Undersøgelser af sæsonmønstret for vielser viser, at man i flere katolske lande forud for ændringen kun meget sjældent blev gift i fasten, og demografiske undersøgelser har kunnet give oplysninger om, hvor længe denne tradition holdt sig, efter at den borgerlige registreringsform var indført.

De ovenstående eksempler viser, at man for at kunne foretage de typer af undersøgelser, som er almindelige i den historiske demografi, må besidde opgørelser over befolkningens størrelse på forskellige tidspunkter og opdelt efter en række kriterier samt have oversigter over antallet af fødte, døde og viede, ligeledes fordelt efter forskellige kriterier.

En blot nogenlunde tilfredsstillende offentlig statistik på disse områder har man i de fleste vesteuropæiske lande først efter 1900, og den, der arbejder med udviklingen før dette år, må derfor som oftest selv finde det talmateriale frem, som danner grundlaget for hans eller hendes undersøgelser, men vil da hyppigt kunne skaffe sig materiale, som går tilbage til ca. 1600 og i heldige tilfælde endog omkring 100 år længere tilbage. Metoder til at udarbejde sådanne oversigter er et vigtigt led i det arbejde, der foregår inden for den historiske demografi.³

Optælling fra kirkebøger

Den simpleste måde til at skaffe sig et grundlæggende talmateriale fra en tid forud for den nationale statistik er at tage kirkebøgerne for en række sogne og på grundlag af disse for hvert år udfylde et skema som vist i figur I. Udfyldelsen rummer dog en række fejlmuligheder, navnlig med hensyn til dødfødte børn og levendefødte børn, der dør før dåben. Disse bør ved udfyldelsen af skemaet medtages både blandt fødte og døde. I mange tilfælde findes der i kirkebøgerne ikke opgivet dødsalder, men man vil da hyppigt af sammenhængen være i stand til at lave en grovere inddeling på spædbørn, andre børn og voksne. Nogle kirkebøger gør det også muligt at dele de fødte og døde op efter sociale lag, f. eks. gårdmænd, husmænd og håndværkere, og skemaet kan let udbygges til at medtage en sådan opdeling, som kan gøre det muligt at foretage undersøgelser over forskelle mellem disse klassers levevilkår.

Skemaer, der minder om det i figuren viste, har med held været anvendt i f. eks. England og Skotland i tiden forud for år 1800,⁴ hvor kirkebøgerne – parish registers – normalt har lange rækker af huller og derfor ikke tillader anvendelse af den i næste afsnit omtalte, mere effektive familierekonstitutionsmetode.

For at kunne anvende materialet til mere generelle befolkningsundersøgelser er det nødvendigt at medtage mindst 10–20 sogne over en periode på over 50 år, idet forholdene ellers vil blive for afhængige af tilfældige udsving.

For Danmarks vedkommende kan man formodentlig især anvende denne metode til at fremdrage de store linier i befolkningsudviklingen fra ca. 1650 til ca. 1775, idet vi forud for 1650 vil have for få kirkebøger til at kunne udarbejde et anvendeligt materiale, og fra 1775 kan vi få oplysningerne – om end med nogen usikkerhed – fra den officielle statistik.

Det materiale, man på den måde samler sig, vil uden tvivl være behæftet med fejl, idet ikke alle præster i det 17. og 18. århundrede har været lige omhyggelige med deres kirkebogsføring, men såfremt man alene ønsker at bruge materialet til at finde de store linier i udviklingen, vil fejlene næppe være så store, at disse linier sløres.

I Skotland har man således kunnet bruge dette materiale, dels til at finde frem til de store dødsår, dels til at vise hvorledes de store udsving i det årlige antal døde, der kendes fra det 17. århundrede, gradvist forsvinder i det 18. århundrede, d. v. s. før der sker betydelige fremskridt i landbrugsproduktionen, hvilket rokkes ved antagelsen om, at en bedre ernæringstilstand skulle være en af grundene til, at man undgik store dødsår.

Kirkelige handlinger i sogn
for året

	Jan	Feb	Mar	Apr	Maj	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov	Dec	Ialt
Trolovede par													
Viede par													
FØDTE													
Drenge													
Piger													
Ukendt køn													
Fødte ialt													
heraf født uden for ægteskab													
drenge													
piger													
ukendt køn													
heraf dødfødte													
drenge													
piger													
ukendt køn													
DØDE													
hankøn:													
dødfødte													
dødsalder 0 år													
- 1 - 9 -													
- 10 -19 -													
- 20 -29 -													
- 30 -39 -													
- 40 -49 -													
- 50 -59 -													
- 60 -69 -													
- 70 -79 -													
- over 79 år													
hunkøn:													
dødfødte													
dødsalder 0 år													
- 1 - 9 -													
- 10 -19 -													
- 20 -29 -													
- 30 -39 -													
- 40 -49 -													
- 50 -59 -													
- 60 -69 -													
- 70 -79 -													
- over 79 år													
ukendt køn:													
dødfødte													
døde børn i øvr.													
døde voksne													
Døde ialt													

Fig. 1: Skema til optælling fra kirkebøger.

I mangel af et dansk materiale, der svarer til det skotske, der er bearbejdet ved Edinburghs universitet, kan man få et første indtryk af udviklingen fra 1695 til 1800 i Århus stift på grundlag af de af biskoppen indsamlede oplysninger, som dog er behæftet med betydeligt større usikkerhed end tal, der direkte er indsamlet fra kirkebøgerne. Dødstallene for disse 106 år – idet dog 1705 mangler – er vist i figur II sammen med de indberettede fødselstal. Anvender man de samme mål som ved den skotske undersøgelse får man tal på⁵:

- 2 store dødelighedsår på i alt 110 % overdødelighed for 1700–24
- 4 store dødelighedsår på i alt 133 % overdødelighed for 1725–49
- 3 store dødelighedsår på i alt 182 % overdødelighed for 1750–74
- 3 store dødelighedsår på i alt 177 % overdødelighed for 1775–99

altså en udvikling i det 18. århundrede, der er modsat rettet den, der kendes fra en række vesteuropæiske lande. Det skal dog tilføjes, at en sammenligning med midten af det 17. århundrede formodentlig ville vise en klar nedgang.

En forklaring på det afvigende danske mønster i det 18. århundrede er vanskelig at give. Man kender ikke dødsårsagerne i alle de store dødsår fra andet kildemateriale, men havde man anvendt et materiale indsamlet efter det i figur I viste skema, kunne man formodentlig have fået et sæson-

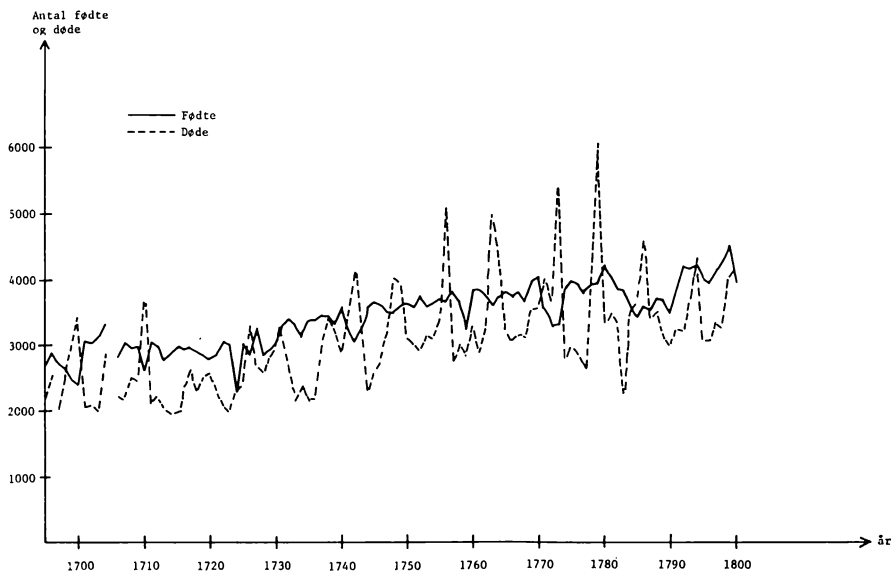

Fig. 2: Fødte og døde i Århus stift 1695–1800.

og aldersmønster for dødsfaldene i de store dødsår, som ville have været tilstrækkeligt til at stille en diagnose. Det ville ligeledes have været en hjælp, hvis man kendte vielsestillene for de pågældende år, idet en øget dødelighed, der især rammer de ældste aldersgrupper, hyppigt vil vise sig ved, at antallet af vielser stiger for at fylde hullerne ud på landbrugsejendommene, mens dødelighed på grund af børnesygdomme ikke vil have den samme effekt.

Undersøgelserne på grundlag af det engelske materiale har bl. a. bestået i at undersøge, i hvilket omfang der er sket forskydninger mellem størrelsen af de tal, der kan beregnes fra skemaerne, således sæsonforskydninger, skift i forholdet mellem børnedødsfald og voksendødsfald o. s. v., og man har i forbindelse hermed kunnet vise en række eksempler på, at Cromwell-tåret – 1650-erne – ikke blot er et politisk fænomen, men også afspejler sig i folkets dagligdag gennem befolkningens forhold til de kirkelige handlinger.

Familierekonstitutionsmetoden

Virkeligt dybtgående demografiske studier tillader den summariske optælling fra kirkebøgerne imidlertid ikke, fordi en række af de forhold, som man behøver hertil, ikke kan læses ud af den enkelte kirkebogsregistrering, men først når denne ses sammen med en række andre registreringer. F. eks. nævner de danske kirkebøger først viedes alder ved ægteskabets indgåelse fra et stykke ind i det 19. århundrede, men kender vi de viedes dåbsregistrering i kirkebogen, er det naturligvis en let sag at beregne de pågældende personers alder på vielsestidspunktet med den ubetydelige fejlmargen, som fremkommer, når man anvender dåbs- og ikke fødselsdatoen.⁶ Sådanne beregninger fører os over i den metode, som har været den centrale i 1960-ernes og 1970-ernes studier inden for historisk demografi, den såkaldte familierekonstitutionsmetode.

Såfremt en familie opholder sig hele livet i samme sogn, skulle der i en korrekt ført kirkebog kunne findes følgende registreringer vedrørende familien:

- Tidspunktet for familiefaderens dåb
- Tidspunktet for hustruens dåb
- Tidspunktet for parrets trolovelse og vielse
- Tidspunktet for dåb af børn i ægteskabet
- Tidspunktet for eventuelle begravelser af børn i ægteskabet
- Tidspunktet for familiefaderens begravelse
- Tidspunktet for hustruens begravelse

eventuelt suppleret med konfirmationsoplysninger og oplysninger om, at en af ægtefællerne kan have været gift mere end en gang. Indføjer man yderligere de oplysninger, der findes i folketællingerne fra sognet i den periode, hvor familien har levet der, vil man tillige kunne få kendskab til husholdningsstrukturen – tjenestefolk, andre familiemedlemmer, logerende m. fl., der bor i samme husstand, og også til erhvervsforhold, der muligvis ikke findes omtalt i kirkebogen.

Den samlede kombination af disse oplysninger giver os naturligvis et langt bedre billede af en families levetilstand end det billede, vi kan få fra den summariske optælling fra kirkebøgerne. Vi kan således se, hvor gamle forældrene var, da de blev gift, hvor mange børn, der fødtes i ægteskabet, hvor hyppigt parret fik børn, hvor mange børn, der overlevede til voksen alder o. s. v.

En sådan fremfindning af forholdene vedrørende en enkelt familie, der i faglitteraturen er det, der kaldes familierekonstitution, vil naturligvis ikke kunne sige os noget om den typiske families liv på det pågældende tidspunkt, da vi ikke har nogen garanti for, at den udvalgte familie er repræsentativ for samtlige familier i sognet.

Familierekonstitutionskort for sogn

	Fornaavn	Efternavn	Faders efternavn	Civilstand ved ægteskabsindgåelse	Erhverv	Hjemsted	
Brudgom :	
Brud :	
Trolovelsesdato:	Trolovelsesår:	Vielsesdato :	Vielsesår :			
Ægteskabet opløst ved (død, skilsmisse etc. og navn) :			dato :	år :	Alder :	
Overlevende ægtefælle indgår nyt ægteskab i	sogn med			den	(dato)		

Brudgom døbt i	sogn den		(dato,år). Faders navn :				
	Faders stilling :		Moders navn og alder :				
Brud døbt i	sogn den		(dato,år). Faders navn :				
	Faders stilling :		Moders navn og alder :				
Bemærkninger :(uægte,tvilling o.l.)						

Børn i ægteskabet (døbte og begravede)							
Navn	køn	dåbsdato	sogn	begravelsesdato	sogn	dødsalder	Bemærkninger (dødfødt, tvilling)
1.							
2.							
3.							
4.							
5.							
6.							
etc.							

Fig. 3: Eksempel på et familierekonstruktionskort.

Den normale fremgangsmåde ved familierekonstitutionsmetoden er derfor, at man udvælger sig et sogn, hvor der findes kirkebøger bevaret uden huller over en længere periode, ofte mere end 100 år, og – med udgangspunkt i vielseslisterne – udskriver alle oplysninger, der findes i kirkebogen, på særlige familierekonstitutionskort, der samler alle registreringer om samme familie på samme kort. Sådanne skemaer er udformet i standardiseret form både i Frankrig og England, og en version, der er tillempet efter danske forhold, ses i figur III.

Overføringen fra kirkebøgerne til skemaerne støder i praksis på flere vanskeligheder, idet oplysningerne i kirkebogen kan være af en sådan art, at det kan være vanskeligt at identificere personer fra et sted, de nævnes i kirkebogen, til et andet sted. Sådanne identifikationsproblemer har især vist sig at forekomme af tre forskellige grunde, nemlig

1) Stavemåden for et navn kan ændres i løbet af personens levetid. Således kan nogle navne snart skrives med Ch og snart med K, og det er ikke ualmindeligt, at man i danske kirkebøger finder følgende tre stavemåder Cidse/Sidse/Zidse for samme person. Har man sine familierekonstitutionskort stående i alfabetisk orden efter fornavnet, kan man i en sådan situation måske overse en identifikation og derved få en mangelfuld rekonstitution. Praksis viser, at denne type af problemer ikke er så alvorlig på dansk materiale, hvorimod der i amerikanske og kanadiske undersøgelser er opstået betydelige vanskeligheder, fordi indvandrere gradvist »amerikaniserer«
stavemåden af deres navne, hvorved der kan opstå særdeles store ændringer.

2) Hvis spredningen på navne i et sogn er begrænset, kan der samtidig i sognet optræde flere personer med samme navn. Man kan da få vanskeligheder med at finde ud af, hvilken af de pågældende personer en bestemt begivenhed skal tillægges. I danske sogne i det 18. århundrede opstår dette problem hyppigt. Tabel 1 viser således, at der i Fodslette sogn på Langeland i det 18. århundrede vil være en stor sandsynlighed for, at der samtidig optræder flere med navnet Hans Hansen. En kirkebogsoplysning om, at en Hans Hansen har fået døbt en søn eller datter, kan derfor rejse tvivl om, hvilken Hans Hansen, det drejer sig om. Man kan dog heldigvis i de fleste tilfælde afgøre denne tvivl, fordi der kan foreligge supplerende oplysninger om erhverv, bopæl i en bestemt del af sognet, angivelser af hustruens navn eller en genfindning af barnet på et senere tidspunkt i dets liv, ligesom alderen på de forskellige personer ved navn Hans Hansen kan være en vejledning med hensyn til fastlæggelse af, hvilken person begivenheden skal tillægges.

Navn	Fodslette	Stenløse % af alle i sognet	Skeby
Anders	4	6	10
Christen	12	4	5
Hans	23	19	12
Niels	12	11	5
Peder	6	9	9
Rasmus	8	12	12
Andre navne	35	39	47
I alt	100	100	100

Tabel 1: Den relative fordeling af de hyppigst anvendte drengenavne i tre sogne i Fyns stift i perioden 1740–1801.

3) Samme person kan optræde under helt forskellige navne i samme kirkebog. I danske kirkebøger vil dette hyppigst være tilfældet for efternavnets vedkommende, hvor man normalt i det 17. og 18. århundrede anvender faderens fornavn efterfulgt af søn eller datter (patronymikon), men ikke sjældent ser dette erstattet af en erhvervsbetegnelse eller et stednavn. Man kan således se samme person betegnet som Peder Jensen, Peder Snedker og Peder Kiærgaard. Skal familierekonstitutionen være korrekt, er det nødvendigt, at man kan gennemskue disse forhold, så oplysningerne overføres til samme familierekonstitutionskort, uafhængig af om det ene eller det andet navn er anvendt. Praksis viser her som under det foregående punkt, at der normalt i danske kirkebøger synes at være supplerende oplysninger, der afslører identiteten, og for slutningen af det 18. århundrede vil man tillige ofte ved hjælp af børns tilstedeværelse i familierne ved folketællingerne kunne få afsløret sådanne dobbeltnavne.

Når historikeren har overført oplysningerne fra et sogns kirkebøger til familierekonstitutionskortene, vil han imidlertid opdage, at selv om han har kunnet løse alle de problemer, der er nævnt ovenfor under punkt 1)–3), vil en stor del af kortene kun indeholde sparsomme oplysninger om de pågældende personer. Der mangler måske i nogle tilfælde en dåbsregistrering, i andre en vielsesregistrering, og i atter andre kan der måske pludselig ske en afbrydelse i rækken af børn, der døbes, hvorefter familien ikke længere er at finde i kirkebogen. Hovedårsagen til disse mangler er naturligvis flytninger over sognegrænserne (geografisk mobilitet), som bevirker, at de savnede oplysninger findes i en anden – oftest ukendt – kirkebog. Familierekonstitutionsmetodens svar på dette problem er det simple, at man

i sine videre undersøgelser frasorterer de rekonstitutionskort, hvor oplysningerne ikke er fuldstændige og alene baserer sine beregninger på såkaldte »komplette eller fuldendte familier«, hvor man kender mands og hustrus fødeår, vielsestidspunktet og børnefødsler og -dødsfald indtil det tidspunkt, hvor en af ægtefællerne dør, eller hvor hustruen når op over den fødedygtige alder (45–50 år).

Følgen heraf er, at der i de fleste publicerede sogneundersøgelser efter familierekonstitutionsmetoden kun indgår mellem $\frac{1}{5}$ og $\frac{1}{3}$ af familierne i et sogn, og man kan derfor med rette spørge, om dette udvalg af familier er repræsentativt for alle familierne i sognet. Kritikere har bl. a. peget på, at de stærkt mobile familier, der ikke kommer med i undersøgelserne, formodentlig især rekrutteres fra samfundets laveste sociale grupper, således at disse er underrepræsenteret i materialet. Man kan i et vist omfang korrigere for sådanne skævheder i materialet, såfremt man kender den samlede befolknings sammensætning på undersøgelsestidspunktet, men sikkerhed for, at udvalget er repræsentativt med hensyn til andre forhold, kan man ikke få.

Antallet af gennemførte familierekonstitutionsundersøgelser rundt omkring i verden nærmer sig formodentlig de 1000, selv om det kun er omkring 15 år siden, man for alvor begyndte med dette arbejde. Grundlæggende var E. Gautiers og L. Henrys undersøgelse på grundlag af kirkebøgerne i sognet Crulai i Normandiet, der blev publiceret i 1958.⁷ Louis Henry, der er knyttet til det franske nationale demografiske forskningsinstitut (INED) i Paris, har siden fortsat dette arbejde og taget initiativet til, at man er gået i gang med at bearbejde 5 % af alle franske sogne efter familierekonstitutionsmetoden. Et meget stort materiale er allerede nu blevet bearbejdet, således at der alene for Frankrigs vedkommende foreligger ca. 300 sognebefolkningshistorier, der giver mulighed for at vise både store regionale forskelle i befolkningsudviklingen, og desuden har disse undersøgelser gennem en stadig hyppigere inddragelse af en række sociale indikatorer taget bestandigt nye problemstillinger op.

I England har pionerarbejdet været E. A. Wrigley's rekonstitution af sognet Colyton i Devonshire i Sydvestengland for perioden 1538 til 1837,⁸ og væsentlige bidrag er siden kommet fra The Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, hvortil Wrigley er knyttet. Som hovedregel gælder det dog, at de engelske kirkebøger er mindre velegnet til familierekonstitutionsstudier end de franske, dels fordi der i de fleste sogne er hyppige perioder uden kirkebogsføring, dels fordi »dissenterbevægelsen« i det 18. århundrede medfører, at store befolkningsgruppers tilknytning til statskirken bliver mere tilfældig.

I de fleste andre europæiske lande og i Nordamerika findes nu flere sogne rekonstitueret for kortere eller længere perioder, således at det er muligt at danne sig et indtryk af, hvorledes de førindustrielle befolkningsforhold har været.

En række forskellige forhold går igen i de spørgsmål, der er stillet i næsten alle disse undersøgelser, og i de svar, som materialet har kunnet give.

Med hensyn til antallet af fødsler i en befolkning, har man især interesseret sig for at finde ud af, om der i de førindustrielle vestlige befolkninger blev gjort bevidste forsøg på at begrænse befolkningstilvæksten. Antallet af fødsler målt i forhold til antallet af kvinder i de fødedygtige aldre viser sig i det 18. århundredes Europa ikke alene at ligge langt lavere end det biologisk mulige, men også at ligge lavere end de tal, man kender fra ikke-industrialiserede lande uden for Europa. En væsentlig årsag hertil er, at en stor del af kvinderne i de fødedygtige aldre i det 18. århundredes Europa ikke var gift. Gennemsnitsalderen ved første ægteskabs indgåelse var for kvinder normalt over 23 år og i nogle lande endog ca. 28 år, hvortil kom, at en del kvinder slet ikke blev gift, typisk ca. 10 %, men i enkelte områder op til 25–30 %. Det betyder, at disse europæiske befolkninger i mange tilfælde kun har haft halvt så stor en del af kvinderne i de fødedygtige aldre, der levede i ægteskab, som i visse asiatiske lande med en lav vielsesalder og meget få kvinder, der aldrig blev gift. Da antallet af børn født uden for ægteskab desuden var ret begrænset forud for år 1800, har dette ægteskabsmønster været af stor betydning for fødselsniveauet.

Så vidt man kan se, er dette europæiske særpræg opstået i slutningen af middelalderen, idet det synes som om man i oldtiden og højmiddelalderen har haft forhold, der minder om de ikke-europæiske befolkningers.

For de kvinder, der levede i ægteskab, viser familierekonstitutionsundersøgelserne store variationer mellem familierne, men det vil normalt være vanskeligt at udtale sig om, hvorvidt disse forskelle skyldes en bevidst familieplanlægning eller har biologiske årsager. Når således de få piger, der bliver gift i 15–19-årsalderen, i næsten alle undersøgte områder føder relativt få børn tidligt i ægteskabet sammenlignet med senere, kan forklaringen være, at puberteten indtrådte senere i det 18. århundrede end nu til dags, og når sent gifte kvinder fik flere børn, mens de var i slutningen af trediverne, end deres medsøstre, der var gift tidligt, fik i de samme aldre, kan man tænke sig, at dette kan forklares ved, at de kvinder, der havde gennemgået mange fødsler, i gennemsnit havde været ude for så hårde belastninger, at deres chancer for at gennemføre en ny graviditet, var forringet. Derimod har de franske undersøgelser vist, at man i slutningen af det 18.

århundrede i nogle områder får et lavere antal fødsler i de fleste aldersgrupper blandt gifte kvinder end tidligere, og dette synes at være et tegn på, at en eller anden form for børnebegrensning er blevet praktiseret i disse samfund, således at den nedgang i fertiliteten, som ellers i de fleste vestlige samfund først slår igennem 100 år senere, synes at tage sin begyndelse på dette tidlige tidspunkt i dele af Frankrig.

Med hensyn til dødeligheden kan man ved familierekonstitutionsmetoden følge den nedgang i antallet af store dødsår, der er omtalt ovenfor, langt mere detaljeret, men har desuden interesseret sig for en nærmere analyse af årsagerne til ændringen i dødeligheden, hvor nogle hovedtyper af øget dødelighed især har været i centrum for undersøgelserne.

Man har således kunnet konstatere svingninger i dødeligheden, der følger umiddelbart efter tilsvarende svingninger i antallet af fødte. Mere detaljeret kendskab til de døde viser, at det er den store spædbørnsdødelighed, der slår igennem i dødstillene. De dødfødte og børn, der døde, før de blev et år gamle, udgør i det 18. århundrede omkring 25 % af alle fødte⁹ og en større andel af alle døde, og udsving i antallet af fødte må derfor også påvirke antallet af døde.

Også dødsfald som følge af epidemiske sygdomme er der mulighed for at studere nærmere, selv om kirkebøgerne sjældent omtaler dødsårsagerne. Dødelighedsmønstret i et sogn vil nemlig hyppigt give gode muligheder for at stille en diagnose. Sogneundersøgelserne har vist, at dødeligheden som følge af kopper allerede fra omkring 1730 falder stærkt, d. v. s. før man kendte til en effektiv lægebehandling mod denne frygtede sygdom. Også pest forsvinder stort set fra Europa i løbet af første halvdel af det 18. århundrede. Epidemier af mindre alvorlig karakter kendes dog igennem hele århundredet, og det har kunnet vises, at disse ramte hårdest blandt de dårligst stillede, der ikke som de højere sociale lag kunne flygte fra områder, der blev ramt af epidemier.

Derimod er det usikkert, hvorledes sammenhængen er mellem udviklingen i fødevarerforsyningen, de hygiejnske forhold og dødeligheden. Nogle undersøgelser synes at vise en tydelig sammenhæng mellem hungerår og år med oversvømmelser på den ene side og år med øget dødelighed på den anden side, men man har dog endnu ikke tilstrækkeligt materiale til at turde fastslå en sammenhæng mellem de færre store dødsår i det 18. århundrede i det meste af Vesteuropa og enten større fødevarerforsyning eller klimaændringer, der gav flere tørre somre med mindre risiko for tyfus og dysenteri.

Sogneundersøgelserne synes endelig at vise, at det 18. århundredes krige – i hvert fald indtil den franske revolution – var mindre alvorlige for civilbefolkningerne end det 17. århundredes krige.

I de senere års undersøgelser har man i stigende grad beskæftiget sig med samspillet mellem demografiske og sociale faktorer, hvilket har bevirket, at mange af sogneundersøgelserne er blevet til brede socialhistoriske beskrivelser.¹⁰ Dette har tillige betydet, at man i nyere rekonstitutionsundersøgelser ikke nøjes med at anvende de typer af oplysninger, der kan fås fra kirkebøger og folketællinger, men tillige inddrager økonomiske og sociale oplysninger fra fæsteprotokoller, skifter, skattetaksationer o. l. Rekonstitutionskortet får derfor i disse undersøgelser et mere kompliceret udseende end det, der er vist i figur III.

Af specielle forhold, der er blevet analyseret under denne synsvinkel, kan nævnes generationsskiftet på landbrugsejendommene og arvelovgivningens eller arvesædvanernes indflydelse på vielsesforholdene og dermed på befolkningstilvæksten. Det har således kunnet påvises, at i to områder i Niedersachsen steg befolkningen mellem 1689 og 1766 med 62 % i et område, hvor landbrugsejendommene blev delt mellem børnene, så antallet af ejendomme voksede med en stigende befolkning, hvorimod tilvæksten kun var på 31 % i et område, hvor ejendommene var udelelige og derfor kun gav mulighed for, at et af børnene kunne arve ejendommen. Materialet viser samtidig en stor forskel mellem husstandenes sammensætning i de to områder, idet der findes langt flere tjenestefolk og slægtinge i husstandene i området med udelelige ejendomme.

Et dansk eksempel kan fås fra generationsskiftet på gårdene i tre sogne i Fyns stift (Fodslette, Stenløse og Skeby). Der fandtes her i alt 77 gårde, og af disse skiftede 34 ejer eller fæster mellem folketællingerne i 1787 og 1801. Skiftet skete i 8 tilfælde ved, at den nye ejer (fæster) ægtede enken på gården, i 12 tilfælde overtog en søn gården, i 8 en svigersøn og i 3 fjernere slægtinge. Kun i 3 tilfælde har der ikke kunnet konstateres et slægtskabsforhold mellem den gamle og den nye ejer (fæster). Af de 34 nytilkomne bliver de 30 gift umiddelbart i forbindelse med overtagelsen, hvilket antyder en tæt forbindelse mellem generationsskiftet og ægteskabsindgåelse, således at en sammenhæng mellem udviklingen i gårdantal og befolkningstilvækst også i Danmark kan påvises. Udviklingen er dog ikke så entydig for husenes vedkommende.

De seneste år har også vist en stigende interesse i ud fra familierekonstitutionsmaterialet at få belyst den sociale mobilitet i de førindustrielle samfund. Endnu er resultaterne af disse undersøgelser ikke så entydige, at man kan sige, hvor lukkede de enkelte sociale klasser var, og man kan formode, at forholdene vil variere fra land til land. For Danmarks vedkommende vil et interessant studieobjekt være at søge belyst, hvorledes den stærke tilvækst til den danske husmandsklasse i slutningen af det 18. og begyndelsen af

det 19. århundrede rekrutteredes. Var det hovedsagelig en selvrekruttering eller kom et væsentligt element fra gårdmandsklassens yngre børn, som med det stagnerende antal gårde ikke kunne gøre sig håb om at få foden under eget bord inden for deres eget statuslag?

Efterhånden som stadigt større mængder af personoplysninger bearbejdes i familierekonstitutionsundersøgelser, har man flere steder forsøgt at nå frem til mere effektive bearbejdesmetoder end den langsommelige udfyldelse af rekonstitutionskort. Navnlig har mange kræfter været sat ind på at anvende moderne edb-teknik til at gennemføre den sammenfletning af oplysninger fra kirkebøgerne om samme person, som rekonstitutionskortene er udtryk for.¹¹ Hidtil har det dog kun været muligt at konstruere edb-programmer, der effektivt har kunnet gennemføre denne sammenfletning på materiale fra efter midten af det 19. århundrede, idet de identifikationsproblemer, som er nævnt ovenfor, ved ældre materiale er af så forskelligartet karakter fra sogn til sogn, at kun det direkte manuelle arbejde med materialet afslører den eller de pågældende præsters praksis ved kirkebogsføringen. For undersøgelser, der vedrører det 17. og 18. århundrede, har edb-teknikken derfor i selve sammenfletningsproceduren kun kunnet være et første – men stærkt arbejdsbesparende – led, der må suppleres med en manuel bearbejdelse.

Ved efterfølgende beregninger på de rekonstituerede familier har edb-teknikken derimod vundet stor udbredelse i alle lande. Der gøres desuden for tiden nogle interessante forsøg i England på ved brug af datamaskiner at finde ud af, hvorledes sammenfletningsresultaterne ville være blevet ved nogle allerede rekonstituerede sogne, såfremt kirkebøgernes oplysninger havde været mere mangelfulde, idet man håber ad den vej at nå til klarhed over, hvor »dårlige« kirkebøger man kan tillade sig at anvende, før resultaterne bliver så upålidelige, at man ikke kan anvende dem til videre undersøgelser.

Minibefolkninger

Efterhånden som stadigt større mængder af personoplysninger bearbejdes første og væsentligste er allerede nævnt, nemlig problemet om de rekonstituerede familiers repræsentativitet. Hvis udvalget af familier er meget skævt, kan det tænkes, at de resultater, som er opnået ved de mange undersøgelser, slet ikke giver udtryk for den faktiske befolkningsudvikling. En anden svaghed er, at metoden gør det vanskeligt at studere den geografiske mobilitet, fordi en person tabes af syne, når han passerer sognegrænsen. Endelig har det vist sig vanskeligt at bruge metoden ved undersøgelser af bybe-

folkninger, når man bevæger sig bort fra disses øverste sociale lag, og selv om bybefolkningerne i det 17. og 18. århundrede kun udgjorde en beskeden del af den samlede befolkning, har denne del af befolkningen formodentlig på adskillige områder haft en sammensætning, der var så stærkt afvigende fra landbefolkningens, at det kan påvirke billedet af den samlede udvikling.

Disse svagheder gør det naturligt at undersøge, om det er muligt at finde andre kriterier, hvorefter det vil være muligt at udtage stikprøver fra ældre tiders materiale på en måde, der sikrer repræsentativiteten i materialet og gør det muligt at gennemføre mobilitets- og byundersøgelser.

Vender man sig til moderne demografiske undersøgelser, er der to metoder, der især kan påkalde sig interesse i den forbindelse. Den ene kan illustreres ved Danmarks Statistiks såkaldte »minipopulation«, der omfatter samtlige danskere født den 15. i en af månederne februar, april, juni, august, oktober eller december, d. v. s. ca. 1½ % af befolkningen. For denne del af befolkningen gennemfører Danmarks Statistik betydeligt mere detaljerede undersøgelser end for den øvrige del, bl. a. ved udsendelse af årlige spørgeskemaer til den voksne del af gruppen, hvorfra man kan hente mere detaljerede og up-to-date erhvervs- og beskæftigelsesoplysninger end fra folketællingskemaerne.

Den anden metode omfatter de såkaldte »kohortanalyser«, hvor man udtager en gruppe af befolkningen med fælles karakteristika, f. eks. samme fødselsår eller samme vielsesår og følger denne kohorte over en periode.

Befolkningsgrupper udtaget efter sådanne kriterier er fri for familierekonstitutionsgruppernes skævheder, men problemerne, der er forbundet med at finde det pågældende materiale frem fra kilderne, vil normalt være langt mere komplicerede end ved familierekonstitutionsundersøgelserne, idet man må gennemgå adskillige sognes kirkebøger og folketællingslister.

Ved moderne demografisk materiale kan denne identificering over sognegrænserne relativt let foretages, idet CPR-numre, folkeregisteroplysninger og folketællingernes fødestedsangivelser vil være tilstrækkeligt sikre til at fastslå personernes identitet. Jo længere man kommer tilbage i tiden, jo sværere bliver denne procedure imidlertid, men for dansk materiale synes det dog at være muligt at gennemføre sådanne bearbejdelser på materialet fra det meste af det 19. århundrede. F. eks. har det vist sig muligt at finde de demografiske oplysninger for ca. 90 % af alle, der blev gift i Langelands søndre herred i årene 1856–58, og en endnu højere dækning har kunnet opnås ved en undersøgelse af den voksne mandlige befolkning i Odense ved folketællingen i 1870.

Kommer man forud for folketællingen 1845, der er den første danske tælling med fødestedsangivelser, eller støder på sogne, hvor det 19. århun-

dredes til- og afgangslister i kirkebøgerne er dårligt ført, vil man dog have svært ved i større omfang at udtage sådanne minibefolkninger.

Dette udelukker imidlertid ikke studiet af specielle sider af befolkningsudviklingen, f. eks. geografisk mobilitet, ved hjælp af minibefolkninger i det 18. århundrede. Hyppigt vil man nemlig her være interesseret i at undersøge, om den meget store mobilitet over sognegrænserne, som fandtes, typisk er en kortdistancevandring eller går til byer og fjernere landdistrikter. Udtager man f. eks. en stikprøve bestående af alle, der er født i et bestemt år i det 18. århundrede i nogle udvalgte sogne, vil man normalt ved hjælp af begravelses- og konfirmationslisterne i disse sogne og en kreds af nabosogne kunne trække alle, der rammes af den store børnedødelighed ud af gruppen, og man vil desuden ved brug af kirkebøgernes og folketællingernes oplysninger kunne dele dem, der bliver voksne, op i tre grupper, omfattende 1) dem, der bliver i sognet (det vil hyppigt kun være omkring en fjerdedel), 2) dem, der slår sig ned i nabosogne, eventuelt i samme godsdistrikt, og 3) en ikke funden restgruppe, der kendetegner vandringer over længere afstande. I øvrigt vil lægdsrullerne fra slutningen af det 18. århundrede for den mandlige del af befolkningen på grund af deres fødestedsangivelser hyppigt kunne være en god støtte ved sådanne undersøgelser. Man er herefter i stand til at foretage sammenligninger mellem disse tre grupper med hensyn til social oprindelse og demografiske karakteristika, ligesom et sådant materiale kan give mulighed for f. eks. at vurdere, hvorledes stavnsbåndets virkninger var i praksis.

Dansk – og navnlig svensk – materiale synes at rumme særligt gode muligheder for et sådant arbejde med minibefolkninger, men denne del af forskningen befinder sig endnu på et indledende stadium i de skandinaviske lande.

De tre omtalte metoder, optælling fra kirkebøger, familierekonstitutionsmetoden og minibefolkningerne viser tre karakteristiske arbejdsformer inden for den moderne historiske demografi. Litteraturen om befolkningsforhold er dog nu så mangesidig, at ikke alt kan rummes inden for disse tre hovedgrupper. Desværre findes der ikke på de nordiske sprog mere fyldige beskrivelser af fagets udvikling og metoder. Vil man have sådanne bøger, må man ty til engelsk, hvor de bedste fremstillinger er T. H. Hollingsworth: *Historical Demography* (1969), og E. A. Wrigley: *An Introduction to English Historical Demography* (1966). Det skal endelig tilføjes, at interessen for de nævnte typer af sogneundersøgelser i England ikke har været begrænset til universitetshistorikere. Et stort materiale er indsamlet og bearbejdet af lokalhistorikere, der i forvejen var velkendte med de kildetyper, der anvendes inden for den historiske demografi, og som ved at overtage

disse arbejdsmetoder fik en ny indfaldsvinkel til beskrivelsen af tidligere tider i deres hjemegn.

Noter

- 1 Jacques Dupâquier: Historisk demografi – en nøkkelvitskab, Heimen, 1973, p. 123.
- 2 Af væsentligere danske bidrag inden for de senere år kan nævnes:
 Benny Brinch: Folketællingen 1801, Fortid og Nutid, 1973, p. 279–98.
 Jørgen Elklit: Folketællingen 1845 (1969, stencileret)
 Georg Hansen: Sædelighedsforhold (1957).
 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800, Historie 1970, p. 85–122.
 Hans Chr. Johansen: Some Aspects of Danish Rural Population Structure in 1787, The Scandinavian Economic History Review, 1972, p. 61–70.
 Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede (1975).
 Aksel Lassen: Fald og fremgang (1965).
 Aksel Lassen: The Population of Denmark in 1660, The Scandinavian Economic History Review, 1965, p. 1–30.
 Poul Thestrup: Methodological Problems of a Family Reconstruction Study, The Scandinavian Economic History Review, 1972, p. 1–26.
 Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, 1971.
 Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister, Fortid og Nutid, 1971, p. 529–544.
- 3 For Danmarks vedkommende findes der mulighed for at få mere summariske tal for dåb og begravelser for hele landet fra 1735. Landsomfattende tal for befolkningens størrelse findes første gang ved folketællingen i 1769. Der må imidlertid regnes med betydelige fejl i det offentlige materiale forud for 1775.
- 4 I Skotland er indsamlingen sket på foranledning af institut for økonomisk historie ved Edinburgh universitet. I England har initiativtageren været den nedenfor nævnte Cambridge Group. Ved det sidstnævnte projekt har lokalhistorikere udført en væsentlig del af indsamlingsarbejdet.
- 5 I beregningerne medtages de år, hvor dødeligheden er mindst 30 % højere end den gennemsnitlige dødelighed i de fire forudgående og fire efterfølgende år. Procenten fremkommer ved at sammenlægge disse højere procenter for overdødelighedsårene i 25-års perioden.
- 6 Fødselsdato findes i danske kirkebøger i de fleste tilfælde først opgivet fra slutningen af det 18. århundrede.
- 7 E. Gautier et L. Henry: La population de Crulai (1958).
- 8 E. A. Wrigley, Family limitation in pre-industrial England, Economic History Review, 1966, p. 82–109.
- 9 I Normandiet har man dog fundet så lave tal som 15 %. Til gengæld viser nogle byer op mod 50 %. I Danmark har procenten i det 18. århundrede i landdistrikterne svinget mellem 20 og 25 %.
- 10 Prototypen på sådanne undersøgelser har været P. Goubert: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 (1960).
- 11 En gennemgang af de væsentligste af disse forsøg og de problemer, det har givet, findes meget teknisk gennemgået i E. A. Wrigley (ed.): Identifying People in the Past (1973).

Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede

AF ANDERS MONRAD MØLLER

Tidligere hårdhændede kassationer inden for centraladministrationens arkiver har i vid udstrækning ramt toldregnskaberne. Kandidatstipendiat, cand. mag. Anders Monrad Møller, Odense, beskæftiger sig her med, hvad kassationerne har omfattet, hvad der er bevaret, og hvilke former for oplysninger af interesse for forskningen, der kan hentes fra de bevarede toldbøger.

»I øfrigt er det høist nøttig ved et hvert Aars Udgang, at gjøre *Balance* saavel over indgaaende og udgaaende Vahre i Almindelighed som i Særdelighed hvad til hver Sted er henført, og derfra igien tilbage bragt; for deraf at see hvad og hvor der er vundet eller tabt og siden nøjere at kunde *examinere*, hvoraf Tabet egentl: reiser sig, og hvorved det best er at forebygge. . . dend beste Hielp til slige *Balancer* at gjøre, kand af Told-Bøgerne haves; thj endskiønt mange Ting, i sær indgaaende aldrig kommer derj, hvilket ej letteligen er at hindre, saa giver de dog temmelig Anledning til en rimelig og noget nær vis Gietning.«¹

Toldregnskaberne ville sikkert – også under hensyntagen til ovenstående kloge forbehold – have været et hyppigt benyttet kildemateriale til belysning af søværts transport og handel i det 18. årh., hvis de havde været bevaret for eftertiden. Stort set er de imidlertid gået tabt under, hvad man har betegnet som »de gennemgribende og hensynsløse kassationer i det 19. årh., hvor man beklageligvis havde meget liden sans for regnskabers betydning.«²

Noget er dog bevaret, og da det i den foreliggende litteratur er ganske svært at få nøje rede på omfanget af det overleverede, vil der i det følgende blive givet en oversigt over materialet og en summarisk redegørelse for, hvad man kan forvente at finde i en toldbog. Først vil det dog være nyttigt at kaste et blik på toldregnskabernes temmelig tragiske kassationshistorie.

Kassation af dubletter

Af ældre arkivregistraturer kan man se, at rentekammerarkivet endnu omkring midten af det 18. årh. indeholdt en overordentlig smuk samling ældre

toldbøger. Efter endt revision opbevaredes dels en betragtelig mængde fra første halvdel af det 17. årh., dels en noget nær komplet samling toldregnskaber fra enevældens indførelse og frem.⁴ Ganske vist kasserede man, men på dette tidspunkt lod man det kun gå ud over de såkaldte toldkontrabøger.

Normen i det 18. årh. var nemlig, at der førtes to i princippet enslydende toldbøger ved hvert toldsted, en af tolderen og en af toldkontrolløren. Man brugte det velkendte princip: to embedsmænd, der af hensyn til gensidig kontrol havde samme status, hver sin nøgle og også hver sin toldbog.⁵ Dette *andet* sæt mente man godt at kunne undvære, da der *var* foretaget sammenligning med hovedtoldbøgerne, som stadig fandtes i god behold. Man smed således kun dubletter væk, da man i 1738, 1748 og 1753 kasserede toldkontrabøger fra år 1700 og frem.⁶

I 1760 oprettedes Generaltoldkammeret, som da fik ansvaret for toldkontrabøger i behold fra og med 1740 samt den store samling hovedtoldbøger. Det nye kollegium indledte sin virksomhed bl. a. med at iværksætte kassation af »gamle og til ingen nytte udi arkivet henliggende kontratoldbøger.«⁷ Men det battede øjensynlig ikke rigtigt, for allerede i 1766 tog man fat igen, og der blev nu også foreslået kassation af hovedtoldbøger. Det blev dog afvist i denne omgang med den motivering, at de »fremdeles udi arkivet til efterretning for fremtiden (skulle) forblive bevarede.« Om der her ligefrem skulle være tale om udslag af en form for historisk interesse, er svært at afgøre; dog har man åbenbart ikke været uden sans for at sikre noget for eftertiden, for da man måtte nøjes med at kassere flere kontrabøger, indeholdt tilladelsen hertil en interessant tilføjelse: Man skulle »udtage og gemme de relationer og indberetninger, hvoraf (man) i fremtiden nogen nyttig efterretning kunne have.«

Det var toldkontrabøgerne for årene 1750–60, der røg ud ved denne lejlighed, men den lille tilføjelse til kassationstilladelsen fik en vis virkning, for der ligger faktisk den dag i dag rester af disse toldkontrabøger puttet ind i pakkerne år for år. Det drejer sig om forskellige statistiske oversigter, varetabeller, opgørelser over ind- og udsejlede skibe o. lign., altsammen revet ud af selve kontrabøgerne. Det blev næppe gennemført systematisk, men i mange tilfælde er materialet ret fyldigt for disse år, og det er så iøvrigt det eneste, der er bevaret af toldkontrabøgerne.⁸

For hovedtoldbøgernes vedkommende blev det kun en stakket frist. Dem blev der taget hul på i 1778. Grundet pladsmangel – som altid – kasseredes københavnske hovedtoldbøger frem til 1659 og for samtlige danske (og norske) købstæders vedkommende frem til og med 1699. Få år efter fulgte de resterende københavnske efter, og hermed havde man i 1785 fået ryddet grundigt ud efter det 17. årh. Undtaget var alene de såkaldte general-

ekstrakter og kvittancer, »hvoraf dog måske ved en og anden lejlighed nogen nyttig oplysning kunne hentes.« De skulle derfor udrives og gemmes. (se nedenfor)

Kassation og bevaring i begyndelsen af det 19. årh.

I de følgende år kasserede man toldkontrabøger – løbende og nu uden at gemme noget som helst – hvorefter hovedtoldbøgerne fra det 18. årh. så kom for i 1813. Det drejede sig om samtlige købstæders toldbøger for årene 1700 til 1750, men nu med en række undtagelser og under omstændigheder, der gør det ganske interessant at se nærmere på denne kassation.⁹

Som altid begyndte proceduren med et andragende fra arkivaren, hvori anførtes, at pladsmangelen nu var meget generende, arkivalierne lå og tog plads op også på gulvene, og det blev derfor dels foreslået at kassere en hoben bilag, kontrabøger, koncepter etc., dels de nævnte hovedtoldbøger – dog undtaget antegnelser, generalekstrakter og kvittancer, og ligeledes undtaget øresundstoldregnskaberne og (i denne omgang) de københavnske.

I Generaltoldkammeret blev sagen så taget op, og i den indstilling, man forfattede, fastsloges i første sætning, at pladsmangelen i arkivet jo fordrede, at man fra tid til anden kasserede dokumenter, man ikke mere havde brug for. Dette nytteprincip fremtræder i denne sammenhæng som tidens almindeligt anerkendte grundsætning. Ikke desto mindre fulgte man ikke ganske arkivkontorets ønsker. I analogi med sundtolden foreslog man også strømtoldregnskaberne fra Fredericia og Nyborg bevaret, og man ville have købstædernes regnskaber bevaret for året lige før og lige efter »hele nye toldruller.« Eneste danske toldreform i første halvdel af det 18. årh. var den i 1732. Årgangene 1731 og 1733 skulle altså ikke kasseres.¹⁰

Således blev da også resolveret af Hans Majestæt, og denne besked blev af Generaltoldkammeret videregivet til arkivaren, som derefter foretog det fornødne.

Samme procedure og samme principper blev fulgt ved de følgende kassationer i 1819, 1822 og 1828. Købstædernes hovedtoldbøger frem til 1810 og Københavns frem til 1795 skulle køres til papirmøllen med undtagelse af strømtoldregnskaber, antegnelser, ekstrakter og kvittancer, og med undtagelse af årgangene lige før og lige efter toldforordningerne af 1762, 1768 og 1797. Bevares skulle derfor årgangene 1761, 63, 67, 69, 96 og 98.¹¹

Slutresultatet for det 18. årh.'s vedkommende er derfor, at der generelt må antages bevaret ialt 8 årgange kongerigske toldregnskaber; resten gik i papirmøllen. Om årsagerne til disse hensynsløse kassationer er overalt anført sædvane og pladsmangel, og det sidste kan der ikke herske nogen

tvivl om. En sammenligning mellem de pæne tynde bind fra 1730'erne med den langt mere omfangsrige papirmængde fra århundredets slutning viser med al ønskelig tydelighed, at det må have svulmet vældigt i kældre og på lofter. I virkeligheden var det nok tilfældigt, at de mange tidlige regnskaber fra det 17. årh. overlevede så længe, som de gjorde, i betragtning af det fremherskende syn udtrykt i den stadigt gentagne formel: »gamle unyttige sager.« At man så i det foreliggende tilfælde i årene 1813–28 næppe heller havde økonomiske ressourcer til at investere i bevaring af slige ting, nævnes blot for fuldstændighedens skyld.

Papirfabrikanter og pekuniære interesser

Omtales bør også det noget foruroligende forhold, at de kasserede arkivalier traditionelt var tilfaldet arkivets fuldmægtig, som havde kunnet afhænde dels til papirfabrikanter, dels til urtekræmmere og andre private, som havde behov for indpakkingspapir. I 1778 erklærede man fra arkivets side – dydigt! – at denne sidstnævnte praksis var noget betænkelig: Man kunne være for tilbøjelig til at skåne arkivalierne og for vindings skyld undlade at rive dem for meget i stykker, som man jo skulle. Man risikerede ligefrem, at de kom »ganske læselige i Publici hænder«, og i det hele taget var en sådan brug af arkivdokumenter lidet anstændig. Men nu plejede betjentene, som havde det besværlige iturivningsarbejde, at få noget ekstra for deres umage, så arkivaren henstillede, at de dog måtte få et beløb, som kunne svare til papirværdien. Og sandelig om ikke betjentene blev tilstået det foreslåede beløb, hvilket dels siger noget om datidens aflønningsformer, dels aldeles ikke forhindrede samme arkivar i lidt senere at foreslå, at man alligevel solgte løse stykker papir på den gamle måde, og kun sendte protokoller til papirmøllen. Dette ville da yderligere bringe lidt midler tilveje. Drewsen på Strandmøllen havde nemlig ikke villet give nogetsomhelst for papiret – for meget trykt og stemplet, for meget blæk og for mange voks- og laksegl, – men løse papirer havde åbenbart et sikkert marked.¹² Arkivaren fik ved denne lejlighed et nej. Der var bevilget en passende »douceur« til betjentene, og det hele *skulle* i papirmøllen. Hvad det da også kom.

Senere synes andre papirmøllere at have været mere fremkommelige, i alt fald indbragte det 18. årh.'s toldregnskaber m. v. afsat til Ørholm, senere Maglekilde papirfabrik ialt ved de fire nævnte kassationer 1813–28, et beløb, der ikke alene dækkede de forud lovede dusører – 4 × 50 Rbdl., men tillige gav et overskud på godt 500 Rigsbankdaler. De overskydende penge blev hver gang »i betragtning af omstændighederne« fordelt mellem de implicerede betjente efter ikke nærmere specificerede retningslinjer, men

NB efter forud indhentet tilladelse og godkendelse fra Generaltoldkammerkollegiet. Tager man datidens embedsindtægter i betragtning, var der tale om et net lille tilskud, hvem der så end fik del i det; fuldmægtiges årsindkomst er opgjort til gennemsnitligt godt 600 Rbdl., kopisters til knap 400 Rbdl.¹³ De, der i realiteten forestod arbejdet, kan meget vel have haft væsentlig mindre. Om ikke andet kan man sige, at indtægter ved kassation må have været et så selvfølgeligt led i aflønningen af arkivpersonalet, at dette forhold næppe har virket nærende for eventuelle bevaringstanker. – I øvrigt kan papirværdien for de ialt 146 skippund 1 lispund 10 pund arkivalier, d. v. s. godt 23 tons, med forbehold for de noget svingende seddelkurser opgøres til ca. 1½ skilling pundet.

Statistik og kassation

Der er grund til at slå fast, at man i arkiverne principielt ikke kunne kassere løs af toldregnskaber efter forgodtbefindende; der var, som det fremgår af ovenstående, tale om en nøje kontrolleret fremgangsmåde med tilladelse indhentet fra højeste sted. Man kan glæde sig over, at man fra oven dog sørgede for, at noget blev bevaret, men undrer sig så over den tilsyneladende modsigelse mellem den store interesse for toldregnskaber, som Otto Thott ytrede allerede i 1735 og senere tiders mildest talt noget hårdhændede behandling af et så anerkendt betydningsfuldt statistisk grundmateriale. Men modsigelsen er netop kun tilsyneladende. Ganske vist var interessen for tal og statistik stadigt voksende hele det 18. årh. igennem. Netop fra år 1735 påbegyndtes regelmæssig indsamling dels af befolkningsstatistiske oversigter over fødte og døde, dels af handels- og søfartsstatistik. Til sidstnævnte formål brugtes da også toldregnskaber enten direkte eller i form af toldbetjentenes indsendte udskrifter, sammentællinger og tabeller, og disse bearbejdelser og tabeller over skibsfart og handel finder man spredt utallige steder.¹⁴ Men man gjorde det med aktuelt sigte, i konkret øjemed, f. eks. netop som anbefalet af Otto Thott med henblik på at opgøre handelsbalancen, og først sent – om overhovedet – var der tale om historisk interesse.¹⁵ Hvis der ved kassationen i 1813 var tale om en eller anden for historisk betinget hensyn, så forekommer det oplagt at have været snævert forbundet med det nytteprincip, at man gerne til evt. senere brug har villet vide, hvordan en toldreform virkede; derfor bevarelse af toldbøgerne året før og året efter, Ærgerligt for senere tider, som gerne vil vide, hvordan det fungerede til daglig, og især gerne ville have grundmateriale til kontrol af alt det sekundære materiale, som findes i så rigt mål. Ærgerligt også, at toldregnskaberne kasseredes så at sige lige før de første økonomisk historisk

interesserede begyndte at arbejde bl. a. med toldregnskabsmateriale som grundlag.¹⁶ Dette skete i begyndelsen af 1830'erne, men interessen var da – naturligvis – også aktuelt betonet, og kanaliseredes måske i nogen grad over i institutionaliseringen af den officielle statistik: I 1840 begyndtes udgivelsen af Statistisk Tabelværk, helt fra begyndelsen med en omfattende samtidig handels- og søfartsstatistik, direkte eller indirekte udarbejdet på grundlag af toldregnskabernes oplysninger.¹⁷

At kassationen af grundmaterialet fortsatte, er da nærmest tragisk. Næste bølge kom i 1840'erne, og år 1848 var man nået frem til at have kasseret op til 1827–28, altså med en afstand af 20 år. Denne afstand indsnævredes yderligere i 1886, da man for fremtiden skulle smide væk efter 10 år.¹⁸ Igen en øjensynlig modsigelse, eftersom man nu kendte og brugte materialet mere end nogensinde. Forklaringen finder man i den holdning, at når man har fået publiceret en grundig, nøjagtig og efter samtidens fordringer fyldestgørende statistik, hvad i alverden skal man så gemme grundmaterialet for? Denne indstilling er næppe helt ukendt for vore dage. En oparbejdet moralsk forargelse over de hensynsløse personer, der kasserede løs i 1813, kan sikkert let finde et nok så passende aktuelt afløb.¹⁹

Skal man summere kassationshistorien op, bliver resultatet, at man i 1778 og 1785 kasserede det 17. årh.'s toldregnskaber, at man 1813–28 med visse undtagelser lod det 18. årh.'s følge efter, og at man siden da bare smed væk. Man kan tilføje, at der ikke har været sans for at bevare noget sådant. Men det var der altså ikke. Og i en vis positiv forstand siger en kassationspraksis da iøvrigt også noget om fortiden.

De bevarede toldbøger

Som bilaget viser, er der forskel på, hvad der *måtte* kasseres, og hvad der *blev* kasseret. Intakt er bevaret henved 80 %, og de delvis bevarede regnskabsprotokoller fortæller lidt om, hvorfor de 8 årgange ikke er komplette. Der er af og til gået for meget med i skyndingen, men i visse tilfælde har man nået at standse op og stoppe det meste af det udrevne tilbage i bindet. Der er ved udabrejdelsen af denne oversigt skønnet, om så meget er bevaret, at det er ulejligheden værd at gå det efter. Det kan tilføjes, at ikke alle pakker var på plads og i orden; man kan derfor håbe, at lidt mere vil vise sig.²⁰

Det bør understreges, at der her ikke er tale om toldregnskaber svarende til købstæder, men til tolddistrikter. Det drejer sig oftest om en by og dens omegn. Eksempelvis dækkede Svendborg tolddistrikt i alt fald lokaliteter fra

Skårupøre i øst til Lehnskov i vest og omfattede også øerne Thurø og Tåsinge. Endvidere kunne et distrikt indeholde flere købstæder, typisk ved flaskehalsene Rørvig, Hadsund og Ålborg; samtlige limfjordsbyer fortoldede af let gennemskuelige årsager ved den snævre indsejling. Karakteristisk særpræg havde også tolddistrikterne langs den jyske vestkyst – tolderen i Hjørning fungerede i praksis op og ned langs kysten.

Udover bilagets 8 årgange har enkelte andre bind overlevet. Således Bornholm år 1700, Saxkøbing for 1797 og Christiansø 1796–1805 og 1816–19.²¹ Endvidere findes en serie for Fredericia 1700–03, 1705–50 og 1794–99, ganske enkelt fordi almindelig told og strømtold var i samme protokol. Dette forhold må man på et tidspunkt have overset, siden de fleste af bindene for anden halvdel af det 18. årh. er kasseret på vanlig vis, trods den bevaringsværdige strømtold.²² Det, der er bevaret for Fredericias vedkommende, er imidlertid af interesse som supplement til øresundstoldregnskaberne, især når det gælder farten på de østjyske og østsløvigske byer, hvor skibene ofte gik gennem Lillebælt.

De københavnske toldregnskabsprotokoller, som ikke er medtaget på bilaget, er et kapitel for sig. Årgangene 1731 og 1733 er bevaret intakte med 3 bd. pr. år, hvortil kommer konfiskationsbøger, pakhusbøger m. m. Derimod eksisterer kun de sørgeligste rester af de egl. toldbøger fra 1761, 1763 og 1767, mens 1769-årgangen repræsenteres af et enkelt bind på sin rette plads, hvortil forunderligt nok kommer endnu to bind, som er placeret i pakkerne for Korsør pågældende år. Resultatet er derfor 3 af 4 mulige bevaret for 1769.²³ Årgangene 1796 og 1798 angives bevaret i komplette sæt.²⁴

Men hertil kommer yderligere muligheder for materiale i de ialt 186 bd. og 228 pk., som udgør gruppen »antegnelser og ekstrakter« for København. Det er ganske svært at finde rundt i alt dette, da den forhåndenværende seddelregistratur desværre undtagelsesvis ikke opregner hver enkelt enhed for Københavns vedkommende. Omtalte seddelregistratur udmærker sig iøvrigt ved ælde omend ikke ved kvalitet.

Der er i registraturen og i arkivaliernes opstilling foretaget en noget svært gennemskuelig opdeling i to rækker, A og B. A-rækken synes til en vis grad at være forbeholdt de yderst sparsomt bevarede regnskabsbilag, mens det er B-rækken, der udover antegnelser og ekstrakter viser sig at indeholde de her opregnede bevarede toldbøger. Disse er imidlertid ikke anført på registratursedlerne, hvor man dog har gjort sig den ulejlighed at anføre årstal og nr. for hver eneste pakke for hver enkelt købstad, typisk i en antal af 20–30 stykker pr. tolddistrikt!

Man får muligvis her noget af forklaringen på, at de bevarede toldregn-

skaber ikke hører til de allerhyppigst benyttede kildegrupper. Brugere har haft ganske hårde betingelser.²⁵

De bevarede toldbøger findes således på Rigsarkivet under den ikke meget oplysende betegnelse: »Reviderede Regnskaber; Toldregnskaber; Antegnelser og Extracter.« Placeringen er dog sådan set logisk nok. Der ligger her – sammen med meget andet –, hvad der blev tilbage efter kassationerne: En mængde antegnelser, ekstrakter og kvittancer og nogle få hele regnskabsprotokoller; sidst ordnet og ompakket for mindst et par generationer siden.²⁶

Toldbøgernes indhold

Toldbøgerne indeholder først og fremmest to detaljerede opgørelser, en over indgående og en over udgående trafik. Man får datoen, skipperens navn og hjemsted, skibets drægtighed, hvor det kommer fra/agter sig hen, en specifikation over ladningen eller en angivelse af, at skibet var i ballast, samt endelig de forskellige told- og afgiftsbeløb. Dette er grundstammen i toldbogens oplysninger, men herudfra skulle tolderen også sammenregne og opstille tabeller. Derfor finder man i selve toldbogen en generalekstrakt, et oversigtsregnskab med summariske angivelser af de månedligt indkomne beløb. Hertil en vareekstrakt, en alfabetisk opstillet opgørelse over ind- og udførte varemængder. Endvidere opregnede de skibe, der pågældende år var blevet fortoldet, enten meget summarisk eller alfabetisk efter skipperens navn: et såkaldt skipperregister. Til det faste indhold hører også en oversigt over skibe hjemmehørende ved toldstedet, opgørelser over målte skibe, strandinger, konfiskationer, særavgifter af forskellig art m. m. Ensartetheden er ret stor, omend ikke fuldstændig. Ikke alle toldbetjente levede op til skiftende tiders krav om oversigter og tabeller over dette eller hint.

Illustrationen s. 94 er fra Stege toldbogs indgående del for 1767 og skulle give et indtryk af oplysningernes mangfoldighed. Øverst ses nakskovskipperen Rasmus Hansen, som indkom i »baglast«, hvad der er såre typisk for trafikken på de danske søkøbstæder; de indgående ladninger var færre end de udgående. Sporer man denne skipper videre frem, viser det sig da også, at han sejlede bort den 22 juni medførende 54 tønner korn, en passende ladning for et fartøj af denne størrelse.²⁷ Ægteparret Grums utilsigtede tilbagekomst under nr. 20 kaster lys over den sikkert omfattende persontransport med småbåde, som pilede frem og tilbage mellem toldstederne, for såvidt de ikke kom ud for »kontrære vinde«. Enten gik de, som her, i ballast, eller de medbragte »noget brugt flyttegods«, den tekniske betegnelse for større mængder personlige ejendele, som var uden toldmæssig interesse. Samtidig

giver eksemplet indblik i rejselivets vilkår, som de formede sig i det 18. årh. – også en herredsfoged i åben båd! Karakteristisk er ligeledes Mads Sørensens af Ærøskøbing, som efter at have fået afsat en del af sine norske fiskevarer i Vordingborg slap af med resten i Stege. Under nr. 22 får man et tilsvarende eksempel på en ladning tømmer fra Drammen, hvortil Lars Willumsen var afsejlet den 16 maj medførende 15 td hvede, 6½ td ærter, 99 td rug, 232 td byg, 22 td malt, 10 td havre samt 1 skippund 10 lispund hvid stivelse i to fustager. Følger man Lars Willumsens øvrige færd dette år, viser norgesrejsen sig at være den eneste. Farten gik almindeligvis på København, hvorfra han indkom 7 af 8 gange. Herfra hentedes ofte »kolonialvarer« og lignende. En tilfældig ladning opregnes som bestående af sukker, tobak, sålelæder, sæbe, stenkul, bøger, citroner, allun, risengryn, indigo, ingefær, vinsten, papir, salt, vin m. m. i skønsom blanding. Endnu mere afvekslende var vareudvalget hos kollegaen Søren Winter, der den 4 juli samme år indløb fra Lübeck med en ladning bestemt for henholdsvis en købmand og en galanterikræmmer: Søm, jerngryder, lüneburger salt, papir, spejle, foldeknive, skospænder, kamme, knapper, knappenåle, fingerbøl, briller, mundharper, sakse, strømpebånd, bændler, piberør, rangler, nålehuse, florettenbånd, barattesbånd, kammerdug, lærred og meget mere opregnet og optalt til de mindste enkeltheder. Disse eksempler kunne suppleres med andre, som ikke alene fortæller, hvad en købmand fik af kram, men også, hvad en garver, en farver, en læge eller en apoteker modtog af varer udefra. Alt i alt af ikke ringe kulturhistorisk interesse, så meget desto mere som man vil kunne foretage sammenligninger mellem 1730'erne, 1760'erne og 1790'erne.

Trafikken til søs kan også spores geografisk indenfor en enkelt årgang toldbøger. Eksempelvis udgik skipper Peder Clausen Bohn med sin 3 læster store jagt fra hjemhavnen Rønne den 5 maj 1798 medførende: Lerkar til en værdi af 60 rdl, 6 stueure vurderet til 78 rdl, 30 alen hjemmegjort tøj af værdi 5 rdl, samt 11 ferske laks og 2 tønner indstrandede saltede sild. Vel ankommet til Stege den 7'ende fik han åbenbart afsat sine laks, tøj, silden, to ure og en del af keramikken, for da han afsejlede 15 maj til Vordingborg, var der 4 ure og for 50 rdl lerkar tilbage. Opholdet her varede fra den 17 til den 25. Da var alt åbenbart udsolgt og returladning indkøbt, for Peder Clausen Bohn vendte hjem igen med 5 favne bølgebrænde og deklarerede sin ladning den første juni. I dette tilfælde var alt toldfrit, men der skulle betales havnepenge, lastpenge for brændet og sportler til tolderne ved hver klare-ring. Alt skulle derfor registreres, og alle angivelser af ladninger og datoer stemmer da også overens i de tre toldbøger både for indgående og for udgående. Samtidig med at man således kan bestemme sejlruiter og sejlvaner, får man i dette tilfælde også indblik i, hvordan distribueringen af bornholmerure foregik!

Den følgende illustration fra det 18. årh.'s begyndelse viser en vareekstrakt kombineret med en del af en fortegnelse over toldstedets egne skibe. Af pladshensyn er det valgt at gengive oversigten over de udførte varer; man finder her forholdsvis få poster med korn og kornvarer som dominerende, når det gælder tøndetal. Opgørelserne over indkomne varer fylder flere sider, har endnu flere småposter og viser tømmer, sild og mursten som de transportmæssigt mest tungtvejende. Vareekstrakterne giver et indtryk af toldstedets samlede vareudveksling med omverdenen, og skibslisten giver i sin fuldstændige skikkelse også oplysninger om navn, læstetal og ejendomsforhold – senere i århundredet evt. også skibets byggested og alder. Man har således her en grundlæggende kilde til viden om handelsflådens størrelse, og oplysningerne om de enkelte fartøjer kan i visse tilfælde suppleres med mål for bredde, længde og dybde – også måling af skibe hørte til toldernes sportelindbringende gøremål.

Af toldbøgernes øvrige indhold kan fremhæves opgørelserne over strandinger, hvor det skulle påses, at kronen fik sit – i tide. Det er vist ikke for meget sagt, at skagentolderen må have brugt det meste af sin tid på dette arbejde, at dømmen efter den enorme strandingssag, der er overleveret i forbindelse med 1733-regnskabet. »Concordia« af Göteborg, der dette år mødte sin skæbne, gav anledning til en halvanden hundrede sider lang registrering af det bjergede gods. Men også andetsteds forsøgte man at holde rede på, hvad der kom ind ad denne vej. En særlig fortegnelse i Dragørs toldbog for 1731 opregner, hvor mange tønner »vådt og bedærved« korn, de foretagsomme dragørboere fiskede op dels fra en galiot fra Amsterdam strandet på køgekanten, dels fra en Königsberger, som var kommet galt af sted ved Stevns.

Selve de bevarede toldbøger kan suppleres på forskellig vis. Der skal lige mindes om toldkontrabøgerne fra 1750–60, hvis fragmentariske rester består af statistiske oversigter af forskellig art. Hertil kommer så de næsten komplet bevarede antegnelser, som er revisionens påvisning af fejl, mangler og brug af gale takster, samt toldernes bemærkninger hertil. Disse antegnelser med bevarede bilag må i sig selv have en vis administrationshistorisk interesse.

Antegnelserne danner et større eller mindre læg, hefte eller ligefrem et helt bind og er altid placeret sammen med en generalekstrakt og vedhængende kvittance. Dette er revisionens endelige regnskabsopstilling sammen med kopikvittering for endeligt færdigaflagt regnskab. Men hertil kommer andre generalekstrakter. For de senere år er der selvstændige opstillinger udarbejdet af tolderen, og for så at sige alle år er bevaret de udrevne sider fra selve toldbogen med dennes generelle regnskabsoversigt. Disse sider skulle, som nævnt, ikke kasseres, hvad enten man nu lige netop gerne så denne centrale opstilling bevaret, eller det var fordi, man ikke brød sig om,

General Extract of the account of the duties on the import of goods from the year 1702 to 1703

General Extract of the account of the duties on the import of goods from the year 1702 to 1703	1702	1703	1702	1703
Almindelig	26	5795	26	5795
...	14	20	14	20
...	20	24	20	24
...	4	139	4	139
...	25	70	25	70
...	7	390	7	390
...	2	3	2	3
...	3	12	3	12
...	14	1050	14	1050
...	10	318	10	318
...	29	27	29	27
...	27	17	27	17
...	26	2	26	2
...	25	1705	25	1705
...	1	3	1	3
...	2	3	2	3
...	3	3	3	3
...	3	3	3	3

at uvedkommende skulle kunne erfare noget om rigets toldindtægter. I alt fald er på denne vis systematisk gemt et lille fragment af alle de originale regnskabsprotokoller. I sig selv måske ikke af så stor interesse, men ofte har man i skyndingen taget et par sider mere med. Her er nok forklaringen på, at der ligger ikke så få løse blade med skibslisters og vareekstrakter bevaret alt efter, hvordan vedkommende betjent i bogstaveligste forstand i sin tid greb kassationen an. – Eksempelvis slap der noget ekstra med fra Stege toldbog for år 1702, som det fremgår af illustration nr. 2. – Sluttelig kan bemærkes, at der også af og til findes løse læg med tabeller og specifikationer, som åbenbart er udarbejdet af tolderen i en eller anden særlig anledning.

Ovenstående skulle være en kortfattet, men nogenlunde dækkende gennemgang af de egentlige toldregnskaber og hvad dertil hører. De mange pakker på Rigsarkivet indeholder imidlertid meget andet, især to store rækker: Konsumtionsregnskaber og Acciseregnskaber.

Konsumtion og Accise

Konsumtionsregnskaberne – for den søværts konsumtion, der var af begrænset omfang, og den ulige mere betydningsfulde portkonsumtion – er regnskaber over den statslige forbrugsafgift, og de har stort set delt skæbne med toldregnskaberne. Generelt er der kasseret nogenlunde samtidigt i de to rækker, og også for konsumtionsregnskaberne gælder, at der er bevaret årgange før og efter en reform. Teoretisk skulle der således ligge regnskaber for 1777, 1779, 1796 og 1798, men umiddelbart forekommer de ikke at være sluppet så godt igennem som toldregnskaberne, som de iøvrigt er pakket sammen med – år for år. Heller ikke bevarede konsumtionshovedbøger m. v. er opregnet i seddelregistraturen.

Acciseregnskaberne findes derimod både registreret og henlagt i A-rækken og ganske uomtalt stukket ind i B-rækken. Accisen var en lokal, så at sige kommunal afgift, hvis provenu fordeltes på forskellig vis. Alt efter omstændighederne er det imidlertid ikke udelukket, at de kan tjene som en slags erstatning for tabte toldregnskaber. En summarisk sammenligning mellem bevarede toldregnskaber og acciseregnskaber fra tilsvarende år viser den nydeligste overensstemmelse i omfang og indhold, hvilket turde hænge sammen med, at acciseregnskaberne vel ofte er blevet ført af toldbetjente, også før accisen i 1793 blev beordret indført i selve toldbogen.²⁸ Acciseregnskabernes tilstedeværelse her og andetsteds må i denne sammenhæng forblive et åbent spørgsmål, vigtigt er vel blot at gøre opmærksom på, at de findes bevarede i vekslende mængde for de fleste danske søkøbstæders vedkommende.²⁹

Toldbøger som kilde

Eet er at gøre rede for de overleverede toldbøger fra det 18. årh., ulige vanskelige og mere ømtåleligt er spørgsmålet om materialets værdi. Otto Thott gjorde sig ingen synderlige illusioner om toldregnskabernes pålidelighed, og senere tider har ikke afkræftet hans ord. Der er næppe på noget tidspunkt i historien kommet alt det – især indgående – som der skulle i toldbøgerne. Smuglerhistorierne er også fra det 18. årh. mangfoldige og overordentlig forlystende.³⁰ Ingen ved sine fulde fem vil nogensinde tro på en toldstatistik over brændevin og tobak, så lidt som i vore dage for cigaretter og whisky. Værdifulde lette varer: kaffe, krydderier, manufakturvarer etc. kunne sagtens bære store smugleromkostninger så at sige i ly af de høje toldtariffer. I al almindelighed gælder, at vareudvekslingen med udlandet var stærkt præget af smughandel, og dog mente Thott, at var fejlkilden end uundgåelig, så kunne man dog nå frem til brugbare skøn. Jo bedre, velsagtens, jo mere der var tale om uhåndterlige dagligdags varer: korn, fisk og fedevarer.

Gunstigst er man nu nok stillet, når det drejer sig om vareudvekslingen indenfor monarkiets grænser. Pålideligheden har her ikke nødvendigvis været så ringe endda. Der var mulighed for krydskontrol. En virkelig velorganiseret svindel skulle derfor støtte sig på korrupte eller efterladende toldere både i afgangshavn og ankomsthavn. Ladningen skulle kontrolleres begge steder. Ved udsejling udstedtes en toldseddel, som så gerne skulle stemme overens med ladningen på bestemmelsesstedet. Toldsedlerne fulgte regnskaberne til revision, og at en krydsrevision er foretaget, kan ses af antegnelserne, men dens omfang og effektivitet er det naturligvis svært at vurdere.

Svindel og smugleri skal derfor nok betyde, at man i alle tilfælde må resignere, når det gælder nøjagtige mængdeangivelser af varer. Man må nøjes med at forsøge sig med kalkulationer over, hvor store fejl, der kan være tale om. Og lader man endvidere interessen skifte fra det rent handelshistoriske til f. eks. det mere transporthistoriske, spiller et par pund kaffe eller et par flasker fransk brændevin dog ikke den store rolle i forhold til de sikkert relativt mere pålidelige angivelser for korn, tømmer og mursten. Det skulle her være fremgået, at toldregnskabsmaterialet vil kunne give meget til belysning af handelsflådens størrelse og sammensætning, skibsfartens virkefelter og dagligdag. For lokalhistorien må her ligeledes være meget at hente, når det gælder et områdes forbindelser til omverdenen og de lokale skippere, købmænd og kræmmeres foretagsomhed. Ud fra disse synsvinkler skulle toldregnskaberne sagtens kunne give grundlag for tilstrækkeligt rimelige og noget nær visse gæt.

Oversigt over kongerigske toldregnskaber fra det 18. årh.

- × toldregnskab bevaret intakt
 + delvis bevaret regnskab
 - mangler eller er yderst fragmentarisk

	31	33	61	63	67	69	96	98
Dragør	×	×	×	×	×	×	×	×
Helsingør	×	×	-	+	-	-	+	+
Rørvig (Holb., Rosk., Nyk., Fr.sund, Fr.værk	×	×	-	-	-	-	×	×
Kalundborg	×	×	-	-	×	×	×	×
Samsø	×	×	-	×	×	×	×	×
Korsør	×	×	×	-	-	-	-	+
Skælskør	×	×	-	-	×	×	×	×
Næstved (v. Karrebæksminde)	×	×	×	×	×	×	×	×
Vordingborg	×	×	×	×	×	×	×	×
Præstø	×	×	×	×	-	-	×	×
Køge	×	×	×	×	×	×	×	×
Stege	×	×	×	×	×	×	+	×
Bornholm (Rønne samt ladesteder)	-	-	-	-	×	×	×	×
Christiansø fra 1796							×	×
Stubbekøbing	×	×	×	-	×	×	×	×
Nykøbing F.	×	×	×	×	-	-	×	×
Nysted	×	×	×	×	×	×	×	×
Bandholm-Maribo (til 1796 incl. Saxkøbing)	×	×	×	×	×	×	×	+
Saxkøbing fra 1797								×
Nakskov	×	×	×	×	×	×	×	×
Rødby (ved Dragsminde, siden Kramnitze)	×	×	×	×	×	×	×	×
Rudkøbing	×	×	×	×	×	×	×	×
Svendborg	×	×	×	×	×	×	+	×
Nyborg	×	×	×	×	×	×	-	+
Kerteminde	×	×	×	×	×	×	×	×
Odense	×	×	+	-	×	+	+	+
Bogense	×	×	×	×	×	×	×	×
Middelfart	×	×	×	×	×	×	×	×
Assens	×	×	-	-	×	×	×	×
Fåborg	×	×	-	-	×	×	×	×

Kolding	-	-	-	-	-	-	+	-
Fredericia	×	×	-	-	×	×	×	×
Vejle	×	×	×	×	-	-	-	×
Horsens	×	×	×	×	×	×	×	+
Århus	×	×	-	+	+	+	+	+
Ebeltoft	×	×	×	×	×	×	×	×
Grenå	×	×	×	×	×	×	×	×
Randers	×	×	-	-	×	×	+	+
Mariager (ved Hadsund, incl. Hobro)	×	×	×	×	×	×	×	×
Ålborg (herunder alle limfjordsbyer)	+	+	-	-	-	-	+	-
Læsø	×	×	×	×	×	×	×	×
Fladstrand (incl. Sæby)	×	×	×	×	×	×	×	×
Skagen	×	×	×	×	×	×	×	×
Hjørring (Kjul, Lønstr., Løkk., Blokh., Tranum)	×	×	×	×	×	×	×	×
Thisted (Tranum, Torup, Klitm., Stenbj.)	×	×	×	×	×	×	×	×
Ringkøbing	×	×	×	×	-	-	×	×
Varde (incl. Hjerting)	×	×	×	×	×	×	-	×
Ribe (incl. Fanø, fra 1772 også Rømø)	×	×	-	-	-	-	+	+
List (incl. Føhr, Amrum og Rømø) til 1772	×	×	×	×	×	×		

Noter

- 1 Kristof Glamann: *Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand*. Kbh. 1966. p. 132.
- 2 Aage Rasch: *Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807*. *Erhvervshistorisk Årbog* 1963. p. 74.
- 3 jfr. f. eks. Aage Rasch: *Dansk Toldpolitik 1760-1797*, Aarhus 1955. p. 293, note 8. H. Hjelholt i *Håndbog for Danske Lokalhistorikere*, artiklen *toldregnskaber*, samt bedst: E. Kroman: *Marstals Søfart indtil 1925*. Kbh. 1928. noten p. 46.
- 4 RA, Rtk. 11.3-4. Registraturer over danske regnskaber, protokoller og dokumenter.
- 5 Kontrabøgerne afskaffedes ifølge Gen. Toldk. cirk. 10/1 1792, men princippet om ligestillede embedsmænd fandtes også efter toldreformen af 1797: *Toldinspektører i spidsen for opsynet, toldkasserere for regnskabsførelsen*. jfr. W. C. E. Greve Sponneck: *Om toldvæsen i Almindelighed og Det danske Toldvæsen i Særdeleshed*. Kbh. 1840. II. p. 362 ff.
- 6 RA, Rtk. 11.46. Fortegnelser og korrespondance vedr. kassationer af arkivalier fra Rentekammeret.

- 7 Her og i det følgende: Generaltoldkammerets arkiv. Fortegnelser og korrespondance vedr. kassationer af arkivalier for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet. 1760–1848. jfr. RA. Seddelregistratur.
- 8 Dog findes for årene 1740–50 ofte protokollens forside med autorisation m. v.
- 9 jfr. også Gen. Toldk. Danske Forestill. og Resol. 1813 nr. 204, 1819 nr. 85, 1822 nr. 124 og 1828 nr. 145.
- 10 Tilsvarende for Norge. I hertugdømmerne ny toldrulle 1711, bevaring efter samme princip.
- 11 Hertugdømmernes ny toldrulle 1803. Samme bevaringsprincip.
- 12 jfr. note 7. Om tidens arkivskandaler, se også forordet til Vejledende Arkivregistratur XII, Rentekammeret I, Kbh. 1964. p. XIX ff.
- 13 jfr. Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895/1970 p. 275 ff.
- 14 F. eks. vareekstrakter og skibslister i Kommercekollegiets journalsager 1735 ff omend kun delvis bevaret. Endv. Statistika i Mallingiana. Vareoversigter i Gen. Toldk. Vejl. Arkivreg. II p. 275 og 282. Vedr. handelsflådestatistikken, se materialeoversigten i Anders Monrad Møller: Københavns handelsflåde 1814–32. Kbh. 1974, p. 13 ff.
- 15 I kassationsmaterialet er kun fundet een henvisning til bevaring for »historiens skyld«. Det drejede sig karakteristisk nok ikke om egl. regnskaber.
- 16 C. N. David i Maanedsskrift for Litteratur Vol. X, 1833. p. 1066 ff. David benyttede toldbøger for 1825 og 1830 og konstaterede i forbifarten, at toldbøger kun fandtes i behold fra og med 1810 – på daværende tidspunkt.
- 17 Selve toldregnskaberne benyttedes i alt fald delvis. M. L. Nathanson, der arbejdede med de første bind, lånte toldregnskaber i arkivet. Jfr. f. eks. Ringkøbing pk. 28 under 1826: »Udtagen til Grosserer Nathanson 20/7 1836«.
- 18 RA. Arkivvæsenets arkiv –1963. nr. 397a. Kassationsjournal 1886–1963.
- 19 Om forholdene i nyere tid, jfr. Hans H. Worsøe: Toldarkiver i Jylland – kassationsbestemmelser og faktiske forhold ved embederne, i: Kassation af arkivalier, Arkivarforeningens Seminar III. Søhus Højskole. Kbh. 1970. p. 14–22. – Diskussionsreferaterne i denne møderapport viser i øvrigt, at arkivarer også i vore dage *kan* give udtryk for en forbavsende embedsmæssig selvsikkerhed i deres dispositioner på eftertidens vegne.
- 20 Marts 1974 mgl: Bornholm pk. nr. 3 sandsynligvis indeholdende årgangene 1731 og 1733 intakt. April 1974 mgl: Korsør pk. nr. 9 for 1769.
- 21 Saxkøbing toldsted oprettet ifølge Kgl. Resol. 1/3 1797, List nedlagt ifølge Kgl. Resol. 26/10 1771. Christiansø var som toldsted ganske atypisk, tolder var forvalteren på fæstningen. For Viborg findes bevaret protokoller fra hele første halvdel af det 18. årh. og for 1760'erne. Var dog ikke toldsted i alm. forstand, idet varer til en indlandsby fortoldedes ved kysten. Viborgprotokollerne indeholder da også kun afskrifter af passersedler og er ikke reviderede på vanlig vis. Jfr. også Sponneck, op. cit. II p. 16 ff.
- 22 Strømtold i særskilt protokol ligger også her for årene 1802–15. I Nyborg fandtes hele tiden selvstændig strømtoldprotokol. jfr. Kr. Erslev: Rigsarkivet og Hjælpe-midlerne til dets Benyttelse. Kbh. 1923 p. 97. Bevaret 1701–48. Strømtolden i Fredericia er i modsætning til den i Nyborg ikke medtaget i N. E. Bang og K. Korst: Tabeller over skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661–1783. Kbh. 1930–53.
- 23 1731: Kbh. nr. 120–122. 1733: Kbh. nr. 128–130 og 1769: Kbh. nr. 182 og Korsør nr. 7–8.

- 24 Aa. Rasch i Erhvervshistorisk Årbog 1963. p. 74–75.
- 25 Toldregnskaber benyttet bl. a. af Aa. Rasch, op. cit., Bjarne Stoklund: Tømmer-skuderne fra Læsø. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1972 og af E. Kroman op. cit. Endvidere i upublicerede specialeafhandlinger. Da toldregnskaberne hører til de mindre benyttede arkivalier, er de anbragt i fjernmagasin. Det skal bemærkes, at de slesvigske toldregnskaber er forbilledligt registreret i 1960'erne.
- 26 De lokale toldsteders arkiver findes på landsarkiverne og indeholder som oftest korrespondance et stykke tilbage i det 18. årh. Toldernes egne uautoriserede kopier af toldbøger er for det 18. årh.'s vedkommende kun fundet for Randers 1735 og 1755. Lidt flere findes fra første halvdel af det 19. årh. På Landsarkivet for Nørrejylland er toldarkiverne registrerede (folioregistratur på læsesalen). På det sjællandske landsarkiv er afleveringerne sket ret sent (afleveringsdesignationer findes tilgængelige). De fynske toldarkiver har af pladshensyn i et længere tidsrum været deponeret i Viborg.
- 27 Vedrørende læstetal og skibets størrelsesangivelser, jfr. Anders Monrad Møller: Skibsmålingen i Danmark 1632–1867. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1974.
- 28 Placat 28/12 1792.
- 29 Acciseregnskaber findes også i Stiftsamtarkiver og rådstuearkiver på LA.
- 30 Aa. Rasch: Dansk Toldpolitik, Kap. VI. Smuglerier.

Harry Christensen:

Guldalder og historiefacon

Om Jens Engbergs »Dansk guldalder eller oprøret i tugt-, rasp- og forbedringshuset«, Kbh. 1973.

Det er ikke en helt almindelig historisk afhandling. Allerede i det ydre overgår den de fleste historiske monografier. Smukt trykt på fornemt papir ledsages teksten af talrige gengivelser af samtidige tegninger, Eckersberg, Lahde og Klæstrup.

Men også på anden vis adskiller den sig fra mængden. Den har foreløbig vist sig som lidt af en »sællert«. Op mod 5000 har købt den og flere har formodentlig stiftet bekendtskab med dens budskab. Og budskabet i sig selv er også anderledes. Det har rejst en debat, som ikke vil forstumme lige med det samme. Også som historielitterær type er bogen speciel, men herom senere.

Bogen falder i hovedsagen i to både emne- og væsensforskellige dele. Den ene handler om oprørene i tugt-, rasp- og forbedringshuset 1815–19, den anden om det samfund, der omgav tugt-, rasp- og forbedringshuset. Herudover går Engberg i et polemiserende slutkapitel stærkt i rette med den hidtidige historieskrivning.

Bogen er bygget op omkring historien om tugt-, rasp- og forbedringshuset på Christianshavn. Om det store oprør i november 1817. Om de mindre oprør og episoder, der omkransede det i årene 1815–19. Om forholdene i fængslet i det hele taget. Det fylder ca. halvdelen af bogen, den sidste.

I den første halvdel beskæftiger Engberg sig med det daværende danske samfund, »Guldalderen«, han giver os her den sociale kontekst, i hvilken fængselshistorien skal ses.

Fangernes tilværelse i tugt-, rasp- og forbedringshuset skildres med medfølelse og indignation. Hvor lidt der efter vore mål skulle til for at komme der og for at få straffen forværret. Ting, der nutildags ikke ville kunne lokke en politimand ud af stationen, førte i begyndelsen af 19. årh. sin skyldner durk ind i rasphuset, fængslets hårdeste afdeling, hvor fangerne ofte

lænkede og – iflg. reglementet i det mindste – isolerede i 1 eller 2 mands celler med store file måtte raspe farvetræ til pulver. Utvivlsomt et højest usundt arbejde.

Kosten var så knap og elendig, at den næsten pr. definition måtte nedbryde helbredet. Den skulle være ringere end almindelig fattigkost udenfor, ellers ville det jo ikke være afskrækkende at være i fængsel. Sæt nogen skulle søge derind for at få føden. Fængslet var som regel overbelagt bl. a. med det resultat, at sygdomme og epidemier havde let spil. Lyspunkterne var få, ærter og flæsk hver 4. søndag, til kongens fødselsdag varmt øl og en spinkel udsigt til benådning.

Kedsommelighed, håbløshed og stadig sult var baggrundsstemningen for de større og mindre opstande og udbrud, som Engberg skildrer særdeles levende i en kalejdoskopisk øjeblikksreportage. Opstandene og flugtforsøgene førte ikke til noget, med mindre man regner det monumentale barokfængsels brand for et resultat. De flygtende blev med usvigelig sikkerhed fanget igen, de oprørske blev mere eller mindre vilkårligt dømt til halshugning eller katning. Det siger noget om Engbergs bog, at man ærgrer sig mindre over tabet af bygningen end over, at det aldrig lykkedes bare en af de flygtende stakler at bevare friheden.

I bogens andet hovedstykke, det der drejer sig om det omgivende samfund, vil Engberg stille tingene på hovedet. Han indleder med en morsom satire over opfattelsen af guldalderssamfundet, »den ædle danske idyl«, der dog mere ligner forestillinger, som en litterær guldaldernarkoman eller en våbenbroderformand i 1940'erne kunne have dem, end det billede, der gives i historiebøgerne, hvor statsbankerot og landbrugskrise dog sjældent forbigås. Et par kapitler vies livet på landet og i byerne (dvs. København) set nedefra. Engberg peger med rette på, at det, vi gemmer på museerne, helt overvejende er levn efter den fåtallige elite, og beklager, at de skriftlige kilder vedr. samfundets laveststående er tilsvarende få. Det lykkes dog Engberg at finde udmærkede eksempler på den grænseløse fattigdom, samfundet rummede, på husmænds hverdagskost, på land- og byarbejderes boligforhold, på fattigvæsenets barske bortlicitationer af fattige, på børns fortvivlede tiggeri.

Det er ikke rare sager at kigge i for et nutidsmenneske, og eksemplerne når næppe bunden af elendigheden. Jeg kunne godt komme Engberg til hjælp med en beretning, der viser, at den rådne halm udmærket kunne være uerstattelig. Engberg prøver også at se landboreformerne fra en mere prosaisk side end det almindeligvis gøres i skolebøgerne. Bag den idealistiske facade måtte reformgodsejerne have indset, at der måtte skabes en middelklasse for at de selv kunne holdes oppe og underklassen, husmænd og landarbejdere, nede.

De følgende kapiteltitler er meget programmatisk. I »Underkuelsen« hævdes det, at skole, kirke, militær var undertrykkelsesinstrumenter. Skolen skulle lige netop meddele de kundskaber og færdigheder, som børnene skulle bruge til den underklassestilling, som de nu var bestemt til. Herudover skulle de holdes i tilpas uvidenhed. Kirken fortsatte, hvor skolen slap, og militærtjenesten skulle så give den, der endnu måtte løfte hovedet, det endelige afgørende knæk. Synspunkterne belyses med velplukkede eksempler fra skolelovgivning, skolebøger, moselov og soldatererindringer.

I »Klassefjendskabet« gælder det om at beskrive »de to klassers« had til hinanden. De besiddende ctr. de ikke besiddende. Fra oven og ned synes det mig nu, at eksemplerne mere viser foragt og nedladdenhed end egentlig had. Den anden vej er det ramsaltede folkeeventyr, traditionsgoods om den onde herremand og et besk digt om folkebespisningen i Haderslev, der udgør belæggene.

Kapitlet om »Ejendomsrettens beskyttelse« afrunder samfundsbeskrivelsen og danner en naturlig overgang til selve fængselshistorien. Som en uundgåelig konsekvens af samfundssystemet ville de svageste, de fattigste være tvunget til at stjæle for at holde den værste nød fra livet. Denne sammenhæng var tyvene sig næppe bevidst, og de, der betragtede spørgsmålet på mere teoretisk vis kunne ikke acceptere noget retfærdighedselement. Såvel teolog som filosof kunne tages til indtægt for, at det var syndigt at stjæle under alle omstændigheder, og de sekunderes heri på det bedste af lovens bestemmelser for tyveri, der i vore øjne var særdeles krasse. Mindre og simple tyverier gav 15-årige og derover 2–24 måneders tugthus første gang, anden gang mindst 3 år i rasphuset. Større tyverier f. eks. af kvæg eller regulært indbrud kunne omgående skaffe synderen i tugthus for livstid. I den sidste ende hvilede hele det samfund, som Danmarkshistorien handler om, på dette yderste magtmiddel, tugt-, rasp- og forbedringshuset, hvor 500 mennesker var stuvet ind i et helvede af en tilværelse, hævder Engberg.

Når man skal bedømme en bog, er det naturligvis vigtigt, at man ved, hvilken slags bog man har for sig. Det er normalt ikke noget problem, men efter at have fulgt den hidtidige debat om Engbergs bog tror jeg, det her simpelt hen må være det første og største problem. Hvilken slags historiebog er »Dansk guldalder«, på hvilken måde behandler Engberg det historiske stof?

At bedømmelsen retter sig efter den historielitterære type er selvklaart. En historisk roman vil man f. eks. ikke kritisere efter samme kriterier som et historievidenskabeligt værk. Man ved, at romanforfatteren vil tegne et miljø, han giver de historiske personer »kød og blod«, forsyner dem med ord, tanker og følelser, han digter andre personer til og skaber begivenheder og om-

givelser, som han nu finder det nødvendigt. Man bebrejder ikke forfatteren, at han går ud over de historiske kilders rækkevidde for at få det billede til at stå der, som han vil have frem.

Det er tværtimod historieromanens styrke, at den kan nå længere end den nødvendigvis intellektuelle, videnskabeligt baserede historieskrivning. Den kan skabe meget livagtige og indføjte billeder af fortiden, fordi den kan henvende sig til læserens følelser og stemninger og ikke blot til tanken. Ingen laster romanen for denne personlige, denne intuitive opfattelse, den beforder, som altså er noget subjektivt. Romanen bedømmes først og fremmest på sine litterære, kunstneriske kvaliteter, hvori også indgår en vurdering af det skabte billedes konsistens og konsekvens.

Sammenlignet hermed må den traditionelle historieskrivning erkende sin fattigdom, den har ikke de samme rige virkemidler. Men der kræves også noget andet af den videnskabeligt arbejdende historiker, og det er ikke noget højstemt og mystisk, men blot dette, at han skaber eller meddeler *viden* om fortiden, hvilket sat på en enkel formel i praksis vil sige, at han arbejder systematisk på grundlag af kilder og/eller andres forskningsresultater og lader sit produkt, sine beskrivelser af de fortidige tilstande og begivenheder, i så høj grad som muligt fremstå af dette arbejde og ikke af sagen uvedkommende tilbøjeligheder. Hans arbejdes videnskabelighed er efter min mening afhængig af, i hvor høj grad dette er lykkedes. Og det gælder, hvad enten der er tale om arbejde af analytisk eller af syntetiserende karakter.

Det betyder naturligvis ikke, at historikeren må afholde sig fra vurderinger, men at hans vurderinger, der bør kunne kendes som vurderinger, skal være baseret på de fremlagte resultater og ikke på personlige idéer og sympatier.

Engberg har fundet denne normale historikerfacon for snæver, han har ønsket sig noget mere frihed, at skrive historie på en ny, mere personlig og pågående måde og er derved kommet til at placere sin bog på et ikke helt letbestemmeligt sted mellem historievidenskab og historieroman. Gennemgående i bogen er et kraftigt subjektivt element. Teksten er fra først til sidst gennemtrængt af Engbergs sym- og antipatier. Han vil ikke blot fortælle os, hvordan tingene var, han vil give os bestemte øjne at se dem med. Han vil fortolke dem og give dem en nutidig betydning for os. Bogen bliver derved så temmelig agitatorisk.

Det kan man så enten finde foruroligende eller betryggende. Foruroligende på den måde, at argumentation og resultater vil kunne frygtes påvirket af sympatierne og det erklærede nutidige formål. Eller betryggende derved, at man da så ved, hvor man har forfatteren, tendensen vil være klar.

Men også når vi går nærmere på argumentationsformen, vil afstanden til

det traditionelle historieværk være tydelig. Det viser sig på forskellig måde i bogens to hoveddele.

Beskrivelsen af forholdene i fængslet skulle mest ligne en historisk analyse. Den beskæftiger sig med et begrænset emne og bygger i helt overvejende grad direkte på et kildemateriale (dvs. ikke på anden historielitteratur), først og fremmest det bevarede arkiv fra tugt-, rasp- og forbedringshuset.

Men i anvendelsen af disse ofte nok tvivlsomme kilder (forhørsforklaringer f. eks.) fjerner Engberg sig fra den historiske analyse. Han nævner det vanskelige ved at skabe et helhedsbillede af det brogede materiale (s. 130), men han skaber et helhedsbillede, og han gør det uden at pege på de specifikke vanskeligheder, endsige uden at vise, hvordan han har overkommet dem.

Vi får hans facit, men ikke regnestykket, og vil man selv gå det efter, får man kun liden hjælp. Kildehenvisningerne indskrænker sig til en summarisk omtale af det benyttede materiale i bogens slutafsnit. Til fængselsarkivets næsten 800 enheder henvises der én gang for alle, ingen smålige henvisninger til pakker, bind eller sidetal.

Når man alligevel føler, at billederne fra fængslet hænger sammen, skyldes det således mindre en overbevisning om den indre forbundethed med kilderne end Engbergs sprudlende fortællehumør, hans evne til at give en historie. Det farverige stof har rigtig fået hans blæk til at flyde.

Det er i denne del af bogen, man føler sig romanformen nærmest.

I bogens andet hovedstykke, det der drejer sig om samfundet omkring det 19. århundredes første halvdel, er det de store linjer og sammenhænge, det gælder, dvs. afgjort et emne for en syntese. Men hvor syntesen normalt (men dog ikke udelukkende) bygger på anden historielitteratur, primært andre historikers analyser, så er dette ikke tilfældet her.

Den litteratur, Engberg ifølge sit kildeafsnit har benyttet, består i helt overvejende grad af samtidige skrifter. Der bygges eller diskuteres ikke på grundlag af nyere videnskabelig litteratur. I stedet bliver det en fremstilling, hvori eksempler, enkeltstående kildeudsagn, gør det ud for belæg.

En sådan fremstillingsform er nærmest, hvad jeg vil kalde et essay. Nye ideer, udfordrende synspunkter, visioner og fantasier finder deres naturlige fremsættelsesform i det ikke alt for forpligtende essay. Her er eksempler på deres plads til illustration og sandsynliggørelse af de fremsatte påstande, som beviser rækker de sjældent.

Med »eksempler« mener jeg kildeudsagn, der nok hører hjemme i den helhed, der påstås noget om, men som med nødvendighed kun siger noget

om en mindre del af helheden. Det er et spørgsmål om udsagnets afstand til påstandens univers, om eksemplets repræsentativitet om man vil. Lad os tage et par af bogens eksempler til illustration.

I kapitlet »Klassefjendskabet« fremfører Engberg meget originalt en række folkeeventyr og -fortællinger om den onde, dumme og forhadte herremand. Engberg ser nu i disse historiers popularitet og udbredelse (som ikke belægges med tal) et udsagn om, at de fattige har hadet de rige, eller endnu mere universelt, at den ikke besiddende klasse har hadet den besiddende.

Sådanne historier er på flere måder højest problematiske kilder. Skal de bevidne noget om det forhold, der er tale om, rejser de en række kritisk-metodiske spørgsmål, som man må tage stilling til.

Kan der f. eks. gives noget mål for historiernes udbredelse? Kendes de fra alle landets egne? Kan sådanne historier tegne billedet af forholdet mellem de to parter? Vi har rigtignok ikke en tilsvarende skat af fortællinger om rare herremænd, der kunne modveje de onde, men betyder det noget i denne forbindelse? Ligger det ikke i sagens natur, at genstanden for sådanne folkefortællinger må være ond, dum eller i hvert fald til grin? Hvem har haft succes i skolegården på en historie om en rar og god skolelærer? Tænk også på molbohistorier og Århus historier. Hvad siger de om det egentlige forhold til dem, de går ud over? Tør man postulere et egentligt had til den, om hvem den onde historie fortæltes?

Og gjaldt det eventuelle had alle af slagsen, in casu alle herremænd, og hvis der var tale om had, mon man så tør tilskrive det andre end dem, der skabte historierne? Gjaldt det også dem, der befordrede dem, huskede dem og fortalte dem? Gjaldt det også dem, der grinte, og dem, der bare lyttede? Og siger det noget om så ubestemte kategorier som fattige og rige, endsige »de to klasser« i samfundet?

Og endelig, hvis disse historier har dækket en realitet, hvornår skulle det da have været? Engberg nævner, at historierne er gået af brug, men ikke hvornår. Hvis jeg må gætte, ligger den tid, de er blevet til i og som de derfor siger mest om, før Engbergs »guldalder«.

Hermed er ikke sagt, at disse kilder ikke kan anvendes til formålet, men at der kan peges på en række problemer ved en historievitenskabelig anvendelse af dem, og at disse problemer ikke er søgt løst.

Naturligvis er ikke alle Engbergs eksempler lige fjerne fra deres univers. Som belæg for undertrykkelsen via skolevæsenet fremføres en række skolebogscitater. Her ville det være nemmere at gøre »eksemplificeringen« til en virkelig argumentation. Her kunne det fastslås, hvem der var forfatteren, hvilke kredse han kom fra, hvem der havde valgt bogen til brug i skolen og

måske under hvilke omstændigheder. Også om der var skolebøger af anden karakter. Men Engberg gør det ikke, selv om han sagtens kunne. Det behøver man ikke i et essay.

Alt dette skal ikke forstås som nogen kritik, men kun som et forsøg på at konstatere, hvilken slags historieskrivning der er tale om. Engberg er ikke ude i det fine videnskabelige ærinde med noter og henvisninger og omstændelige forklaringer. Han har noget historie på hjerte, men det skal frem på en ny og frisk, en mere personlig og mere uforpligtende måde.

Når der er gjort så meget ud af bestemmelsen af bogens historielitterære type, er det ikke blot for at få et klart grundlag for min egen bedømmelse, men lige så meget fordi bogen i den hidtidige diskussion i høj grad er blevet fejlbedømt efter min mening.

Hermed tænker jeg ikke på dem, der er blevet fanget af det subjektive i bogen og derfor betragter den som god, fordi de deler Engbergs sympatier, eller som forkastelig, fordi de ikke gør det. Heller ikke tænker jeg på dem, der kritiserer bogen, fordi den er subjektiv, eller fordi de finder argumentationen for spinkel. Det er absolut relevante indvendinger, når man betragter bogen som et traditionelt historisk arbejde. De, der for alvor har taget fejl, er for mig at se de mange, ikke mindst avisanmeldere, der har anset det for at være objektiv forskning, de har ikke gjort sig dens essayistiske og subjektive karakter klar. På stribe ser anmelderne det her »dokumenteret« af »lektor, dr. phil.« Jens Engberg, at sådan var det fat med samfundet i det 19. århundrede. Endelig er sløret faldet fra øjnene.

Nu er avisanmeldelser ofte skrevet i stor hast og af folk, der ikke er faghistorikere og derfor måske ikke i stand til at gennemskue den besnærende bog. Men det er immervæk gennem avisanmeldelser, det store publikum stifter bekendtskab med bogen, og læser de den selv, kan almindelige mennesker nok lige så vel tage fejl som anmelderne.

Engberg (og forlaget) er ikke uden skyld i begrebsforvirringen. Engberg antyder selv, at dette er den egentlige videnskab i modsætning til den endog »farlige« form, der gives f. eks. i Politikens Danmarkshistorie. Smudsomslagets sobre bagsidepræsentation gør sit til at hæve bogen op i den videnskabelige sfære.

Det er i det hele taget min stærkeste indvending mod bogen. Med sit vel-smurte frisprog går den lige i menigmand, men den lader ham uhjælpelig i stikken. Den tager sig ud som ét, men er noget andet. Den giver ham ikke en chance for at skelne mellem holdbare påstande og ubegrundede vurderinger, for selv at skabe sig en opfattelse af forholdene på grundlag af et fremlagt materiale.

Det betyder ikke, at jeg vil frakende en personlig, engagerende, litterært

betonet fremstilling af historien enhver værdi. Der må være plads til nye og utraditionelle forsøg i den historiske branche, ikke mindst når det som her ser ud til, at man derved kan få et større publikum i tale. Men linierne må være klare. Man må vide, hvad man har for sig. Er der anledning til tvivl, må historikeren gøre rede for sit værks karakter, ikke mindst når han optræder med karriere, titel og grader. Ellers svigter man den tillid, folk endnu måtte have til historikerhåndværket.

Så meget om formen. Herefter til indholdet.

Fængselshistorien får stå på Engbergs ord. En verifikation af det saglige indhold er på grund af de nævnte vanskeligheder ikke foretaget. Men historien er god. Engbergs vilje og evne til at se situationen fra fangernes side og til at finde træk og kildsteder, der gør den levende og nærværende, er upåtvivlelig. Et enestående fund i så henseende er en række fangebreve, som blev taget fra en leverandør til fængslet, der var ved at smugle dem ud. Her kommer man i små øjebliksbilleder helt tæt på de indespærrede mennesker.

Det egentlig kontroversielle i bogen er samfundsessayet. Det er især *dets* indebyrd, der er og vil blive debatteret.

Engbergs hovedidé er den, at nu skal samfundet anskues fra bunden og ikke fra toppen. Det er ikke en håndfuld skønånder og deres damer, der skal tegne billedet. Det er den jævne befolknings situation, der har krav på interessen, og den var ikke ædel idyl og poesi, men idel fattigdom og undertrykkelse.

At en af historieforskningens vigtigste opgaver er studiet af almindelige mennesker i fortiden, deres liv, deres muligheder, deres forestillinger, er jeg helt enig i. Og hvis den almindelige opfattelse af perioden er sådan, som Engberg beskriver den (hvad jeg dog vil tvivle på), så er denne opgave endda særdeles påtrængende. Men det betyder ikke, at der derved fremkommer en i absolut forstand mere »rigtig« historiskrivning i modsætning til en hidtidig »forkert«. Enhver generation bliver sig nye sammenhænge og nye aspekter på samfundet og mennesket bevidst, og disse nye dimensioner må nødvendigvis appliceres på fortiden.

Inden det gøres til noget alt for mageløst, må det også siges, at interessen for de laveststående socialgrupper ikke er totalt ny. Det rækker her at nævne Harald Jørgensens bog fra 1930'erne om fattigvæsenet i det 19. århundrede og Fr. Skrubbeltrangs arbejder om underklassen på landet, hvor dog størstedelen af befolkningen boede.

Hvad undertrykkelsen angår, skal man nok bag fremstillingen se et forsøg på at anskue forholdene under den materialistiske historieopfattelses syns-

vinkel. Ikke sådan, at hele modellen tages i anvendelse, men et udsnit af den. Hvorledes det herskende samfundslag, de besiddende, på alle måder gennem udnyttelse af det politiske, juridiske og administrative apparat søgte at befæste sin stilling og samtidig at bekræfte sig selv og den øvrige befolkning i, at denne samfundsorden var den rigtige.

Det kan godt give anledning til lidt løjerlige forklaringer, når Engberg støder på personer, der handler uegennyttigt og således ikke rigtig passer ind i billedet. Reformgodsejernes idealisme ledes som nævnt hurtigt ind i skyggen af det gustne overlæg (s. 20–22), og den underlige fængselsdirektør, der ville forbedre fangernes forhold, var ganske enkelt født for tidligt (s. 161).

Selv om det hele er i skitseform, ville man godt have vidst lidt mere om, hvem den herskende klasse egentlig bestod af. Engberg taler diffust om de besiddende og de besiddelsesløse og synes i det meste af bogen overhovedet at overse hele mellemklassen af selvejerbønder. Om byernes dominerende lag, om embedsmændenes stilling, om der var interesse modsætninger og spændinger mellem de herskende får vi ikke at høre. Man sidder faktisk med den fornemmelse, at der var tale om en godt sammenspist, navnløs klike med kongen som den sikre sponsor.

Hvor sandsynligt er så dette billede af det danske folk som de herskende over for de kuede? I store træk og i mangt og meget utvivlsomt rigtigt. At de, der sidder på flæsket, gør hvad de kan for at blive siddende og dertil benytter sig af det administrative apparat i vid forstand, er ikke nogen ny opdagelse. Det interessante knytter sig til, hvordan magtudøvelsen i det konkrete fungerede ned gennem lagene, og hvorfor forholdene alligevel forandrede sig trods det vedholdende tryk.

Det sidste spørgsmål berører Engberg ikke, uanset det er særdeles vigtigt, ikke mindst ud fra et marxistisk synspunkt. Det dynamiske moment savnes helt. Den behandlede periode afgrænses ikke præcist, men den må med årtierne omkring fængselsoprørene i centrum omfatte op mod halvdelen af århundredet. Sommetider tages hele det 19. århundrede i munden, og de anførte eksempler spreder sig i hvert fald fra 1772 til 1872 (s. 26, s. 35).

Der skete vitterligt meget i denne periode, store økonomiske, sociale og politiske omskiftelser fandt sted, men i Engbergs gengivelse står tiden stille. Det giver det hele et noget abstrakt præg, og mange af de illustrerende eksempler kommer til at stå mærkeligt anakronistisk i billedet.

Til spørgsmålet om magtudøvelsens mekanik giver Engberg en række forslag til forklaringer, og som det må være i et essay, er der mere bid og vid i dem end nuancer. Mest konsekvent er nok afsnittet om uddannelsessyste-

met. Her finder man et mere gennemtegnet billede af systemet fra top til bund, et subtilt og raffineret system, der spandt alle ind i samfundsvævet på deres rette plads og holdt dem fast dér i underdanighed og afhængighed.

Men skoleafsnittet vil bestemt også høre til dem, der vil ægge til modsigelse. Motiver med rod i idealistiske tanker om oplysning og uddannelse fejles flot til side, og tilbage som repræsentant for de drivende kræfter står en unavngiven og reaktionær skoleforstander, der helst så, at almuebørn beskæftigedes med håndgerning og manuelle færdigheder og ikke med noget, de kunne få forstand af.

Eksemplerne er heller ikke alle lige heldige. Fattigskolerne i København, hvor piskning af fastspændte børn hørte med til disciplinærmidlerne, har bestemt været uhyggelige steder, men repræsentative for almueskolen i almindelighed har de ikke været. Bemærkningen om kvinderne, der kunne få gavn af gymnastikundervisningen, når de kom op på murerstilladserne, siger nok også mere om Engbergs kønsrolleopfattelse end om de faktiske forhold.

Et hovedtema i bogen er fattigdommen, det fattige samfund. Men hvad er det for en fattigdom og hvad er det for et samfund? Var samfundet virkelig på en snæver overklasse nær så gennemtrængt af fattigdom, som det beskrives?

Hvor Engberg er mest nuanceret, deler han befolkningen op summarisk efter 1801-folketællingens erhvervskategorier og kommer til, at godsejerne på landet og en fåtallig top i byerne var rige, at gårdejerne og nogle få andre mellemgrupper havde tålelige kår, mens resten var ludfattige. Når han taler mere enkelt – og det gør han oftest – hedder det de få tusind rige og den ene million fattige eller så (s. 37, s. 77). Og det må betyde, at gårdfolkene regnes til de fattige.

Når Engberg vil gøre fattigdommen så stor og ubestemt, har det naturligvis sin mening. Han analyserer ikke fattigdommen, dens grader, dens fluktuationer, dens årsager i det konkrete. Han viser den i al sin ubestemthed som et uundgåeligt resultat af et uretfærdigt samfundssystem, og de malende eksempler på uhyrlig armod, der vækker medfølelsen med systemets ofre og mobiliserer harmen over underkuelsesinstitutionerne og udbytningen, skal nok for en del skrives på den agitatoriske konto.

Selv inden for et essays rammer kunne fattigdommen godt være behandlet mere nøgternt. Frugtbar ikke mindst når de sociale relationer er i centrum, ville en sondring mellem absolut (materiel) og relativ (social) fattigdom have været. Hvor stor en andel udgjorde de absolut fattige, dvs. de, der ikke efter datidens normer selv kunne opretholde en vis minimal levestandard (der nok har været meget nær det, vi kalder sultegrænsen)? Det

var dem, der helt eller delvis måtte underholdes af det offentlige eller andre. Det var ikke få, der måtte understøttes, men procenten kommer næppe op på de Engbergske højder.

Den relative eller sociale fattigdom er den, der føles ved sammenligning med andre, man er i kontakt med eller sammenligner sig med. Sociale uligheder, som man er sig bevidst, f. eks. ved udbytning, er relativ fattigdom. Groft forklaret er absolut fattigdom af fysisk art, mens relativ fattigdom er noget, der nager i sjælen. Det betyder ikke, at den relative fattigdom er mindre væsentlig. Tværtimod er det den, der er politisk sprængkraft i. Den er afhængig af de sociale relationer og vel at mærke ikke kun på det materielle, men også på det forestillingsmæssige plan, og findes følgelig på forskellige niveauer. Når Engberg kan undre sig over, at den ene million fattige ikke rejste sig mod de få tusind rige, er det udtryk for, at han ikke har haft blik for disse sammenhænge.

Fattigdomsproblemet er et vigtigt problem. For enhver, der beskæftiger sig med perioden, hvad enten aspektet er politisk historie, kulturhistorie, personalhistorie eller lokalhistorie, vil den sociale baggrund være væsentlig. Og her må vi konstatere, at Engbergs bog ikke så meget bidrager til en forklaring af fattigdommens væsen, som den gør det klart, at her er noget, der må arbejdes med. Nærmere undersøgelser, f. eks. analyser på lokal basis, vil ikke mindst herefter være tiltrængte.

I det hele taget må det siges, at hvis man skal vurdere et essay på dets evne til at åbne nye problemstillinger og til at rokke ved vedtagne forestillinger, så man føler det nødvendigt at få dem bekræftet eller afkræftet, så er Engbergs bog vellykket. På sin særlige bidske facon og med et gran af vellyst profanerer han adskillige af den danske histories hellige køer, løser dem i røven, ville han nok selv have sagt, så er sproget også beskrevet.

Til kreditsiden hører også de mange utraditionelle kilder, han med stor opfindsomhed har hentet frem til bedste for sine synspunkter, ikke mindst dem, der belyser samfundets allerlaveste lag. Nok viser de mere det ekstreme end det gennemsnitlige, men det var også liv og det er sundt at se. Det er guldalder på vrangen.

Forsøget på at anlægge den materialistiske historieopfattelse på tiden er både interessant og vedkommende, selv om det her kun er en mindre del af modellen, der bringes i anvendelse. Men får man ikke den fulde marx'ske model, så får man til gengæld marxistisk sprogbrug for folket. Som en anden kirkefader udlægger Engberg os teksten tidlig og silde. Det virker både unødvendigt og irriterende, det skæmmer og forfladiger den historiske fremstilling, og som agitation betragtet er det ikke særlig fremragende.

Men enig eller uenig i stort eller småt, Engbergs bog er spændende og

idévækkende, den er pågående og konsekvent i sine synspunkter, ikke sådan at komme udenom. Det er blevet sagt om den, at den er dårligt håndværk, videnskabeligt set. Historievidenskab mener jeg ret beset ikke den er, men den er en udfordring til historievidenskaben, underforstået den etablerede, en bevidst provokation.

Og så er den godt komponeret og tindrende velskrevet. Litteraten er mestendels løbet af med historikeren. Læsningen er i sig selv en nydelse, hvis man ellers kan goutere de verbale frivoliteter.

Man bør læse denne bog – og se, hvad der sker. Men tag den en dag, hvor blodtrykket ikke er for højt.

(Manuskript afleveret januar 1975).

Komiteen for byhistorie:

En præsentation

Uden at være blevet direkte forsømt har udforskningen af byernes historie påkaldt sig mindre opmærksomhed end studiet af landbefolkningens levevilkår og arbejde gennem tiderne; i de senere år har man dog mærket en stigende interesse for købstædernes fortid. Alligevel skulle der en ydre påvirkning til, før et fastere samarbejde om dette emne kunne indledes mellem en række forskere; anledningen var, at den alt for tidligt afdøde professor Knud Hannestad i 1970 blev indvalgt i den internationale kommission for byhistorie (CIHV = Commission internationale pour l'histoire des villes). Danmark blev således for første gang repræsenteret i dette organ, der dannedes i 1956 som en arbejdsgruppe, og som i 1965 anerkendtes som kommission under den internationale historikerkongres i lighed med de allerede eksisterende for bl. a. søfartshistorie, militærhistorie, stænderforsamlings og parlamenters historie.

Det er indlysende, at det selv inden for et begrænset geografisk område som Danmark vil være vanskeligt for én person at beherske byernes historie fra deres fremkomst til det 20. århundrede, og professor Hannestad ønskede derfor at samle et mindre antal forskere i en arbejdsgruppe, der kunne bistå ham med bl. a. udfærdigelse af rapporter og lignende til brug for CIHV. I december 1971 gav Statens humanistiske Forskningsråd et tilsagn om støtte til oprettelsen af en dansk komité for byhistorie og til dennes virksomhed, og i februar 1972 kunne det første møde holdes. På grund af professor Hannestads sygdom og død lå komiteens arbejde stille i store dele af 1972; men i slutningen af året genoptog den forbindelsen med CIHV og organiserede sig derefter. Den har følgende medlemmer: Professor, dr. jur. Ole

Fenger, seniorstipendiat Ole Degn (begge Aarhus Universitet), lektor, fil. dr. Tore Nyberg, seniorstipendiat Henrik M. Jansen (begge Odense Universitet), direktør Hans Lassen (Købstadmuseet »Den gamle By«, Aarhus), museumsinspektør Poul Strømstad (Nationalmuseet), mag. art. Thomas Riis (København, Komiteens sekretær, indvalgt i CIHV som dansk medlem efter professor Hannestad).

CIHV ser det som sin opgave at bane vej for sammenlignende byhistoriske undersøgelser, hvilket sker ved udsendelse af hjælpemidler til fremme af denne forskning. Under titlen »Elenchus fontium historiae urbanae« udgives udvalgte kilder til de europæiske byers ældre historie; bind I (fra 1967) omfatter bl. a. Skandinavien indtil 1300 (ved Birgitta Fritz); endvidere er der blevet offentliggjort bibliografier fra en række lande, for Nordens vedkommende allerede 1960 ved et samarbejde mellem Stockholms Universitet og det svenske Stadshistoriska Institutet (»International Bibliography of Urban History. Denmark. Finland. Norway. Sweden«); det danske afsnit var redigeret af afdøde landsarkivar Gunnar Olsen. Til forelæggelse ved CIHVs årsmøder udfærdiger hvert land fortegnelser over den nyeste byhistoriske litteratur, der bliver trykt sammen med beretningerne om CIHVs virke i tidsskriftet »Cahiers Bruxellois. Revue d'histoire urbaine«; i forbindelse med udarbejdelsen af bibliografier til forelæggelse på CIHVs årsmøder i 1972 og 1973 registreredes også den litteratur, der var kommet siden udsendelsen af den fællesnordiske fortegnelse i 1960. Resultatet blev offentliggørelsen af »A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1960–1972« (ved Henrik M. Jansen & Thomas Riis under medvirken af Knud Hannestad(†); Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet: Historie II, 1973).

Til hjælp for de forskere, der ønsker at studere et lands byhistorie også på basis af utrykt materiale, og som derfor kun delvis kan støttes af »Elenchus« og bibliografierne, har CIHV besluttet at udgive en håndbog »Guide international d'histoire urbaine«. For hvert land gives heri 1) en kort indledning om dets byers udvikling 2) en oversigt over de vigtigste skriftlige og ikke-skriftlige kilder 3) fortegnelse over de vigtigste institutioner, tidsskrifter m. m., der helt eller delvis beskæftiger sig med byhistorie (er virkefeltet én bestemt by, medtages institutionen, tidsskriftet etc. kun, hvis byen har over 50.000 indbyggere) 4) bogliste omfattende de vigtigste trykte kilder og de betydeligste værker. Det danske bidrag udarbejdedes i foråret 1973 (af Henrik M. Jansen og Thomas Riis under medvirken af Poul Strømstad) og vil blive trykt i guidens bind I, der forventes at udkomme i 1975.

Endnu et hjælpemiddel er anbefalet af CIHV: Byhistoriske kortværker,

der for at muliggøre sammenligninger alle går ud fra målestokken 1:2500. England kunne allerede i 1970 udsende bind I (Historic Towns . . . I, ved M. D. Lobel) og Vesttyskland fulgte i 1973 (Heinz Stoob: Deutscher Städteatlas I, omfattende 10 byer, bl. a. Slesvig); også i Holland og Frankrig forberedes der kortværker, som for sidstnævnte lands vedkommende vil medtage de byer, der i 1801 havde mindst 2000 indbyggere.

I betragtning af dette arbejde i udlandet måtte spørgsmålet om et dansk atlas før eller senere blive aktuelt. Det viste sig imidlertid, at man i Sverige og Finland havde haft lignende tanker, og man enedes derfor om at udgive et nordisk kortværk for Danmark (5 byer), Sverige (4), Norge (3), Finland (2) og Island (1), i alt 15 byer; indtil nu er følgende udpeget: Køge, Ribe, Stege, Svendborg, Stockholm, Visby, Oslo, Bergen, Borgå, Åbo og Reykjavik. For hver by skal bringes et kort over byens placering i egnen, et kort over byen ved middelalderens slutning, et farvelagt kort over byens grunde med angivelse af om bygningerne er opført af træ/bindingsværk eller sten, et kort over erhvervsfordelingen på et udvalgt tidspunkt samt ledsagende tekst på engelsk og eventuelt fotografier af karakteristiske gadepartier og bygninger. Det fælles redaktionsarbejde varetages af Komiteen for Byhistorie.

Denne har endvidere leveret materiale til CIHVs rapport til den internationale historikerkongres i San Francisco 1975, dels som svar på et udsendt spørgeskema, dels som to rapporter (begge forfattet af Thomas Riis i 1973): »Structures sociales et morphologies urbaines dans les villes danoises au moyen âge« og »Structure sociale et morphologie urbaine de la ville de Svendborg (Fionie méridionale) environ 1790« (den sidste vil blive trykt på dansk i Fynske Årbøger 1975).

Hidtil har kun Komiteens internationale arbejde været nævnt; men blandt sine opgaver har den også »at fremme dansk byhistorisk forskning, bl. a. ved publikation af hjælpemidler og videnskabelige afhandlinger (og) gennem dette arbejde (at) virke for en større hensyntagen til byernes historiske værdier«.

For enhver, der skal beskæftige sig med de enkelte ejendommers historie før matrikuleringen i det 19. århundrede, er det nødvendigt at benytte brandtaxationer, grundtaxter og lignende fortegnelser, der i reglen er indrettet efter andre principper end de i matrikuleringen anvendte. Man har derfor brug for »nøgler« med de forskellige ejendommers betegnelser i de omtalte kilder. Allerede i 1964 kunne Nationalmuseets Købstadundersøgelser udsende »Jævnføringsregister for Køge købstads bygrunde 1682–1963« (ved Torben Witt). Komiteen har besluttet at udgive tilsvarende hjælpemidler for andre byer og håber i sommeren 1975 at kunne offentliggøre et jævnføringsregister for

Viborg købstads bygrunde 1682–1940. Det er hensigten senere at fortsætte med Helsingør og de byer, der skal behandles i det nordiske byatlas.

Komiteen agter naturligvis ikke kun at udsende hjælpemidler, men planlægger en skriftrække i lighed med Landbohistorisk Selskabs »Bol og By«. Man vil således kunne præsentere kilder og videnskabelige afhandlinger af vekslende omfang, og man vil søge at udvide forfatterkredsen således, at den ikke kun er begrænset til Komiteens medlemmer. Udforskningen af vore byers historie er jo nået dertil, at vi i store træk kender de enkelte byers almindelige udvikling; men for alt for mange byers vedkommende standser vor viden der, og det er Komiteens håb, at der vil fremkomme en række studier på videnskabeligt grundlag over specielle emner hentet fra en eller flere byers fortid.

Til sidst bør nævnes problemet om bevaringen af byhistoriske kilder. Det siger sig selv, at voldsomme indgreb i en gammel byplan formindsker dennes kildeværdi; men også i det mindre format går der hver dag materiale tabt for byhistorikeren. Vi må nå dertil, at der ikke nedrives et gammelt hus i bykernen før det er blevet registreret, fotograferet og opmålt, og det må være muligt, ikke blot i de fra gammel tid betydelige byer som Aarhus (og i Skåne Lund), men også i andre byer, i højere grad end det hidtil er sket at foretage arkæologiske undersøgelser i forbindelse med byggeri og ledningsarbejde.

Ikke blot de jordfaste levn tilintetgøres hurtigt, også de kulturhistoriske kilder, som f. eks. de ældres erindringer, forsvinder, hvis de ikke reddes i tide enten ved nedskrivning eller ved optagelse på bånd. Mange steder arbejder man for at bevare sådanne beretninger; men indsamlingen bør foretages mere systematisk. Svendborg Amts Museum foreslog for nogle år siden borgerne at optegne hvad de kunne huske om en bestemt gade, og i 1969 henvendte Københavns Kommune sig til samtlige kommunens pensionister med opfordring til at fortælle om byen i deres barndom og ungdom. Der indkom til Københavns Stadsarkiv ca. 2000 beretninger, af hvilke 15 blev udgivet under fællestitlen »Københavnere fortæller. Erindringer fra det gamle København. Redigeret af Poul Strømstad. Københavns Magistrats 3. Afdeling 1972«. Denne samling viser, at mange oplysninger om livet i ældre tid kun kan fås fra denne type materiale, og man kan derfor kun opfordre kommunerne, både byernes og landets, til at indsamle denne viden.

(Artiklen bygger på et udkast af Thomas Riis med rettelser af komiteens øvrige medlemmer, manuskript afleveret oktober 1975)

BERETNING. DET NORDISKE HISTORIKERMØDE I KØBENHAVN
1971. *Foredrag og forhandlinger ved det nordiske historikermøde i København 1971 9–12 august. 331 s., kr. 75.*

Netop så betids, at man kunne nå at orientere sig i den inden man skulle til det næste historikermøde i Uppsala i 1974, forelå beretningen fra historikermødet i København i 1971. Har den været længe under vejs, er den til gengæld blevet til et digert værk på mere end 300 sider. Og hvad mere er, indholdet giver langt mere end titlen lover. Det skyldes først og fremmest, at man har været i stand til at aftrykke ikke blot indledningsforedragene ved plenum-møderne over de før mødet udsendte rapporter, og næsten alle sektionsforedragene, men også nogle af de vægtigste diskussionsindlæg efter manuskript. Og hvor det ikke har været muligt, har referenterne røgtet deres opgave med stor nidkærhed, således at det stadig flere år efter mødet er muligt at få et indtryk af diskussionens forløb, og de synspunkter der blev fremført. Kun én enkelt skønhedsplet har indsneget sig: Ved omtalen af Johannes Elgvins foredrag »Prins Frederik af Hessen som visestattholder i Norge 1810–13« er kun diskussionen refereret, idet det anføres, at foredraget vil blive trykt i anden sammenhæng. Her ville et selv nok så kortfattet referat af foredraget have været velkomment.

Værdien af de nordiske historikermøder ligger på mange planer, faglige og mere uformelle, der alle har deres betydning. Men det skal ikke nægtes, at hvad angår den faglige side, kan det være svært under mødet at få det fulde udbytte af det store arbejde, der er lagt i forberedelserne. Det omfattende program, de mangeartede emner, som man ikke alle på forhånd er lige fortrolige med, men måske netop af den grund interesseret i, og sproglige vanskeligheder gør det alt sammen svært at fordybe sig i foredrag og diskussioner i det omfang man kunne ønske sig, og indtrykket bliver næste uundgåeligt noget flimrende.

Derfor er en afsluttende beretning som den her foreliggende af stor værdi, ikke mindst når der er lagt den omhu i arbejdet som her er tilfældet. Især når det gælder mødets to hovedemner, »Den nordiske adel i Senmiddelalderen«, og »Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig«, er der nu, med de før mødet udsendte rapporter, og de her foreliggende uddybende foredrag og diskussionsindlæg fra behandlingen på mødet, skabt en behandling af disse emner, som vil få en selvstændig blivende værdi i fremtiden, som tilfældet var med f. eks. rapporten fra Aarhusmødet i 1957 om Hansestæderne og Norden.

De øvrige foredrag spænder over et bredt område, kronologisk, geografisk og tematisk. Der er noget værdifuldt i at man på denne måde så at sige får en mulighed for et indblik i hvilke emner og temaer, der på et givet tidspunkt er fremme inden for den historiske forskning i de nordiske lande. Hvilke foredrag man vil vende tilbage til afhænger naturligvis af den enkeltes interesser. Af emner der umiddelbart skulle interessere en bredere kreds kan dog nævnes Gunnar Quists foredrag »Om kvinnohistorisk forskning, resultat och problem«, og Richard Matz »Motivationer för historisk forskning och historiske studier«.

Ejvind Slottved

H. H. WORSØE: SLÆGTSHISTORIE – EN VEJLEDNING. *Dansk historisk fællesforening, 1973, 103 s. kr. 37,95 for medl. kr. 25,30.*

»Slægtshistorie« kan udarte sig til en kronisk sygdom hos de mennesker, der angribes af den. Den er svær at helbrede (det er vel heller ikke ønskeligt), og man må nøjes med at glæde sig over, at der findes medikamenter der kan lindre de værste anfald hos patienten!

Et sådant medikament er skabt af Hans H. Worsøe, der for Dansk historisk Fællesforening har skrevet »Slægtshistorie. En vejledning«. Det er en lille bog, der kan hjælpe patienten igennem de første akutte anfald og siden hjælpe ham til at leve godt til trods for (eller som følge af) den livsvarige »invaliditet«, som angrebet næsten altid medfører.

I en lille bog om et stort emne må man give afkald på mange detaljer. Det er forfatteren selv klar over, og han henviser i indledningen til Fabritius og Hatts: »Håndbog i slægtsforskning« som uundværlig for et videre studium.

Bogens første afsnit omhandler: Anetavle, efterslægtstavle, stamtavle osv. Det er fornuftigt, for den side af sagen lægger amatørforskeren stor vægt på. Behandlingen er tilstrækkeligt udtømmende.

Derefter følger afsnit om indsamling af materiale: fra familien, i biblioteker og lokalarkiver, kirkebøger, offentlige arkiver. Der er gode eksempler på spørgeskemaer, når man går i gang med at udfritte familien, og der advares klogt mod at lægge for megen vægt på familjetraditioner. Men hvad forfatteren ikke anfører er, at de på en anden side er gode til at sætte kød på det skelet, som tavlerne ofte bliver.

Bogen er velskrevet, uden brug af unødvendige videnskabelige forsinkinger, men det kan ikke undgås, at afsnit om biblioteker og arkiver bliver til opremsninger. I betragtning af at langt de fleste slægtsforskere hurtigt ender i bonde-slægter, synes jeg, der er ofret unødvendig megen plads på eksisterende slægtsbøger m. m. For begynderen får hurtigere et resultat ud af at kaste sig over folketællinger og kirkebøger.

Der sluttes med 2 korte afsnit: Datering og navneskik, som nok er for kort,

og: Slægtsforskning uden for landets grænser, der giver fingerpeg om, hvor der skal søges, hvis en af forfædrene er »udenlandsk«.

Ingen – heller ikke forfatteren – venter at dette emne kan behandles udtømmende på små 100 sider. Bl. a. savnes en bedre redegørelse for, hvordan man giver sine aner kød på kroppen gennem skifter, fæstebreve, lægdsruller o. lign. Den er nok af mindre værdi som grundlag for selvstudium, men som »gruppeterapi« sammen med andre angrebne vil den være god. Bogen slutter da også med et forslag til en timeplan for et aftenskolekursus, hvor den kan anvendes som grundbog.

Helge Bjørn

FESTSKRIFT TIL KRISTIAN HALD. *Navneforskning – Dialektologi – Sproghistorie. På halvårsdagen 9. september 1974. Akademisk forlag, 1974. Kr. 172,50.*

Dette store festskrift – med omslag forment som en side af kong Valdemars Jordebog – med en række jyske herredsnavne i håndskriftets blå, røde og rødbrune blæk – indgår tillige i Institut for Navneforsknings Navnestudier under nr. 13. Den 570 sider store bog er redigeret af en femmandskomité: Poul Andersen, Christian Lisse, Karl Martin Nielsen, Hanne Ruus og John Kousgård Sørensen, som repræsentanter for de tre fagområder, den treleddede undertitel hentyder til. De ialt 44 større og mindre bidrag fordeler sig med 16 om sted- og personnavne, 9 om dialektproblemer og 19 om sproghistoriske eller sprogbeskrivende emner. I det følgende kan dog kun de artikler, som har berøring med Fortid og Nutids sigte, gøres til genstand for nærmere omtale.

Anders Bjerrum viser i »Om betydningen af -lev« (s. 2–7) med udgangspunkt i en bemærkning i Bent Søndergaards disputats, *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*, Kbh. 1972, s. 139, at etymologiske og sproglige kriterier eentydigt må tale for, at »lev« generelt betyder »hvad der bliver tilbage« og specielt bl. a. »rest«, »levning«, »efterladenskab« og ikke mindst »arv«, således som allerede fremført af Kr. Hald i *Sønderjyske Stednavne I*, indl. s. XLIII. *Johs. Brøndum-Nielsen* behandler i »Navnet Trælleborg« (s. 9–12) navnets etymologi i lyset af de seneste gravningsresultater ved Fyrkat (og Trælleborg) og antager, at skråstiveren nok har været kaldt *thræl* (Præll), at borge af denne type sikkert derfor benævntes trælleborge, hvoraf stednavnet derefter har kunnet udvikle sig. *Vibeke Dalberg* søger i »-boere, -gensere, -nitter og andet købstadfolk« (s. 13–31) at bestemme orddannelsestyperne bag købstadborgernes navne på sig selv og finde frem til kilderne. *Bente Holmberg* forsøger i »Hanghøj og tinghus« (s. 32–38) at godtgøre, at Horns herred har haft to tingsteder, først i Skibby sogn nær Skibby, senere i det nuværende Krogstrup sogn nær Krogstrup. *Rikard Hornby* skriver om »Dyrenavne brugt som persontilnavne i middelalderen« (s. 39–44). *Thelma Jexlev*

gennemgår i »Sjællandske bønders navne i det 16. århundrede« (s. 57–76) et større navnemateriale med udgangspunkt i navnestoffet i Roskilde Agnete klostres jordebogsregnskaber. I tabel 1 opstilles de 12 navne, hvis hyppighed er over 2 % af det samlede stof, og deres samlede forekomst i en række kilder fra tiden 1497–1614, men giver samtidig udtryk for, at tallene fra de enkelte kilder ikke er umiddelbart sammenlignelige. Forfatteren finder bekræftelse på Steenstrups udtalelse, at reformationen ikke fik nogen betydning for navneskikken, og at de nordiske navne viger i et jævnt stigende tempo. *Bent Jørgensen* behandler i »Superlativ i gamle danske stednavne« (s. 77–87) de forholdsvis få stednavne, der har tillægsord som forled. *Allan Karker* forklarer i »Harald Hildetands tilnavn« (s. 89–97) dette som »Harald med hugtanden (eller hugtænderne)«. I »Gøkstorp quod nunc Knutstorp dicitur« (s. 117–27) diskuterer *Christian Lisse* problemerne omkring landsbynavneskifter ud fra eksemplerne Skåningehavn/Kalvehave og Gøkstorp/Knutstorp (fra Sorø gavebog) samt Othinstorp/Ønstorp (ligeledes) og rejser spørgsmålet om de to sjællandske Kirkerup har fået føjet Kirke- til et opr. usammensat Torp eller, om det har afløst et andet forled, og fremdrager endelig til fornyet overvejelse 4 eksempler fra Falsterlisten på navneskifte i -torpnavne. *Birthe Hjorth Pedersen* gennemgår i »Stednavneendelsen -by i enkelgårdsområder« (s. 129–44) forekomsten af -by især i det jyske enkeltgårdsområde, som falder sammen med det tidligere Ringkøbing amt. *Bent Søndergaard* afviser i »Fortsatte studier over den nordiske stednavnetype lev« (s. 145–56), at der er navnegeografisk forbindelse mellem det danske -lev og det tyske -lebenområde. *Lis Weise* skriver om »Nogle østdanske marknavne på -by« (s. 157–70), og *Inge Wohlert* afslutter navneforskningsafsnittet med »Dobbeltnavne på danske klostre« (s. 171–83), hvori forfatteren undersøger samspillet mellem de latinske og hjemlige navne og når frem til, at de fleste er latiniseringer af danske navne. Undtagelsen er Paraclitus/Æbeltoft, hvor der spiller særlige forhold ind; en særlig interesse vises Insula dei/Holme kloster, fordi der er mulighed for, at det latinske navn er ophavet til det danske. I den forbindelse beklages tabet af klostrets arkiv, men der består dog – hvis man tør tro en bemærkning i Mogens Lebechs erindringer – en mulighed for, at dele af det en skønne dag dukker op.

Blandt de dialektologiske artikler må især fremhæves *Poul Andersens* »Hvirvel og vridel« (s. 185–204) om det beskedne stykke træ, der kan holde en dør eller halvdør lukket, og *Inger Ejskjærs* »Morfemstød i dialekten i Voldby (Djursland)« (s. 215–36). Fra det sproghistoriske afsnit kan nævnes, at *Gordon Albøge* i »Til Vederloven« (s. 293–318) søger at løse det gamle stridsspørgsmål, om den danske tekst til loven er en oversættelse af den latinske eller, om den latinske hviler på den danske. Afhandlingen viser ikke mindst, hvor store vanskeligheder teksternes ulige omfang og den til dels kummerlige overlevering rejser.

Det meget righoldige festskrift indeholder altså en række bidrag, som behandler emner, der også har principiel interesse både for historikere og lokalhistorikere, og det afsluttes efter god og fornuftig skik med en fuldstændig

bibliografi over den fejrede forfatters produktion spændende over årene 1926–72. Den viser resultatet af Kristian Halds mangeårige medarbejderskab ved Danmarks Stednavne sammen med Anders Bjerrum, Knud B. Jensen og Gunnar Knudsen, begyndende med Frederiksborg Amts stednavne i 1929, fortsættende med Sønderjyske Stednavne 1–5 1933–44, Viborg Amt 1948 samt Bornholm 1951. Fra 1942 stammer disputatsen »De danske Stednavne paa -um« med udtømmende behandling og placering af denne navnegruppe, et arbejde, der faldt naturligt i tråd med arbejdet på større partier af indledningerne i stednavnebindene. Sideløbende hermed tog Kristian Hald del i indsamlingen af Sydslesvigs stednavne, hvoraf foreløbig er udsendt Husby herred (1948) og 1. hefte af Ny herred (1966). Til afløsning af Steenstrups arbejder skrev han Vore Stednavne i 1950 (2. udg. 1965). I denne generelle behandling af hele det danske navnestof er den sproghistoriske metode for første gang gennemført med fuld konsekvens. På linje hermed er Stednavne og Kulturhistorie (1966, i rækken Dansk historisk Fællesforenings håndbøger), som navnlig lægger vægt på at belyse, hvad stednavne kan fortælle om ældre landbrug, om livet i landsbyerne og – med fornøden nøgtern reservation – om kulten før kristendommen. I bibliografien er også de mange artikler om stednavne – det være sig endelser eller navnegrupper – og personnavne medtaget, som Kristian Hald har skrevet for Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder.

Herluf Nielsen

HARALD NIELSEN: FRA DET KOMMUNALE SKOLEVÆSEN I RIBE AMT 1870–1970. 1974, 352 s., ill. Kr. 50.

Det er en særdeles nyttig håndbog, den flittige lokalhistoriker, fhv. amtsskolekonsulent Harald Nielsen har udsendt. Bogen rummer en fortegnelse over samtlige skoler i amtet, herunder de ikke få nu nedlagte landsbyskoler, med korte oplysninger om de lærere, der har været ansat ved de offentlige (kommunale) skoler. Hvert sogn har først en lille indledning om skolevæsenets udvikling i de hundrede år, mens man bemærker, at selve lærerbiografierne går tilbage ikke til 1870, men til 1859. Ialt 7791 lærere er på denne måde kortfattet omtalt, og bogen rummer en alfabetisk opstillet fortegnelse over samtlige biograferede lærere.

Det er naturligvis kun de nødtørftigste data, Harald Nielsen bringer – fødselsår, dimmionssted og -år, ansættelsesperiode og evt. senere stilling. Men man kan dog ikke undlade at bemærke, hvorledes de meget lange ansættelsesperioder var hyppige ved landsbyskolerne blot en generation tilbage – ikke mindst i førstelærerembederne. Adskillige sad både 30 og 40 år i samme stilling. Det hører med i billedet, når man skal prøve at forklare den store indsats, landsbyskolelærerne ydede i samfundet fra midten af forrige århundrede og et godt stykke op i dette. Ikke blot på det kulturelle felt, men indenfor folkeligt organisationsarbejde, lokalpolitik og i landbruget var skolelærerne fremtræ-

dende. Det var vestjyske bønder, der startede andelsmejerierne, hedder det ofte, men ikke få af de biograferede lærere i Harald Nielsens bog har deres del af æren for den hurtige udbredelse af bevægelsen i 1880'erne.

Foruden de biografiske afsnit rummer bogen en indledning om skoleordningerne, herunder især den vestjyske, som Harald Nielsen sætter højt. Der bliver her plads til nogle personlige betragtninger om skolens mål og midler, og ikke mindst på den baggrund kunne man synes, at den flittige forfatter vel kunne have medtaget de ganske få grundtvigske friskoler i amtet.

Claus Bjørn

SJÆLLANDS LANDSTINGS PANTEPROTOKOLLER 1632–1761. *Registre fremstillet ved edb, udgivet af Landsarkivet for Sjælland m. m. 1974, 231 s. kr. 20.*

Edb-alderen stiller på flere områder arkivvæsenet over for nye opgaver. Umiddelbart viser det sig ved, at afleveringer af offentlige arkivalier nu kan bestå af hulkort, magnetbånd o. l., som dels byder på særlige opbevaringsmæssige problemer, dels kræver særligt udstyr for at kunne anvendes af arkivernes kunder. Et andet problem er, i hvilket omfang arkivvæsenet skal anvende edb-teknikken i sin dokumentationsvirksomhed for at lette brugerne adgangen til arkiver, der er vanskeligt tilgængelige på grund af arkivaliernes omfang. Dette problem er af samme karakter som det, bibliotekerne står overfor, når man vil lette litteratursøgning om forskellige emner.

Det foreliggende register er det første danske eksempel på brug af edb til at lette adgangen til arkivalier, som er gennemført af arkivvæsenet.

I dette er som et forsøg overført de ca. 2500 pantebreve ti Sjællands Landstings panteprotokoller fra perioden 1632 til 1761 til magnetbånd, idet der forinden er sket en standardisering, hvorved der for hvert pantebrev er medtaget sidehenvisning til protokollerne, datering, oplysninger om låntager, långiver, lånets størrelse og den stillede pant, samt enkelte andre oplysninger, hvor sådanne findes.

På grundlag heraf har registre derefter kunnet fremstilles for hver enkelt type oplysning, således at man har en let adgang til at finde frem til f. eks. samtlige pantelån, der er optaget af en bestemt person, af en bestemt samfundsgruppe etc. Helt uden problemer er denne måde at lave registre på dog ikke. Enhver, der har arbejdet med ældre tiders navne, ved, at stavemåden kan skifte fra registrering til registrering, og man kan derfor have brug for at se under flere forskellige stavemåder, såfremt man vil finde alle registreringer for samme person. Således indeholder de aftrykte registre f. eks. stavemåderne Arenstorff, Arenstorf, Arenstorph og Arensdorff for den samme person. Den normale sorteringsprocedure, som edb-anlæg er forsynet med, vil ikke kunne identificere, at dette er den samme mand. Problemer opstår ligeledes ved det geografiske regi-

ster, hvor protokollerne ikke er standardiserede med hensyn til, hvilken geografisk lokalitet man skal anvende ved stadsangivelsen.

På trods af disse mangler er der dog ingen tvivl om, at registrene vil være en særdeles anvendelig genvej både, når der er brug for at finde frem til enkelte lån, og ved undersøgelser, der omfatter større grupper af pantelån fordelt efter f. eks. sociale eller geografiske kriterier. Registret har desuden medtaget de oplysninger, der er relevante, ikke blot med hensyn til registeranvendelsen, men tillige til en række andre formål, hvilket må anses for at være særdeles væsentligt, da det øger anvendeligheden og kan gøres med mindre bekostninger, når det sker samtidig med indkodningen af de øvrige oplysninger.

Det foreliggende register er som nævnt kun tænkt som et forsøg, og et væsentligt spørgsmål må da blive, om man skal gå videre ad den vej, eller sagt på en anden måde, om omkostningerne ved overføringen til magnetbånd står i et rimeligt forhold til den nytte, man har af at have oplysningerne i den maskinlæsbare form.

Såfremt registret alene er tænkt brugt, som det her er publiceret, er det sandsynligt, at registrene kunne være lavet manuelt for de samme udgifter, måske endda billigere, hvis den virkelige udgift til edb-tid medregnes, ikke mindst i betragtning af, at der allerede findes et samtidigt geografisk register. Er der derimod tale om, at man hyppigt ønsker at gøre brug af de fremstillede magnetbånd for at trække nye kombinationer af oplysninger frem, vil dette kunne gøres med meget små ekstraudgifter, og nytten af at overføre et givet materiale til magnetbånd vil da stige betydeligt.

Overvejelser af denne art om nytte og omkostninger bør være de grundlæggende faktorer ved overvejelser om yderligere anvendelse af edb som dokumentationsmedium for arkivmateriale. »Edb-tærskelen« vil formentlig tidligst blive overskredet for relativt store og hyppigt anvendte materialer af enstypesager, men man skal dog tillige gøre sig klart, at »enkeltopslag« på magnetbånd kan være ret bekostelige, såfremt der kræves kort ekspeditionstid, og de arkivalier, der vil opnå de bedste resultater med, vil derfor nok være sådanne, der hyppigt anvendes ved større forskningsprojekter eller til administrative formål, mens arkivalier, der mest anvendes til slægtshistoriske eller andre mindre omfattende undersøgelser, vil have en højere tærskelværdi, fordi der til disse formål formodentlig alene kan gøres brug af færdige registre.

Hans Chr. Johansen

RIBE RÅDSTUEDOMBØGER 1527–1576 OG 1580–1599. *Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Ved Erik Kroman. Under tilsyn af Aksel E. Christensen og Kristian Hald. København 1974, XI + 264 s. Kr. 48,30, indb. 57,50.*

I serien »Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger« er Jylland nu også repræsenteret, i overensstemmelse med Kildeskriftselskabets oprindelige plan, der

går ud på at udgive retsprotokoller fra repræsentative købstæder i de forskellige landsdele, konkret Malmø, Helsingør og Ribe. Af disse tre købstæder adskiller Helsingør sig fra de to andre ved ikke at have landstingsret, idet denne efter forordningen af 6. juni 1586 var forbeholdt København, Malmø og Ribe. For perioden 1586 ff. er Malmø og Ribe således i denne henseende ikke egentlig repræsentative for alle danske købstæder, men netop karakteriseret ved at være noget mere end de øvrige byer. På den anden side har de tre valgte byer den fordel, som også fremhæves i indledningen (s. IX), at der er bevaret retsprotokoller tilbage til reformationstiden eller endda længere tilbage.

Det kan ofte være vanskeligt at drage et skarpt skel mellem rådstueretternes og bytingenes sagsområder, og dette bliver ikke lettere ved, at det var almindeligt at indføre sager fra rådstueretten og bytinget i én og samme protokol, sådan gjorde man f. eks. i Helsingør helt til 1612. I Ribe har man derimod i selve protokolførelsen meget tidligt draget skellet, idet den foreliggende udgave går tilbage til 1527 og kun omfatter rådstuerettens protokoller. Det fremgår ikke, hvorvidt Kildeskriftselskabet har tænkt at fortsætte med de bevarede Ribe bytingsprotokoller fra det 16. århundrede. Det fremhæves i indledningen til udgaven af rådstuedombøgerne, at disse giver et rigt og broget billede af livet i en købstad, og det var ud fra dette synspunkt i og for sig naturligt at komplettere billedet med bytingsprotokollerne.

Dommen mellem borgmester Hans Faninger og Christen Nielsen (s. 117–122) kan tjene til at vise, hvordan de to protokolrækker supplerer hinanden. 1581 stævnes de to nævnte personer til rådstueretten angående deres trætte, der drejede sig om Christen Niensens ærerørige beskyldninger mod Faningers hustru Karen. Det fremgår af rådstuedombogen, at sagen havde været behandlet ved bytinget i 1577; og her har vi mulighed for at følge den, idet David Grønlund i sin »Historisk Efterretning om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker« (s. 14–20) gengiver sagen. Beskyldningerne mod Karen Faninger gjaldt trolddom; Christen Nielsen skulle i 1581 have sagt til en slægtning af Karen: »gack hiiem din øgflaar [ɔ:rakker] och tag din morsøster, thend troid kuone, ware.« Går man til bytingsprotokollen, erfarer man, at sagen udsprang af en anden trolddomssag, sagen mod Maren Præk-Faders, og at sidstnævnte og Christen Nielsen havde talt om, at Karen Faninger nok var troldkone – altså det i trolddomssager ofte kendte fænomen, at én beskyldning for trolddom medfører en anden. De to udgaver supplerer hinanden, idet Grønlunds udgave af sagen 1577 ender med, at Christen Nielsen må gøre afbigt; man får således ikke slutningen på affæren; til gengæld får man i udgaven af rådstuedombogen ikke begyndelsen, som er refereret her.

Trolddomssager er dog en undtagelse i disse retsprotokoller, kun et mindretal af sagerne er straffesager. Udgaven giver ikke mindst et indblik i byens økonomiske forhold og er herudover rig på detaljer vedr. det daglige liv, både dets materielle sider og datidens forestillingsverden. For sprogforskere må udgaven være kærkommen, da teksten er gengivet bogstavret. For den, der ikke er specialist i gammelt dansk sprog, er listen med ordforklaringer nyttig.

For lokalhistorikeren er udgaven selvsagt værdifuld, idet man ved gennemlæsningen får præsenteret et stort persongalleri samt en lang række små og store begivenheder i byens historie, blandt de store f. eks. den omfattende ildebrand i september 1580, der optager 9 sider i den trykte tekst og i sig selv er spændende læsning.

Om selve udgivelsesprincipperne kan blot anføres, at de repræsenterer en meget høj standard; bedre kan det vist ikke gøres.

Manglen på et sagregister er dog et savn, som kun delvis afhjælpes ved, at listen med ordforklaringer giver sidehenvisninger. Nyttige hjælpemidler ud over ordforklaringerne er forklaringen på møntbetegnelser samt fortegnelsen over øvrighedspersoner, som i modsætning til den tidligere udsendte Helsingør stadsbog også medtager lensmændene. I lensmandsfortegnelsen har der desværre indsnegget sig en enkelt fejl: lensmanden 1554–57 hed ikke Peder Bille, men Peder Bild. – Udgaven slutter med et omfattende person- og stednavneregister.

Susanne Krogh Bender

ÅRHUS DOMKAPITELS JORDEBØGER I. JORDEBØGERNE 1600–1663, II. KAPITLET'S JORDEGODS 1536–1600, III. DE MIDDELALDERLIGE JORDEBØGER. *Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Ved Poul Rasmussen. Under tilsyn af C. A. Christensen. København 1972–75. 200 s., 116 s. og 108 + 3 s. Kr. 144 (for medl. af historiske foreninger kr. 120).*

I rækken »Kilder til Kirke- og Præstegodsets Historie« foreligger nu Århus kapitels jordebøger for en periode på 350 år, nemlig fra 1313 til 1663, d. v. s. indtil tre år før kapitlet i praksis blev ophævet.

Udgaven af de forskellige jordebøger følger samme skema. Efter en indledning med redegørelse for kilderne følger selve teksten, herefter bringes fyldige kommentarer, hvori kapitlets og de enkelte beneficiers godshistorie behandles tillige med landgilde, gæsteri, inkorporerede kirker, provstekorn m. v. Der er i alle tre bind – hvoraf bind II og III er indbundet sammen – stedregister samt personregister, som dog ikke medtager fæsternes navne.

Jordebøgerne er udgivet i omvendt kronologisk rækkefølge, og bind I, omfattende tiden 1600–1663, omtales derfor også først her. Udgiveren behandler i indledningen dateringen af de forskellige jordebøger og argumenterer for, at jordebøgerne A og B går tilbage til et fælles tabt forlæg fra o. 1600. Jordebogen B (R. A. Københavns Universitets arkiv. 18.09. 01. Regnskaber m. m. over nådensåret af kapitlerne 1621–94, gl.sign.: reg. 175 nr. 510) dateres til 1643–45; argumentationen herfor, der i øvrigt forekommer overbevisende, er udgiveren dog ikke den første til at fremføre. Allerede J. H. Schlegel kom o. 1780 i indledningen til sin afskrift af jordebogen B (Ny kgl. saml. 753 fol.) ud fra nogenlunde samme præmisser til det resultat, at jordebogen er fra 1644 eller 1645.

Hvad Schlegel derimod ikke har fået fat på, men som anføres af Poul Rasmussen, er forklaringen på, at Københavns Universitet var i besiddelse af et eksemplar af Århus kapitels jordebog – nemlig den, at universitetet havde fået tillagt halvdelen af nådensåret efter afdøde kanniker. Jordebogen B var nemlig ikke den eneste jordebog over kapitelsgods, eller over Århus kapitels gods, universitetet var i besiddelse af. I N. C. Kalls udaterede arkivfortegnelse (formodentlig fra o. 1800, R. A. Københavns Universitets arkiv. 11.01.03. Arkivfortegnelser c. 1691–c. 1903) optræder to jordebøger over Århus kapitels gods, nemlig »Aarhus Capitels Jorde-Bog in Forma oblonga« og »En Do. fuldstændigere«, hvoraf sidstnævnte må være jordebogen B. Herudover indeholder universitetsarkivet en række jordebøger over enkelte præbenders gods, indsendt ved kannikernes død (R. A. Københavns Universitets arkiv. 12.01.01–32. Sager henlagt efter arkivregistraturen af 1633, kapitel 2–13 og 3–13, og 18.09.01. Regnskaber m. m. over nådensåret af kapitlerne 1621–94, gl. sign.: reg. 175 nr. 470–74, 476 og 510). Disse jordebøger er tilsyneladende ikke udnyttet i forbindelse med nærværende udgave, selv om en inddragelse af dem ville kunne give flere eksakte oplysninger om fæsterne og deres ydelser på forskellige tidspunkter. Man ville således kunne komme tættere på de enkelte ejendommers historie og på en datering af de jordebøger, der er benyttet ved udgaven.

Jordebøgerne 1600–1663 fremstår ikke som en ordret gengivelse af håndskrifternes tekst; men oplysningerne om sted, fæster, afgifter og om sidetal i håndskrifterne anføres, således at forskellene i de forskellige jordebøger angives. Rækkefølgen er ikke den samme som i selve håndskrifterne, men en blandet topografisk-alfabetisk rækkefølge, idet rækkefølgen i Trap: Danmark anvendes ved købstæder og herreder, mens der bruges alfabetisk rækkefølge for sogne og for lokaliteter inden for sognene. Hver ejendom har fået sit eget løbenummer, og i afsnittet om de enkelte beneficiers historie opregnes, hvilke ejendomsnumre, der hører til hvert enkelt beneficium eller fond.

Samme udgivelsesprincip er anvendt i bind II, omfattende tiden 1536–1600. »Jordebogen« i bind II adskiller sig dog fra bind I ved at være en rekonstruktion på grundlag af jordebøgerne A og B samt de adkomstbreve, der kendes fra tiden 1536–1600, og nogle adkomstbreve fra før 1536. Teksten i bind II er derfor et supplement til bind I, idet ejendommene anføres med de samme løbenumre, men således at ejendomme afstået 1536–1600 har numre efter de ejendomme, der var i kapitlets besiddelse 1600–1663. Det er kun de ejendomme, hvis ejerforhold er ændret i tiden 1536–1600, som medtages i bind II. Benytteren må altså have både bind I og bind II foran sig for at få overblik over kapitlets godsmasse 1536–1600, så meget mere som der i afsnittet om de enkelte beneficier og fonds i bind II også kun medtages ændringerne i forhold til bind I.

Denne udgivelsesmåde kan måske forekomme indviklet; og benyttelsen af bind II lettes ikke ved, at teksten sine steder er svært overskuelig. Afsnit, som i bind I's indholdsfortegnelse står med kursiv, begynder i teksten på en ny side; men denne plads har man sparet i bind II, hvor ydermere overskrifterne

til afsnit og herredsnavnene (det gælder s. 23–59) er trykt med samme typer, så en del af overskueligheden går tabt p. gr. a. den anvendte typografi.

Bind III indeholder de middelalderlige jordebøger og adskiller sig fra bind I og II ved at bringe en egentlig udgave af de pågældende jordebøgers tekst, nemlig kannikebordets jordebog 1313 og jordebogsudtog 1427–1536. Der bringes desuden en identifikation af de kirker og ejendomme, der findes omtalt 1427–1536, med kirker og ejendomme, hvortil kapitlet havde rettigheder efter reformationen.

I forordet til bind I anfører Landbohistorisk Selskabs formand Svend Gissel, at udgaven fremlægger kildemateriale, som er væsentligt for Det nordiske Ødegårdsprojekts punktanalyser. I kommentaren til udgaven af kannikebordets jordebog 1313 bringer udgiveren en række analyser, hvoraf kan nævnes emner som markordning, jordvurderingsenheder, guld- og skyldvurdering, jordpriser, ud-sæd og rotation, afgifter og hoveri, øde ejendomme o. s. v. Disse undersøgelser slutter sig til Poul Rasmussens tidligere studier over kapitlets jordebøger (Jyske samlinger 5 rk. bd. 5 og 8). Bind III giver således mere end titlen lover.

Udgaven af Århus kapitels jordebøger kan anvendes til flere formål. Ud-giveren har selv i kommentarerne vist én vej: punktanalyser af en bestemt gods-masse. I denne forbindelse må det nævnes, at for en mindre del af godset kan en sådan punktanalyse uden vanskeligheder føres meget længere frem i tid; det drejer sig om det gods, der hørte til præbende Tved, og som over-gik til Københavns Universitet i 1660 til gengæld for, hvad universitetet mistede ved tabet af Skåne. I universitetsarkivet findes årlige regnskaber med en del jordebøger over præbende Tved indtil 1839 (R. A. Københavns Universitets arkiv. Den centrale økonomiske forvaltning. Regnskaber over fællesgodset. 18.05, 18.14 og 18.24. Præbende Tved 1661–1839).

En anden anvendelse af sådanne jordebogsudgaver kan være at undersøge ejendoms- og driftsforhold for et bestemt landområdes vedkommende. I den forbindelse kan nærværende udgave benyttes sammen med udgaverne af Århusgård og Åkær lens jordebog 1544 og Silkeborg lens jordebog 1586. Der er blot det problem, at man ved at udgive kronens og de gejstlige stiftelsers jordebøger nok kan dække en stor del af ejendommene i et område ind, men ikke dem alle, da private jordebøger jo er sjældne for perioden før 1660. Benytteren må for at finde alle ejendomme stadig gå til utrykt materiale som ekstraskattemandtal og matrikler.

Et tredje formål, hvortil jordebogsudgaver kan tjene, er studiet af de gejst- lige stiftelsers historie og struktur (jfr. rækkens titel »Kilder til Kirke- og Præ- stegodsers historie«). Ved udvælgelsen af det materiale, der skal udgives, kunne man således vælge at koncentrere sig om gejstlige stiftelser, i første række i deres middelalderlige form og dernæst så langt op, som de kan følges efter reformationen, for herved at frembringe et materiale, der egner sig til kompa- rative analyser af institutioner med et fællespræg; de gejstlige institutioner har f. eks. det fællespræg, at deres gods normalt var strøgods.

Det må være udgiverselskabets opgave at prioritere, hvilke formål der ønskes

tilgodeset – om man skal satse på institutionshistorie, på enkelte landområders historie eller, som det har været hidtil, på mere enkeltstående kilder, der vel i sig selv kan være af stor værdi, men som ikke altid vidner om, at noget særlig bredt perspektiv har været anlagt ved udvælgelsen. Perspektivet »landbefolkningens historie« er i sig selv så bredt, at der inden for dette må foregå en prioritering af de opgaver, man skal bruge kræfterne – og bevillingerne – på.

Susanne Krogh Bender

VIBORG LANDSTINGS DOMBØGER 1616 og 1617 A. *Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Poul Rasmussen. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1965 og 1971. 390 og 186 s. Kr. 18 og 17,25.*

At tingbøger og dombøger er en uvurderlig kilde til belysning af mange sider af samfundsforholdene, er uomtvisteligt. Siden C. Klitgaard for alvor slog til lyd for anvendelsen af denne kildegruppe (se Fortid og Nutid VII s. 153 ff.), har flere og flere fået øjnene op herfor, såvel inden for historikernes kreds som blandt sprogforskere (se Kr. Hald i Fortid og Nutid XXIII s. 414–17), etnologer og folkemindeforskere for blot at nævne nogle. Problemet ved benyttelsen er først og fremmest materialets overvældende omfang og dets mangel på overskuelighed.

Af landstingenes dombøger før 1660 er de fra Viborg landsting den fyldigst bevarede række. En extenso-udgave af rækken alene fra denne periode kan næppe tilvejebringes inden for en nogenlunde overskuelig fremtid. I erkendelse heraf har Landsarkivet for Nørrejylland søgt andre veje for at gøre dombøgerne mere tilgængelige for forskning. Initiativet blev taget i rigsarkivar Johan Hvidtfeldts tid som landsarkivar i Viborg, og i 1965 forelå det første bind (omtalt i Fortid og Nutid XXII s. 543). Andet bind, 1617 A, omfatter den nordvestlige del af Jylland, d. v. s. Vendsyssel, Thy, Mors, Salling samt Fjends og Nørlyng herreder.

Det sidst udkomne bind afviger på flere punkter fra det tidligere udsendte. Det ses straks i undertitlen, der for 1616–bindets vedkommende er »Sagsreferater og domskonklusioner«, men i 1617 A »Udtog af dommene«. M. h. t. uddragernes form opereredes i det første bind med en fast inddeling i fire afsnit: 1) sagens parter ved første instans, 2) oplysninger som f. eks. tidligere domme eller tingsvidner – for at give baggrunden for dommen, 3) dommen og 4) stof »af interesse for kulturhistorien og den økonomiske historie« (indledningen til bind 1, s. IX), som ikke findes i de første tre afsnit. Denne inddeling er i andet bind opgivet til fordel for en disponering af stoffet som følger: De fremlagte tingsvidner, dokumenter og domme refereres i kronologisk rækkefølge. Oplysningerne om hvem der rejser sagen ved landstinget og sagens emne

følger herefter, og til sidst bringes landstingsdommen. Afsnittet med omtale af kulturhistorisk og økonomisk historisk stof er bortfaldet, og det må da også være vanskeligt at foretage en udvælgelse af, hvilke emner, der kan være »af interesse«.

Hvad registrene angår har begge bind et topografisk hovedregister, i første bind alfabetisk opbygget, i andet bind efter rækkefølgen i Trap 5. udgave, for såvidt angår amter, købstæder og herreder, men alfabetisk, hvad angår sogne og bebyggelser inden for de enkelte sogne. I andet bind har hver af hovedregistrets lokaliteter ned til og med sognene fået et løbenummer. Henvisningerne i hovedregistrene gælder overalt de domsnumre, der er anført i teksten (men som ikke findes i de originale dombøger). I hovedregistrene anføres også de personer, der kan stedfæstes, under vedkommende lokalitet; medens bind 1 har et register over ikke-stedfæstede personer, er et sådant udeladt i bind 2. Begge bind har et stedregister og et tilnavneregister med henvisninger til hovedregistret, således at der i 1616-bindets henvises til navnene i hovedregistret, medens der i 1617 A-bindet henvises til løbenumrene i hovedregistret. Registrene i 1616-bindet forekommer mest overskuelige, idet der kun opereres med én række tal som henvisninger – nemlig domsnumre – og da dette bind omfatter både dombog A, B og C, også vedkommende litra. Men i 1617 A-bindet er henvisningerne overalt kun et tal, der ikke er et sidetal, men enten et domsnummer (uden litra) eller et løbenummer i hovedregistret.

Registrene er omtalt så udførligt, fordi de efter anmelderens mening er så vigtige i en tingbogsudgave. *Sagregistre* – som denne udgave ikke har – er tidligere efterlyst i forbindelse med omtale af andre tingbogsudgaver (se Fortid og Nutid XXIII s. 414 og 417–21); problemet har ofte været diskuteret (se især Grethe Ilsøe i Fortid og Nutid XXIV s. 675–99), og jeg kan kun tilslutte mig ønsket om sagregistre.

Udgaven af Viborg landstings dombøger har ikke til formål at gøre selve dombogen overflødig, men at gøre den lettere tilgængelig for forskningen (indledningen til andet bind, s. VI). Men for hvilken forskning?

De, der søger oplysninger om et bestemt sted, en bestemt person eller et bestemt navn, har gennem de henvisninger, udgaven efter hvert domsudtog bringer til det blad i den originale dombog, hvor sagen findes, et nyttigt hjælpemiddel, og forinden har uddraget givet en oversigt over selve sagen. Men f. eks. dialektforskeren må bruge selve dombogen og har næppe megen glæde af uddragene. De, der først og fremmest søger bestemte emner, det være sig byggeskik, trolddom, uægte børn eller slagsmål, er henvist til at gennemlæse uddragene og vil ofte alligevel skulle benytte originalen, og de ville formentlig være bedre hjulpet, hvis de foran sig havde et sagregister uden uddrag af tingbogen end omvendt. Efter anmelderens mening ville det være en værdig opgave for såvel arkiverne som udgiverselskaberne at satse på tilvejebringelsen af ensartede navne- og sagregistre til de tingbøger, der findes i landsarkiverne og i Rigsarkivet.

LANDSTINGENES SKØDE- OG PANTEBØGER. I. VIBORG LANDSTINGS SKØDE- OG PANTEBOG 1624–1637. *Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Jens Holmgaard, under tilsyn af C. Rise Hansen. 1966–70. 462 s. Kr. 48.* II. VIBORG LANDSTINGS SKØDE- OG PANTEBØGER 1645–1652. *Udgivet af Landbohistorisk Selskab ved Poul Rasmussen, under tilsyn af C. Rise Hansen. 1969–73. 486 s. Kr. 82,50.*

I skøde- og panteprotokoller er en særlig gruppe tinglæste dokumenter udskilt, så at en bestemt emnekreds – jordbesiddelsen – herigennem kan udforskes.

Ifølge forordning af 26. august 1622 skulle alle skøde-, gave- og pantebreve udstedt til adelen læses ved landstingene; om nogen særlig protokollering tales i denne forbindelse ikke, men det blev ved forordningen af 23. april 1632 om underpant påbudt at føre pantebog over sådanne pantebreve ved hvert herreds- og landsting. 1551–recessens art. 3 påbød dog at indføre alle domme, skøder, vidner og andre mærkelige dokumenter i en protokol, og som det fremhæves i udgaven (indledningen til bd. II, s. XII), var det naturligt at samle indførsler vedrørende fast ejendom i én protokol – den i 1632 påbudte pantebog. Det bemærkes, at skriveren i Viborg (formodentlig tinghøreren) ofte selv blot betegnede protokollen »pantebog« (se indledningen til bd. II).

Selv om man i landstingenes skøde- og pantebøger ikke kan finde oplysninger om samtlige erhvervelser og afståelser af frit jordegods, er denne kildegruppe dog vigtig, ikke mindst når det drejer sig om tiden før 1660, da vore oplysninger om privatejet gods i øvrigt er sparsomme – mængden af adelige jordebøger og regnskaber fra denne periode er jo ikke ligefrem overvældende.

Planen om en udgivelse af de ældre skøde- og pantebøger fra landstingene har længe stået på Landbohistorisk Selskabs program, og man er naturligt nok begyndt med den ældste række, protokollerne fra Viborg landsting (de tre første hæfter af bd. I er omtalt i Fortid og Nutid XXIII s. 229). Fra Sjælland er skøde- og pantebøger bevaret fra 1630, pantebøger fra 1632, fra Fyn er der bevaret skøde- og panteprotokoller fra 1646, og fra Lolland-Falster fra 1673.

Det er selskabets tanke at fortsætte denne række med et tredje bind, omfattende skøde- og pantebøgerne fra Viborg landsting 1653–57. Det fremgår af forordet til bind I, at selskabet havde planer om at udgive skøde- og pantebøgerne før 1660 også fra de øvrige landsting. Hvorvidt et så ambitiøst projekt nogensinde vil kunne gennemføres, tør nærværende anmelder ikke spå om; vist er det, at arbejdet såvel med selve tekstudgivelsen som med registrene kræver stor sagkundskab og megen tid, og udgavens udstyr ikke så få penge.

Den foreliggende udgave indeholder en bearbejdet udgivelse af skøde- og panteprotokollernes tekst; den benyttede regestform forekommer meget klar og selve opsætningen overskuelig. Indførslerne i disse ældre originale skøde- og pantebøger har i forvejen form som register af de tinglæste dokumenter – ikke afskrifter; men de originale protokollers indhold er i løbet af den periode, udgaven dækker, blevet fyldigere, så at navnene på beboere af gårde og huse som oftest er nævnt i bøgerne 1645–52, medens dette sjældent er tilfældet

i det ældste bind. Bind II giver således også oplysninger om fæsterne. Forholdet har i høj grad haft betydning ved udarbejdelsen af registrene til bind II, hvis personnavneregister er mere omfattende end det i bind I, idet også fæstere, der kun er nævnt med fornavn + patronymikon, er medtaget i personnavneregistret til bind II – en efter anmelderens mening rigtig disposition. Uden udførlige registre ville udgavens værdi være mere begrænset; men den er gennem de omhyggelige person- og stednavneregistre, der er udarbejdet af C. Rise Hansen, blevet et nyttigt redskab først og fremmest for den, der beskæftiger sig med lokalhistorie, landbohistorie, adelshistorie og økonomisk historie.

Susanne Krogh Bender

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB 1742–1942. SAMLINGER TIL SELSKABETS HISTORIE V. *Manuskripter og tegninger i selskabets arkiv. Udarbejdet af Asger Lomholt, i kommission hos Munksgaard. 1973. 323 s. ill., Kr. 115.*

De »samlinger«, Videnskabernes Selskab udgav i anledning af 200-års jubilæet, var tænkt afsluttet med bd. IV (om selskabets landmålingsarbejder) udgivet 1961. Selskabets arkiv er – som det oplyses i forordet til bd. V – imidlertid så omfattende og mangeartet, at der stadig vil kunne findes emner, der fortjener at tages op til belysning af selskabets virksomhed gennem tiderne, og det er rigtigt, som det tilføjes, at det i det store og hele er ganske ubekendt, at dette materiale endnu eksisterer.

Selskabets arkivar Asger Lomholt blev under sine mangeårige studier til selskabets historie opmærksom på mange og meget forskelligartede manuskripter og foretog en gennemgang af arkivet for at udarbejde en samlet fortegnelse. Det er på denne, at den nu i fornemt tryk udsendte publikation hviler. Medtaget heri er ikke selskabets forhandlingsprotokoller, »klassernes« protokoller samt kopibøger; heller ikke manuskripter til de årlige beretninger fra selskabets forskellige kommissioner, der er aftrykt i selskabets såkaldte »Oversigt«. Mere beklageligt er det utvivlsomt, at selskabets store samling af breve ikke er medtaget; det ligger nært at antage, at der heri må være et værdifuldt materiale, som nu let vil blive overset. Måske er der heri stof til et 6. bind af »Samlingerne«.

De i bd. V medtagne manuskripter falder bortset fra et tillæg i 3 store hovedafsnit, hvoraf det første har den ret intetsigende betegnelse »Manuskripter af navngivne og anonyme forfattere«; langt den overvejende del af de her anførte arkivalier hører – lykkeligt nok – til de navngivne forfatters; iøvrigt er gruppens indhold meget varierende, ikke alene efter manuskripterens emne, men også m. h. t. deres tilblivelse. Der er medlemmers manuskripter til foredrag (eller referater heraf) eller til afhandlinger (trykte eller utrykte) og ikke-medlemmers manuskripter, der ønskedes bedømt med henblik på anbefaling til støtte eller til optagelse i selskabets publikationer, endelig f. eks. manuskripter

om »apparater«, der ønskedes gjort til genstand for forsøg, således nyindrettede kakkellovne (s. 56 og s. 74f.), luftpumper (s. 83), elektromagnetiske maskiner (s. 52), et nyt elektrisk batteri (s. 56) o. s. v. En nyherhvervelse er Hans Grams egenhændige forslag fra 1742 til oprettelse af Videnskabernes Selskab i København; det var havnet i det norske Videnskabernes Selskab i Trondheim, men kom i 1960 efter indtrængende anmodning fra Danmark tilbage til sin rette plads i København. Ved gennemlæsning af afsnittet – som i det hele taget af bindet – mindes man jævnlig om den dansk-norsk-tyske helstat; adskillige manuskripter er fra før 1814, størstedelen fra før 1864.

Det 2. afsnit angår »Manuskripter til besvarelser af prisopgaver stillet af selskabet«, en nu næsten forladt arbejdsform. Det er især manuskripter til ikke-belønnede besvarelser, og overvejende før 1850, der indgår heri; det omtales, at kvaliteten af disse besvarelser er meget ujævn, men at der utvivlsomt herimellem er arbejder af betydelig værdi. Der er blandt de ældre mange besvarelser af opgaver med praktiske formål. 1795 fremkaldte prisopgaven: Hvad udfordres til en fuldkommen brandanstalt i de større stæder 5 omfangsrige besvarelser, hvoraf 3 præmieredes, alle besvarelser af tyskere. For dansk kulturhistorie er besvarelse ved danske af større interesse: Opgaver om mårens udryddelse 1824 og 1826 fik en skolelærer i Herringe (Svendborg amt) og sognepræsten til Ås og Klakring til at gribe pennen; opgaven om farvning med krap 1827 fremkaldte kun en enkelt anonym besvarelse; opgaven om anvendelse af campechetræet i farveriet 1841 ligeledes kun een, forfattet af Wilhelmine, handelsborgerinde på Øfjords handelssted i Island; hun fortjener – som vistnok eneste kvinde blandt alle disse skrivende hanner – at fremhæves i året 1975. Opgaven 1832 om væddeløbs indflydelse på landets hesteavl gav 10 besvarelser, hvoraf 3 belønnedes. Der kunne fortsættes med disse emner o. m. a. Et sidespring: 1854 udskreves prisopgaven: Hvorvidt poesens flor eller forfald har stået i sammenhæng med nationernes forfatning og krigeriske eller rolige tilstande? Dr. Dampé, 1848 frigivet fra sit fængsel, greb pennen og skrev 208 kvartsider »Om sammenhængen mellem den politiske tilstand og digtekunstens tilstand«; det lyder spændende og aktuelt.

3. afsnit angår »Manuskripter vedrørende flere af selskabets specielle opgaver«. Størst interesse har formentlig materialet vedr. kaptajn F. L. Nordens rejse til Ægypten og Nubien 1737–38 og til det værk, han udgav herom; der redegøres detaljeret for, hvad der findes i selskabets arkiv af manuskripter og tegninger (såvel i værket anvendte som ubenyttede); i dette afsnit omtales også det aldrig udkomne værk om Christian VI.s rejse i Norge 1733, hvortil det utrykte manuskript findes i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek, men 4 originale tegninger af Matthias Blumendahl af Frederikshald, Frederiksten og Frederikstad samt vandfaldet Sarpen (alle aftrykt her) samt aftryk af forskellige kobber og alle kobberplader i selskabets arkiv. Heldigere var selskabet med 2-binds værket om Eggert Olafsens og Biarne Povelsens rejse gennem Island foretaget i 1750'erne, udgivet 1772; der redegøres for det i selskabets arkiv bevarede materiale, der dog er langt mindre omfattende end Nordens.

I 4. afsnit redegøres for tegninger til Carlsbergfondets bygning og af møblering af selskabets lokaler.

Det er en meget nyttig vejviser, arkivar Lomholt har udarbejdet over dele af et arkiv, hvortil de færreste vil søge uden velfunderede motiver. Bindet er forsynet med et personregister. Den, der vil gå sagligt ind i de to første afsnit, må derimod bladre og løbe meget igennem; men det er dog muligt og interessant, omend tidkrævende. Der savnes et sagregister; men det ville formentlig blive så diffust, at anmelderen skal dy sig for at argumentere herfor.

C. Rise Hansen

HOLGER RASMUSSEN: BIRGITTE GØYES ENKESTAND. *Forlaget Wormianum 1974. 1. del 46 s. ill.; 2. del: Inventarium. 34 s. ill., Kr. 28.*

Adelige inventarfortegnelser over løvsøre fra 1500-tallet hører til sjældenhederne og det må derfor påskønnes, at Holger Rasmussen på Wormianum har publiceret de inventarfortegnelser fra Birgitte Gøyes enketid, der findes i hendes og gemalens, Herluf Trolles, privatarkiv i Rigsarkivet.

Udgivelsen består af to små bind, hvoraf 1. bd. indeholder en biografisk skitse over adelsdamens enkestand samt en analyse af inventarfortegnelserne, der selv følger i 2. bd. Stort set samme løvsøre er optegnet på Åkjær 1571, på Sortebrødreklostret i Næstved og på Herlufsholm 1572 og 1573, hertil slutter sig et par mindre inventarier over fru Birgittes gård i København. Sidst i 2. bd. følger en ordliste på over 80 ord, der skal lette adgangen til fortegnelserne.

Det fremgår af udgiverens forord, at det har været hans intention ikke blot at publicere de foreliggende fortegnelser men også – mere vidtgående – at vise deres brugbarhed som kilde til belysning af Birgitte Gøyes personlige situation, ja, til belysning af almene forhold inden for den danske adel på denne tid. Kildegruppens specielle karakter taget i betragtning er det et ret så pretentiøst sigte, der næppe kan siges at være lykkedes for det første punkts vedkommende. Fruens sidste år indtil hendes død i juli 1574 var som bekendt brydsomme. De blev præget af de flytninger hun med kort varsel måtte foretage fra Ring kloster til Åkjær og videre til Næstved, desuden af stadige sygdomsanfald og endelig af bekymringer for Herlufsholm-stiftelsens skæbne under stærke og gridske slægtninges stormløb. Men det er altsammen forhold, der belyses bedre gennem andre kilder, og da navnlig gennem de breve, hun har modtaget og som G. L. Wad har udgivet.

Ud fra en biografisk synsvinkel ligger der en stor begrænsning i, at fortegnelserne ikke medtager mere personlige ejendele. Klæder, smykker, kunstgenstande og bøger søger man forgæves. Som Holger Rasmussen da også fremhæver, ligger inventariernes største værdi i den viden, de kan bibringe om en adelig families forråd af tekstiler, bordservice og køkkentøj. Det er en verden af tinfade, smørfade, af silke- og hørgarnsduge, af hynder og dyner, man får indblik i; selv et røgelseskar er registreret som et relikv fra en ikke så fjern fortid.

Hvorfor blev inventarlisterne udarbejdet? De tjente, siger Holger Rasmussen og antagelig med rette, som »den stadigt virksomme husfrues overopsyn over sine beholdninger«, og de sidestilles med de inventarfortegnelser, der førtes rundt om på adelens gårde for at kontrollere fogederne. Men har kontrolfunktionen været det væsentlige formål ved inventariernes udarbejdelse, rejser der sig nogle spørgsmål i forbindelse med deres tilblivelsessituation, et emne, der ikke er taget op til særlig behandling i analysen i 1. bd. Det fremgår af fortegnelserne fra 1572, at der på samme dag har været gennemgang af effekterne på så vel Herlufsholm som i gården i København, og af fortegnelserne fra 1573 ses, at der på samme dag har været revision af ejendelene på Sortebrødrekløster og ude på Herlufsholm. Dette forhold medfører, at revisionerne for en parts vedkommende har været foretaget af andre end fruene selv, og at de publicerede inventarfortegnelser helt eller delvis er at betragte som afskrifter eller sammendrag af andet materiale. En bevaret inventarfortegnelse fra Herlufsholm af 6. sept. 1573, ikke gengivet hos Rasmussen, er identisk med det tilsvarende afsnit i den publicerede fortegnelse sammestedsfra af 12. nov. 1573 og skal måske betragtes som et fragment af det underliggende materiale. I den sammenhæng må det også bemærkes, at fortegnelserne skyldes skrivere; selv fruens navn, der optræder i indledningen til 1571-inventariet, er med skriverhånd. Der er således stadig nogle punkter, der må afklares, så fremt man vil benytte inventarfortegnelserne som kilde til belysning af forretningsgangen i et adeligt hus. Er man alene interesseret i tingenes art og antal, er fortegnelserne lige at gå til.

Frede P. Jensen

HENRIK PEDERSEN: DE DANSKE LANDBRUG. *Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. 1928. Reprotryk for Landbohistorisk selskab med kildekritisk vejledning ved Fridlev Skrubbeltrang. Kbh. 1975, 62 + 487 s., kr. 103,50.*

I den strøm af genoptryk af klassiske historiske fremstillinger og udgaver, som er blevet teknisk muliggjort ved den moderne reproduktionsteknik og økonomisk ikke mindst ved det stærkt stigende antal historiestuderende og historikere, fortjener genudgivelsen af Henrik Pedersens matrikelværk fra 1928 en særlig omtale. Her er for det første virkelig en bog, der har været uopdrivelig i adskillige år – de få gange den har været fremme ved auktioner eller i antikvariatskataloger har priserne været skyhøje. Men Landbohistorisk selskab har ved dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang forsynet den originale tekst med en kommentar, en kildekritisk vejledning, der meget koncentreret – den fylder blot fire og en halv side – gengiver en række af de resultater med hensyn til værdien af tabelværkets oplysninger, som Fridlev Skrubbeltrang fremlagde i artiklen, »Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede«, Historisk tidsskrift 12. rk. V s. 1–52. Et af hovedresultaterne er konstateringen

af tilstedeværelsen af et betydeligt større antal *gårdbrugere*, end tabellerne giver indtryk af.

Men mon ikke det var en idé i forbindelse med andre genudgivelser af, hvad der kan betegnes som klassiske fremstillinger at føje en kort indledning eller efterskrift – hvad der nu passer bedst typografisk – til den oprindelige tekst. Her tænkes ikke mindst på, at det meget ofte er i forbindelse med behovet for litteratur ved universitetsundervisningen, disse genoptryk er begrundet. Når det drejer sig om bøger med et par menneskealdre på bagen, kunne det være på sin plads kort at gøre rede for, hvad der i form af kritik eller nyere forskning er fremkommet, som uddyber, nuancerer eller afviser centrale afsnit i det pågældende værk. Det er ikke de lange, ofte polemiske »introductions«, der kendes fra angelsaksiske forhold, som her efterlyses, men et redskab, der kan være nyttigt at have ved hånden, når læseren – f. eks. en historiestuderende – skal igang med værket. Det skulle ikke være umuligt at få sådanne korte kommentarer tilvejebragt med det voldsomt forøgede antal aktive historikere in mente, og skulle det evt. fordyre genoptrykket med et par kroner, var de givet vel ud.

Claus Bjørn

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: M. H. LØVENSKIOLDS HOVERIDAGBOG 1795–1797. *Bol og By, Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab*, 7, 1973. 117 s., Kr. 22,50.

5. juni 1795 blev der nedsat to længe bebudede hoverikommissioner, der i hver sin landsdel skulle mægle mellem godsejere og fæstebønder om fastsættelse af hoveriet. Først hvis mæglingsbestrebelse mislykkedes, var kommissionen bemyndiget til at fastsætte hoveriet ved kendelse. Amtmand, baron M. H. Løvenskiold var formand for den sjællandsk-fynske hoverikommission og førte under en del af kommissionens rejser til de enkelte godser nogle dagbogsoptegnelser om forhandlingsforløbet og de driftsmæssige forhold på godserne. Han anfører for hvert gods dyrkningsmetoderne, herunder antallet af marker, hoveriets organisering, fæstebøndernes økonomiske tilstand og giver til tider en meget malende skildring af forhandlingerne.

Disse optegnelser er under navnet »M. H. Løvenskiolds Hoveridagbog 1795–1797« blevet udgivet af Landbohistorisk selskab ved dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang med landsarkivar Jens Holmgård som tilsynsførende. Museumsinspektør Birte Stig Jørgensen har foretaget afskrivningen af M. H. Løvenskiolds manuskript og stud. mag. Jens Henrik Tiemroth har udarbejdet person- og stednavneregistre hertil. Fridlev Skrubbeltrang har forsynet udgaven med en indledning om danske hoveriforhold, navnlig i perioden 1767–1800 og M. H. Løvenskiolds egen baggrund. Afsnittet om hoveriforholdene er den bedste oversigt, vi har om disse udviklede problemer. Derimod kunne afsnittet om M. H. Løvenskiold med held have været strammet og afgivet plads for en mere direkte placering af »Hoveridagbogen«. Endelig er der som bilag aftrykt I en fortegnelse over de

forordninger m. v., der indgår i dagbogen, II instruktionen for landinspektørerne af 1. juli 1795 og III henvisninger til hoverikommissionens arkiver i Rigsarkivet. I bilag III anføres datoen for kommissionens første møde på et gods, sidetallet i Løvenskiolds optegnelser, godsets ejer og hvor i kommissionens arkiv, der i øvrigt findes materiale herom. Det havde måske været mere praktisk for brugeren, om denne iøvrigt meget værdifulde henvisning havde været opstillet alfabetisk efter godsets navn fremfor efter placeringen i Løvenskiolds manuskript.

Indledningsafsnittet om hoveriforhold i almindelighed skal omtales lidt nærmere. Kildematerialet tillader ikke en bestemmelse af hoveriets omfang i den ældre tid. Derfor har tidligere undersøgelser snarere måttet koncentrere sig om hoveritilstande. Den eneste farbare metode er at fremhæve tendenserne i udviklingen. Arbejdsbehovet på hovedgårdene var stigende p. g. a. ændringer i struktur og produktionsmetoder. Dette medførte en stigning i fæstebøndernes hoveri, hvilket også inddirekte kan aflæses af faldet i indfæstninger og landgilde i 1600-tallet, der ikke alene skyldes krig og misvækst. Fra 1767 søgte reformtilhængere at opnå en nedsættelse af bondens hoveriforpligtelser, uden at dette medførte et virkeligt tab for godsejeren.

Derefter gennemgår Fridlev Skrubbeltrang de mange hoveriforordninger og udkastene hertil. En fælles vanskelighed for dem alle var at finde en norm, der tillod at måle og sammenligne hoveriets omfang i de forskellige dele af landet og under afvigende dyrkningssystemer. Forskeren i dag står altså ikke alene med problemet at bestemme hoveriets omfang. Et anonymt udkast til en forordning fastsatte allerede i 1768–69 hoveriet efter normen, at en bondegård på 6–8 tdr. hartkorn højst måtte drive hovedgårdsjord til 3–4 tdr. udsæd. Det er desværre ikke lykkedes at fastslå de nærmere omstændigheder ved udkastets tilblivelse. En samtidig vurdering af hoveriforordningerne findes i C. D. Reventlovs hoveribetænkning fra 1788, som refereres indgående for sine rammende synspunkter. Fra 1791 forsøgte Reventlov ad lovgivningens vej at opmuntre til frivillige hoverioverenskomster med 1789-tilstanden som norm for de fremtidige hoveriydelser, såfremt hovbøndernes økonomiske tilstand tillod det. I 1795 blev der så som omtalt nedsat to hoverikommissioner der skulle »hjælpe på« frivilligheden.

Hvorfor førte Løvenskiold disse nu udgivne optegnelser? Hvorledes forholder de sig til de øvrige arkivalier vedrørende kommissionens virke? Og endelig hvorfra stammer benævnelsen »hoveridagbog«? Det er nemlig ikke den originale titel. Optegnelserne findes i Løvenborgs godsarkiv på Landsarkivet for Sjælland i gruppen: Slægten Løvenskiolds privatarkiv. Den originale titel i guldsnit på protokollen er »Notater og Forordninger for Commissionen som skal bestemme Hoveriet Lovet 1795«. Hovedbestanddelen i protokollen er da også en række trykte forordninger vedrørende hoveriet, som er indbundet blad for blad mellem protokollens sider. Dog er kommissarieinstruksen, der er skrevet i hånden i Rentekammeret, indbundet som s. 78 ff. Forrest er der en indholdsfortegnelse over disse forordninger og instrukser. Den er aftrykt som

bilag I i udgaven. (Læseren havde haft glæde af en forklaring på dette i sin sammenhæng noget uforståelige bilag eller en henvisning til s. 38, hvor det omtales ganske kort).

Efter min opfattelse har hovedformålet med denne protokol været at forsyne hoverikommisionens formand med en håndbog i de forordninger etc., der skulle danne grundlag for kommissionsarbejdet. At protokollen virkelig har været benyttet under arbejdet, fremgår også af fortegnelsen over de gårde, hvor hoveriet skal bestemmes af kommissarierne på s. 134. Her er foretaget en række understregninger og notater med rødkridt. Indbindingen mener jeg – i modsætning til F. Skrubbeltrang s. 38 – er foretaget, før kommissionsarbejdet startede. Den seneste dato på de indbundne instrukser er 1.7.1795, mens Rentekammerets plakat af 31.3.1796 er indsyet bagest i bindet og ligeledes senere indføjet i indholdsfortegnelsen. På de blanke blade mellem de trykte forordninger har Løvenskiold så skrevet sine optegnelser. At han har skrevet dem efter indbindingen, ses f. eks. på s. 25, 29, 41, hvor blækket forneden har smittet af på den modstående forordning. Desuden har han inderst på siden måttet skrive skråt a. h. t. den bøjede kant, hvad der ikke havde været nødvendigt, hvis han havde skrevet på løse ark, f. eks. s. 67.

Hvad har Løvenskiold da hæftet sig ved i sine notater? Ud fra titlen kunne man have forventet, at notaterne sluttede sig til de indbundne forordninger. Men det er ikke tilfældet. Notaterne er kronologisk fremadskridende. Det er som omtalt oplysninger om driftsforholdene på godserne og vel at mærke de godser, Løvenskiold ikke kendte så godt i forvejen. F. eks. anfører han ved Hagedstedgård s. 65: »Videre beskrivelse gøres ikke her om denne gårds drift, da den er mig bekendt.« Hoveriforeningernes indhold omtales ret kortfattet. Således refereres forhandlingerne herom på Svanholm indgående med sjove karakteristikker af parterne, men vedrørende detaljerne ved foreningen henvises til kommissionens forhandlingsprotokol. Det er kun forhandlingerne mellem gods-ejer og fæstebønder, der refereres så indgående, men derimod er det kun undtagelsesvis, at kommissionens indbyrdes forhandlinger afspejles. Kommissionen har i dagene 2.–14.3.1797 (s. 87) behandlet klager i København, men der er ingen optegnelser herfra. Iflg. forhandlingsprotokollen har Løvenskiold været til stede. Det samme gælder de almindelige forhandlinger på Ringsted Kloster fra den 1.–5.4. (s. 90). Det er sandsynligt, at Løvenskiold har ønsket at have sit eget referat af forhandlingerne til brug ved en evt. genoptagelse af sagerne, selv om alle medlemmer underskrev det officielle referat i forhandlingsprotokollen. Dog er der også mange notater, der viser Løvenskiolds interesse for driftsforholdene på godserne. Hvis de mange forordninger i den originale protokol inddrages i vurderingen, kan hele protokollen opfattes som et arbejdsredskab for kommissionsformanden i hans forligsbestræbelser.

Sammen med den udgivne protokol findes der i Landsarkivet en pakke med titlen »Breve m. v. vedr. Kommissionen til fastsættelse af hoveriet i Sjælland og Fyns stifter.« Denne indeholder bl. a. breve fra kommissionens sekretær og øvrige medlemmer til Løvenskiold vedr. forretningsgangen i kommissionen og

forholdene på godserne. Denne pakke kan opfattes som en del af hoverikommissionens arkiv. Derimod må protokollen »Notater og Forordninger for Kommissionen som skal bestemme Hoveriet Lovet 1795« tilhøre kommissionsformandens embedsarkiv.

Ved ethvert udgiverarbejde må man stille spørgsmål om nytteværdien. Er Løvenskiolds hoverinotater af en sådan karakter, at de beskedne økonomiske ressourcer, der p. t. er til rådighed for historisk forskning i Danmark, med fordel kan anvendes til udgivelsen heraf? Det endelige svar må gives af benyttelsesgraden – i hvor høj grad vil publikationen blive benyttet til videre forskning? Det særegne ved disse hoverinotater i forhold til andre arkivalier vedrørende hoveriet er Løvenskiolds vurdering af hoveriet og fæsteforholdene på de godser, hoverikommissionen besøgte på rundrejsen. Men selvom Løvenskiold var en spændende personlighed, er det vel et fåtal af forskere, der kan forventes at beskæftige sig med hans synspunkter. De interesserede vil kunne benytte notaterne i original. Derimod er der en lang række lokalhistoriske oplysninger i notaterne, som har interesse for en videre kreds af forskere. Disse oplysninger findes i langt større omfang i kommissionens forhandlingsprotokol. Som omtalt henviser bilag III også benytteren til de relevante steder heri, således at det foreliggende værk kan benyttes af lokalhistorikere som en indføring i det mere uoverskuelige kommissionsarkiv.

Dr. Fridlev Skrubbeltrang har i indledningen om hoveriet gjort status over de hidtidige forskningsresultater og dermed ryddet grunden for en fornyet forskning på dette område. Ved denne indledning og det omtalte bilag III er den publicerede kilde sat ind i en sammenhæng, der både peger bagud til den tidligere forskning og frem til fornyet arbejde med problemerne. Derimod er det vanskeligere at se, hvorledes denne kilde placerer sig i den almindelige linje for Landbohøistorsk Selskabs publikationsvirksomhed.

Måske vil det være nyttigt og interessant for danske historikere – og her menes naturligvis både rigs- og lokalhistorikere – at føre en debat om principperne for udvælgelsen af kilder til publikation. En sådan debat må efter min opfattelse starte med en undersøgelse af, hvor hyppigt tidligere publikationer er blevet benyttet. Hvis det skulle vise sig, at de forskellige selskabers intentioner med deres publikationer ikke er blevet fulgt op af forøget studieaktivitet, har de endelig den mulighed at udskrive prisopgaver i tilknytning til publikationerne.

Birgit Løgstrup

DAVID GRØNLUND: HISTORISK EFTERRETNING OM DE I RIBE BYE FOR HEXERIE FORFULGTE OG BRÆNDTE MENNESKER. VIBORG 1780. *Genudgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt ved Kirsten Agerbæk. 1973. 196 s., ill. kr. 45.*

Blandt 1700-tallets flittige historikere har præsten *David Grønlund* bl. a. indlagt sig fortjeneste ved en meget omhyggelig registrering af det omfattende stifts-

arkiv i Ribe og muligvis bidraget til dets bevarelse ved at få det overflyttet til Gehejmearkivet. I de knap 40 år han tilbragte som kapellan i Ribe og senere som sognepræst i Darum fik han trods nærings- og familiesorger – mere end en snes børn i 3 ægteskaber – tid og kræfter til en omfattende historisk aktivitet, der primært gjaldt gejstlighedens historie i Ribe stift. Som adskillige andre, betydelige samlere nåede han imidlertid aldrig ud over indsamlingsstadiet på en enkelt undtagelse nær. Få år før sin død lykkedes det Grønlund at få udgivet skriftet »Historiske Efterretninger om de i Ribe Bye for Hexerie forfulgte og brændte Mennesker«. »Menneskene« er her som venteligt alle kvinder, da det fortrinsvis var det såkaldt svage køn, der blev beskyldt for at give sig af med trolddom, – og pastor Grønlund har altså været mere fordomsfri end senere Gustav Wied.

Grønlund gennemgår fra tidsrummet 1572–1652 – årstallene for henholdsvis den første og den sidste hekseproces i Ribe – 12 sager, normalt i hver sit kapitel. Kapitel VII findes dog ikke, til gengæld omhandler kap. XI foruden den store Maren Splid-sag en udløber deraf, nemlig sagen mod krøblingen Anne Thomasdatter. Grønlunds fremstilling er en blanding af citater fra og referater af retsprotokollerne, hvortil han føjer enkelte personlige kommentarer. I sit forord angav Grønlund som motivering, at mange urimelige beretninger stadig levede i folkemunde – især i forbindelse med Maren Splids historie – for at læserne selv kunne vurdere den datidige procedure og tænkemåde har han gengivet akterne så fuldstændigt.

Grønlunds bog har været en hovedkilde for alle hekse-historikere, der indtil de senere års forskellige udgaver iøvrigt måtte klare sig med et spredt kilde-materiale. Ribe-heksene har nok derved opnået en lovlig fremtrædende plads i litteraturen. I Kildeskriftsselskabets udgave af Malmø Tingbøger 1577–83 og 1588–90 (Kbh. 1968) forekommer et par større trolddomssager, hvorunder en halv snes kvinder blev anklaget og dømt til ild og bål, kun en enkelt blev fri-fundet. Det fremgår af disse sager, at retspraksis har stemt overens i Vest- og Østdanmark. Også i Malmø-materialet forekommer der eksempler på, at dømmes anklager tages tilfølgelse, selv om den Koldingske reces 1558 direkte forbød at lade troldkarles og troldkvinders udsagn stå til troende.

Oplag i det 18. årh. var oftest begrænset til nogle få hundrede, så Grønlunds bog er i tidens løb blevet slidt op og har længe været vanskelig at skaffe. Det må derfor hilses med glæde, at Historisk Samfund for Ribe Amt har formået at genudgive bogen. Udgiveren *Kirsten Agerbæk* har gjort den til en moderne folkebog ved at lade teksten nyopsætte med latinske bogstaver i stedet for at nøjes med et fotografisk optryk. Ved at anvende to forskellige grader sats har hun opnået en klarere skelnen mellem citaterne fra tingbøgerne og Grønlunds referater og kommentarer. Derudover har hun forsynet udgaven med fyldige noter, desuden person- og stedregister samt en kort og klar redegørelse for retsgrundlaget for og forløbet af hekseprocesserne i Ribe. Hun gør yderligere opmærksom på, at Grønlunds materiale ikke er fuldstændigt, da Kinch i Ribe Byes Historie omtaler endnu 3 heksesager fra før 1600. Til aller-

sidst følger en kort biografi af Grønlund og en litteraturliste over udgaver og behandlinger. Her i kvindeåret måtte det være en fristende specialeopgave for en etnolog eller historiker at foretage en samlet social analyse af Ribe-, Thisted-, Køge- og Malmømaterialiet.

Thelma Jexlev

ANNE K. G. KRISTENSEN: DANMARKS ÆLDSTE ANNALISTIK. *Studier over lundensisk annalskrivning i 12. og 13. århundrede. Med engelsk resumé. Skrifter udgivet af Det historiske institut ved Københavns Universitet 3, 1969, 161 s. 1 tvl. kr. 27.*

Problemerne vedrørende de danske annaler har tidligt vakt interesse. Det var iøjnefaldende, at oplysninger fra den ældre tid ofte med omtrent samme ordlyd gik igen i et større eller mindre antal annaler, hvad der viste, at der måtte bestå et slægtskab imellem dem. Til forklaring heraf fremsatte Usinger 1861 en teori om, at der til grund for annalerne måtte ligge en fælles mere udførlig kilde, som han benævnte *Annales Lundenses majores*. Teorien udbyggedes yderligere af Schäfer 1872, men blev imødegået fra dansk side, navnlig af A. D. Jørgensen, som viste, at de ældste annaler netop havde bestået af korte og enkle notater. Han henviste til Colbazannalerne, der var blevet fremdraget 1866, og som stammede fra klostret Colbaz i Pommern, men oprindeligt måtte være blevet til ved domkapitlet i Lund og måtte anses for at være det ældste danske annalværk. Også den kendte tyske forsker Georg Waitz tog afstand fra Usingers teori. De danske (latinsprogede) annaler var i hovedsagen udgivet for første gang af Langebek i de første bind af *Scriptores rerum Danicarum* fra 1772 o. flg. år. En moderne udgave af de latinske annaler udkom først ved Ellen Jørgensen i 1920, mens de dansksprogede var udgivet af M. Lorenzen 1883–1913 og suppleredes af Ellen Jørgensen 1930. Ellen Jørgensen gav i sin udførlige indledning til annaludgaven adskillige værdifulde bidrag til belysning af slægtskabsforholdet mellem annalerne, men stort set anså hun dog opgaven for uløselig. Under mit arbejde i 1930'erne med kong Valdemars jordebog-håndskriftet, hvorigennem Valdemarsannalerne er bevaret, søgte jeg at vise, at Sorø havde været et centrum for annalskrivningen og ikke mindst for udbredelsen af oplysningerne i Valdemarsannalerne.

Anne K. G. Kristensens bog *Danmarks ældste annalistik* behandler ganske særligt annalskrivningen i Lund, der var udgangspunktet for den ældste annalskrivning i Danmark. Hendes bog er et overordentlig dygtigt og omhyggeligt arbejde, det kommer særdeles belejligt, da der forberedes en ny samlet udgave af de latinsk-sprogede og dansk-sprogede annaler. Særlig fortjenstfuldt er det, at hun har fremdraget årbogen 1074–1255, der som dansksproget var medtaget i Ellen Jørgensens udgave af danske annaltekster 1930, og som jeg ikke havde været opmærksom på. Hun viser, at den må være blevet til ved ærkebispesædet i Lund, og at den må anses som et vigtigt mellemlid mellem annal-

skrivningen i Lund og i Sorø kloster, hvor den o. 1400 er blevet oversat til dansk.

Mere problematisk er andre spørgsmål, f. eks. spørgsmålet: hvorledes er Colbazhåndskriftet kommet fra domkapitlet i Lund til det afsides kloster i Pomern. Jeg har her fremført den formodning, at håndskriftet på et eller andet tidspunkt er blevet overført fra domkapitlet til det nærliggende præmonstratenserkloster Trinitatis kloster, der var det eneste kloster i Lund, der havde aflægger i Tyskland. Det var oprettet 1150 af ærkebiskop Eskil og stod i den nærmeste forbindelse med domkapitlet, i hvis necrologium brødrene er indført. Måske overførslen allerede er sket ved klostrets oprettelse, idet hånden skifter dette år, og indførslerne derefter – med forskellige hænder – er spredte og mest angår kirkelige forhold. Det imødegås af Anne K. G. Kristensen, der – efter L. Weibull – anfører, at annalerne ses at være benyttet i domkapitlet endnu efter 1171 til indførelser i Necrologium Lundense, hvorfor hun mener, at håndskriftet da endnu må have været ved kapitlet. Da det kan konstateres, at domkapitlet havde en afskrift af annalerne efter overførslen til Tyskland og allerede kan have haft den tidligere, er dette dog ikke noget problem. Håndskriftet har vel i øvrigt ikke været utilgængeligt, så længe det befandt sig i Lund. Yderligere anfører hun, at den sidste danske – nu ulæselige – indførelse, der meddeler, at Asser med pavens samtykke blev Jacob Erlandsens efterfølger – det blev som bekendt ikke Asser, men Absalon, der efterfulgte Jacob Erlandsen – kun kan stamme fra kapitlet. Der kan dog ikke ses at være noget i vejen for, at en sådan lidt forhastet indførelse kan stamme fra klostret og ikke fra kapitlet. Er overførslen til Nordtyskland ikke sket over Trinitatis kloster, savner man i hvert fald ganske forklaringen på, hvorledes håndskriftet er kommet til Colbaz.

Et andet problem er forholdet mellem de tre vigtige annalværker Lunde-, Sorø- og Rydannalerne, som viser tydeligt slægtskab. Da Sorøannalerne slutter 1300, mens Lundeannalerne slutter 1265 og den latinske tekst af Rydannalerne 1288, ville det være nærliggende, om Sorøannalerne som de yngste havde lånt af de to andre. Dette antages da også af Anne K. G. Kristensen. Der findes imidlertid to danske oversættelser af Rydannalerne, der går frem til henholdsvis 1314 og 1296. De adskiller sig begge fra 1260erne fra den latinske tekst, selv om de også senere kan have visse berøringspunkter – hvad der kan skyldes, at de forskellige redaktioner har benyttet fælles kildemateriale – og man har derfor utvivlsomt med rette ment, at den oprindelige redaktion har sluttet ved begyndelsen af 1260erne og senere er ført videre i flere redaktioner. Det er da også vitterligt, at Rydannalerne har utvivlsomme lån fra Sorøannalerne. Hvad forholdet mellem Lunde- og Sorøannalerne angår, forklares det nære slægtskab som vist af Anne K. G. Kristensen for en væsentlig del ved, at de begge bygger på årbogen 1074–1255 i dens latinske skikkelse, men også derudover er der fællestræk mellem de to annalværker. Det er imidlertid vanskeligt at sige, om det ene har lånt fra det andet eller omvendt.

Da årbogen 1074–1255 spiller så stor en rolle i »Danmarks ældste Annali-

stik«, er det nærliggende, at den er aftrykt i et tillæg. Man må blot undre sig over, at forfatterinden, der selv er en dygtig håndskriftslæser, optrykker den efter Ellen Jørgensens udgave. Havde hun selv afskrevet den eller kontrolleret Ellen Jørgensens tekst, vilde hun have undgået den besynderlige læsefejl Gramonthe for Gramonche (Gråmunke, ♂: Cistercienser). Notitsen 1098 Burdes (♂: begyndte) Gramonche liue (♂: Orden) er altså fuldkommen korrekt.*

Erik Kroman

BENNY BOYSEN: SØREN HAMPENS SAGA. *Et tidsbillede fra Hammerum Herred. Poul Kristensen Herning 1973. 116 s., ill. kr. 26,50.*

I de seneste år har man i dansk historieskrivning kunnet konstatere en stigende interesse for de ringest stillede i tidligere tiders Danmark. Børn under forsorg i Århus omkring århundredskiftet er behandlet af Ib Gejl i »Under værgerådet« (1969), Peter Riismøller nåede at give sit meget personlige bidrag i »Sultegrænsen« (1972) og Jens Engberg har med en stærk anklage mod hidtidig historieforskning og -skrivning taget sig af de allerlavest placerede, de kriminelle, i »Dansk guldalder« (1972), der er omtalt andetsteds i nærværende hæfte (se s. 104ff.).

Benny Boysens levnedsskildring henter ligeledes sit stof fra de underste lag i samfundet, i dette tilfælde Søren Sørensen, kaldet Hampen, født 1825 i Gjellerup, Hammerum Herred, og død sammesteds 1904. Søren Hampen blev allerede i sin levetid en kendt skikkelse, en af det gamle samfunds mange »originaler«. I sagnformationen fremstår han som en grovkornet spasmager, en drille-vorn særling, hvis berømmelse ikke mindst daterer sig fra de fortrædeligheder, han voldte de forhadte »lyseblå«, Estrup-tidens gendarmer. Søren Hampen har tidligere været behandlet, til dels i mere eller mindre skønlitterær form. Benny Boysen har søgt historierne verificeret gennem kildemateriale fra sognekommune og retskreds. Han har – naturligvis – måttet afkræfte mange af de bedste historier. Der bliver ikke så meget tilbage af den sagnagtige skikkelse, og Benny Boysen har ind imellem måttet gå lidt udenfor Søren Hampens sølle livshistorie for at »ryg« på bogen.

Hvad bliver der så tilbage? Indtil sit første ægteskab er der intet, der synes at adskille Søren Hampen fra tusinder af andre unge karle fra småkårshjem – ved konfirmationen fik han et godt skudsmål. Hans forældre døde tidligt, men hans opvækst må have svaret til, hvad almindeligt var for husmandsknøse omkring midten af forrige århundrede. Men som 24-årig giftede han sig med en 39-årig skolelærerenske, og så begyndte Søren Hampen at skille sig ud fra mængden. Han tugtede konen, hvad der ikke i sig selv har været påfaldende, men han synes at have udvist en særdeles opfindsomhed på dette punkt. Efter konens

* Ellen Jørgensen oplyser i en note at »1098 er cisterciensernes, ikke gramontensernes begyndelsesår«. Grammontensernes stiftelsesår var 1077.

død indgik han et nyt ægteskab, men konen fik hurtigt nok af Søren Hampens brutalitet og rejste sin vej. Adskillige år senere fandt han sig en ny, nu yngre enke, gjorde hende med barn og fik omsider myndighedernes tilladelse til at gifte sig med hende.

Søren Hampen var for længst blevet træt af stadigt arbejde, hutlede sig igennem ved lejlighedsvis at tage dagleje og opviste iøvrigt stor ihærdighed for at skaffe sig understøttelse og almisser. Som andre mindre velsete eksistenser i slutningen af forrige århundrede blev Søren Hampens familie sendt til Amerika på det offentlige bekostning, men vilkårene her bekom ham ilde og et par år efter var han – nu alene – tilbage i Gjellerup. Med skiftende »husholdersker« – af hvilke en tidligere morderske. Ane Marie Grønning, var den mest kendte – slog han sig igennem de næste tyve år. Hans levevej blev tilsyneladende i stadig større omfang at opbygge og skøtte om den myte, der dannedes om ham som en bizar spøgefugl og drillepind overfor myndigheder og »de store«. Desværre har Benny Boysens undersøgelse afkræftet det meste af hans »politiske indsats« i provisorietiden. Ane Marie og han var blevet en institution på egnen, og kort før århundredskiftet aflagde forfatteren Mylius Erichsen dem et besøg under forarbejdet til »Den jyske Hede«. Forventningerne om et dramatisk forløb blev ikke skuffede!

Der er ikke stof til en proletar-martyr i Søren Hampen. Han fandt hurtigt ud af, at han kunne tjene til brødet og brændevinen ved at give rollen som Søren Hampen, og mon ikke hans indsats mod gendarmerne skal ses som udslag heraf? Han påtog sig den opgave, som skrædderens mops løste i Pontoppidans »Den første gendarm«, og godtfolk kunne more sig uden selv at risikere noget. Hver gendarm-historie har sikkert givet adskillige pægle brændevin i 1880'erne.

Ser man bort fra en meget grovkornet form for humoristisk sans, der vel bundede i en vis intelligens, er der ikke meget sympatisk ved den snart brutale, snart krybende, sjældent arbejdende og stadigt svirende Søren Hampen. Noget af hans familie kom i gang med at opdyrke hedelodder, skabte nye landbrug og fik deres børn godt i vej. Deres udgangspunkt var det samme som Søren Hampens. Var det karakteregenskaber, det første ægteskab eller brændevinen, der sendte Søren Hampen yderligere ned ad samfundsstigen?

Claus Bjørn

ESBERN JESPERSEN: OLDEMOR FORTALTE. *Poul Kristensen, Herning 1974. 160 s. 16 sider billedplancher, kr. 39,50.*

Fhv. førstelærer Esbern Jespersen, Vinding, der har en lang lokalhistorisk produktion bag sig, både i form af bidrag til Hardsyssels Årbog, hvis redaktør han var i en årrække, og som selvstændige bøger, har nu udsendt en ny bog med den romantikklingende titel: Oldemor fortalte. Men emnet er seriøst nok, og der er ikke indlagt forloren romantik – snarere tværtimod.

Det er på en gang en roman og et stykke oplysende faglitteratur om ældre tiders almueliv og kan som sådan sammenstilles med to af forfatterens tidligere produkter »Hedens Børn« og »Sagnet om An Dyndbo«. Esbern Jespersen opfatter da også selv de tre bøger som en trilogi. Der kan nok være tale om en vis kronologisk sammenhæng, men i dette selskab står Oldemor fortalte sig ellers bedst ved at blive holdt udenfor. Oldemor står stærkest alene.

Til grund for Oldemor fortalte ligger en hyldemeter optegnelser, som Esbern Jespersens mor, Marie Jespersen, har efterladt sønnen sammen med en del optegnelser i Dansk Folkemindesamling. I dette righoldige og sjældne materiale er Jespersen gået på jagt og har udvalgt og redigeret en karakteristisk sammenhæng. Bogens titel kan tages bogstaveligt, idet Esbern Jespersen lader moderen beholde sit eget sprog, der er herligt krydret af dialektale vendinger. Han snakker ikke selv med i beretningen, og kun enkelte steder fornemmes, at moderen har fået hånden ført.

Bogens lokalitet er Salling, og dens dokumentariske handling giver et stærkt indtryk af, hvorledes det var at være fattig i en egn med fede bøndergårde i en tid, hvor hverdagen var gennemsyret af overtro. I bogens første del har snart hver anden side eksempler på overtroens greb i menneskesindet. Intet blev antaget som tilfældigt, og man tog varsler af alt og for alt. En hvid kat bliver den onde selv og en forvokset hvidkål et varsel om død.

Livsbanen for bogens to hovedpersoner – en datter og hendes mor – er ret traditionel. Den ene følges fra gåsheyrde til aftægtskone, og det er ikke mindst hendes skæbne, der er interessant at fordybe sig i. Hendes datter følges fra tjenestetøs over titlen som førpige til stuepige på Krabbesholm. I beskrivelsen af hendes liv kunne en vis opstramning være tålt for at opnå bedre harmoni med bogens første del, der er holdt i en knap stil, som til tider kan minde om en sagatekst. Bogens romanpræg ville ikke være mistet derved.

Illustrationsmaterialet er lidt blandet, men er med til at understrege bogens autentiske præg. Typografi og udstyr har Poul Kristensen, Herning, stået for, og som sædvanlig er her intet at komme efter.

Bogen kan ses som en belysning af Jespersens eget forfatterskab og historiske engagement. Hans iagttagelsesevner og sans for detaljer har han ikke fra fremmede, og gennem moderens beretninger har han en sjælden mulighed for at finde sin egen rod i fortiden. Selv fik han et grundtvigsk syn på livet og kom til at virke på en grundtvigsk ø i missionslandet. Han har i høj grad præget sin egn og fremelsket en historieinteresse der, og at han i sine arbejder aldrig har glemt de små i samfundet, forstår man bedre gennem hans sidste bog.

Den impulsive stil, Jespersen i de seneste år har anlagt i sine artikler, genfindes ikke i Oldemor fortalte. Oldemor har selv fået lov at præge sin bog, og det er Jespersens fortjeneste, at det kun er moderen han har villet sætte et minde. Vindingboerne har da også forlængst rejst deres gamle førstelærer et minde, idet han til sin 80-års dag blev portrætteret i granit.

Selv om Jespersens familie har tradition for høj alderdom, så er det næppe større ting, der fremtidigt kan forventes fra Jespersens hånd. Med Oldemor

fortalte har han da også sat et værdigt punktum for et forfatterskab, som har præget en egn og en periode så stærkt, at man længe i Vestjylland vil bruge udtrykket: Jespersens epoke.

Benny Boysen

MIRJAM GELFER-JØRGENSEN: DANSK KUNSTHÅNDVÆRK 1730–1850. *Gyldendal 1973, 235 s. ill., kr. 128.*

Kunsthåndværket er af stor kildeværdi for såvel lokal- som kulturhistorikeren, som gennem studiet af møbler, keramik, sølvtøj og tekstiler m. m. bringes tæt ind på livet af fortidens mennesker. Disse mange brugsting kan aflukkes utallige oplysninger om både hverdag og fest. Folkekunsten havde ofte et særdeles stærkt lokalt præg, men var naturligvis også afhængig af de finere sager, kunsthåndværket, som tilvirkedes for de højere stænder. Den danske kunstindustri var igen under indflydelse af internationale strømninger, og således som den fremstilles i Mirjam Gelfer-Jørgensens bog, var den et udpræget overklassefænomén, der udgik fra hoffet og siden spredtes til adel og borgerskab. Da det ydermere betones, at det er foregangsmændene blandt kunstnerne, der tildeles den dominerende plads, så er det indlysende, at vi præsenteres for pragtstykkerne. Bogen vil på et *stilhistorisk* grundlag vise os det ypperste, perioden har frembragt, og samtidig søge »at give et indtryk af det, der rørte sig inden for nogle af kunsthåndværkets hovedområder, hvilke påvirkninger, der var mærkbare, og hvilke tendenser, der var fremherskende.« (s. 10).

Medens forfatterens mål således er klart formuleret, savner man en begrundelse for den valgte periode, der strækker sig fra Christian VI's tronbestigelse til folkestyrets indførelse. Man gætter, at forklaringen er at finde i bogens undertitel »Rokoko. Klassicisme«. Inden for rammerne af disse flertydige stilbegreber belyses emnet ikke, som man kunne vente, almindeligt kronologisk fremadskridende eller bestemt af materialer, nej, forfatteren har valgt at skildre tendenser, moder eller stilretninger. Kapitlerne får derfor titler som »Kinamoden og de nye drikke«, »Nyklassicisme à la greque« eller »Empire, en officiel stil«. Dette er en klog disposition, og det lykkes forfatteren at sige mange væsentlige ting på denne måde.

Med udgangspunkt i det første Christiansborg, påbegyndt 1733, tegnes nu et billede af de interiører og møbler, som kom til at udsmykke den nye residens. Her føles et afgjort stilskifte, idet en række kunstnere og håndværkere indkaldtes for at løse de dekorative opgaver, som Danmark ikke dengang magtede. Forfatteren kalder med rette slottet for et symbol på absolutismen, men når hun dernæst postulerer, at samtiden »føjte, det (monarkiet) bar mod slutningen« (s. 11), har man svært ved at følge hende. Enevælden var endnu aldeles urokkelig, og over hele Europa opførte fyrsterne vældige slotskomplekser i overensstemmelse med styrets ideologi. Fra residensen bevæger vi os ud i byen, hvor palæer og velkonsoliderede borgerhjem møbleres med stole, borde, chatoller o. s. v. fra de kendte, dokumenterede snedkeres værksteder. På grundlag af

de forskellige møbeltyper gives et udmærket signalement af tiden, og dette suppleres med omtale af andre grene af kunsthåndværket – sølv, pretiosa m. m.

De oversøiske drikke – kaffe, the og cacao – nødvendiggjorde nye former og materialer, da de jo ikke kunne indtages af f. eks. sølvkrus. Mest eftertragtet blandt østens kunstindustrielle produkter var porcelænet, hvis fremstillingsmetode kineserne bevarede som en hemmelighed, indtil det omsider i 1709 lykkedes for August den Stærkes folk at finde frem til den rette grundmasse. Herhjemme kom en produktion først i gang 1775 med stiftelsen af det, der skulle blive Den kongelige Porcelainsfabrik. Indtil da klarede man sig med import, hovedsagelig gennem Asiatisk Kompagni, der bragte skibsbladninger af den skøre vare hjem fra udskibningshavnen, Kanton. Mirjam Gelfer-Jørgensen medtager dette ostindiske porcelæn, fordi det ofte var dekoreret efter bestillerens ønske f. eks. med våbener, ejerinitialer eller københavnske prospekter – enkelte stel var endog formgivet af en dansk kunstner.

I overensstemmelse med tidens merkantilistiske tanker støttede statsmagten en række halvindustrielle foretagender, porcelænsforsøg m. m., og Europa var fuld af projektmagere, som søgte at vinde indpas ved hofferne. En sådan mand var Johann Wolff, der i 1722 begyndte en fajanceproduktion for Frederik IV. Dette blev spiren til den siden så berømte Store Kongensgade-fabrik. Wolff forlod hurtigt landet, ikke fordi hans mission, som forfatteren skriver (s. 84) var endt, han stak simpelthen af til Stockholm medtagende den dygtigste svend og de kostbare farver. Det føles derfor urimeligt, at forfatteren vier ham så megen omtale, når det dog blev mestersvenden, J. E. Pfau, der indtil 1747 var fabrikkens drivende kraft og kunstneriske leder. Uenigheden gælder også forfatterens påstand om, at fabrikkens varer var beregnet på det bredere borgerskab, da adelen hovedsagelig brugte servicer af ostindisk porcelæn. Det er naturligvis rigtigt, men man må ikke glemme, at der stadig er bevaret adskillige stykker Store Kongensgade-fajence med adelige våbener (jvf. J. Ahlefeldt-Laurvig og K. Uldall: Fajencer fra fabriken i St. Kongensgade, 1970 samt O. Haxthausen: Heraldik som hjælp til aldersbestemmelse, Københavnske fajancer fra 1700-tallet, udstillingskatalog, Københavns Bymuseum, 1974). Kongen var også aftager af service, hvilket bl. a. fremgår af en regning, som Uldall afbilder (anf. værk, s. 81), og flere slotte har endnu store udsmykninger af vægfliser fra fabriken. Når forfatteren endvidere nævner, at man kun i et enkelt tilfælde har kunnet påvise et forlæg for de malede dekorationer på fajencerne, er det heller ikke ganske korrekt, idet flere bakkeborde tydeligvis er kopieret efter kendte ornamentstik (Uldall: anf. værk, s. 84).

I kapitlet »Merkantilisme-Nationalisme« afstår forfatteren fra en behandling af glasproduktionen i Nøstetangen, da denne »hører den norske kunstindustri til« (s. 106). Man undrer sig derfor over siden at finde en ret udførlig omtale af de forskellige fajencemanufakturer i Hertugdømmerne (s. 118–22). Fra hofstenhuggermester Jacob Fortlings fajencefabrik i Kastrup vises desværre kun to eksempler på dennes indtagende polychrome varer. Forfatteren holder iøvrigt den gode Fortling i live helt til 1774, skønt han døde 13 år inden. Fabriken

var imidlertid levedygtig, og det er interessant, at dens økonomiske fundament var fremstilling af sukkerforme og sirupskrukker af lertøj (og ikke stentøj, s. 112). Hidtil havde man importeret disse grove kar fra Nordtyskland, men så stor var Kastrups succes, at de gamle leverandører sydpå måtte lukke. Der blev også foretaget porcelænsforsøg ude hos Fortling; mest kendt er dog franskmænden L. Fourniers årelange forsøg på kongens regning. Selv om de mislykkes, kan vi dog endnu glæde os over smukke varer i det såkaldte »bløde porcelæn«. Forbillederne var ikke længere kinesiske, nej, nu efterlignede man de ældste fabrikker i Tyskland (Meissen) og Frankrig (Vincennes), hvilket tydeligt ses på Den kongelige Porcelainsfabriks tidligste produktion.

Med indkaldelsen af den franske arkitekt, N.-H. Jardin, i 1755 fik Danmark en fuldbåren repræsentant for den nyeste mode; den spisesal, som A. G. Moltke snart lod franskmænden indrette i palæet på Amalienborg, blev således det tidligste nyklassicistiske interiør i Danmark og samtidig et af de allerførste i Europa overhovedet – sjældent har vi været så tidligt på færde her til lands. Jardin tegnede også møbler, og med udgangspunkt i Tove Clemmensens disputats om Jardins, Harsdorffs og Lillies møbler (1973) følger nu en ganske bred skildring af denne vigtige side af kunsthåndværket. Man aner, at disputatsens mange resultater har skullet indpasses i et allerede eksisterende manuskript – i alle tilfælde er just dette afsnit sprogligt ringere og graden af præcision mindre end det er tilfældet i resten af bogen. Tove Clemmensens glimrende detektivarbejde omkring møblelementet fra Christiansborgs riddersal, hvoraf en af de to kongestole nu befinder sig i Charlottenborgs kuppelsal, er således totalt misforstået (s. 143 f.) Fortjenstfuldt er det derimod, at forfatteren tager en afstikker til Sønderjylland, således at der også bliver plads til en kort behandling af denne landsdels særprægede møbler og sølvtøj.

I kapitlet »Klassicisme à l'anglaise« fremhæves den engelske indflydelse, der gjorde sig gældende i slutningen af det 18. århundrede navnlig inden for møbel- og sølvmedekunsten. Mange af stolene fra denne periode har en tidløs enkelhed, der stadig gør dem så tiltalende. Nu var fajencen på retur, hårdt trængt af porcelænet. Samtidig meldte en ny vare sig på markedet: det flødefarvede stengods, der især hentede inspiration hos Wedgwood og Leeds. Med stort held kopierede man i Rendsborg og Kastrup de engelske fabrikkers klassicistiske former. De karakteristiske danske empiriemøbler – ofte udført i birketræ eller poleret mahogni – henfører forfatteren også til den engelske påvirkning. Det gælder endog noget så typisk dansk som skabssofaen, kernemøblet i den borgerlige hverdag.

Den »rigtige« empire repræsenteres af arkitekterne C. F. Hansen og hans svigersøn, den tyskfødt G. F. Hetsch. I førstnævntes nye Christiansborg skabte de to i løbet af 1820'erne og 1830'erne Danmarks officielle stil, der havde sit udspring i Napoleons Paris, men også var næret i Tyskland. Fra slottet trængte den ud i landet og blev for såvidt folkelig – i alle tilfælde borgerlig, hvad der var i god overensstemmelse med tiden, Frederik VI var jo selv landets første borger.

Under overskriften »Pompejansk Klassicisme« gemmer det meget fascinerende emne sig, der normalt benævnes »Danske kunstnermøbler«. Foregangsmanden var N. A. Abildgaard, og i hans fodspor fulgte malere, billedhuggere og arkitekter som Roed, Freund og Bindsbøll m. fl. De skabte helstøbte interiører i den nye stil, bl. a. tegnede nogle af dem versioner af den græske klismos-stol. Med omtalen af disse kunstnermøbler ebber bogen ud. Dette sidste afsnit virker ufærdigt, man savner afrunding eller konklusion, hvilket nok skyldes, at bogen burde være afsluttet med C. F. Hansens empire, da vi endnu kender alt for lidt til den følgende tid. I det hele taget er det mærkbart, at bogens tyngde hviler på tiden indtil 1800, mens perioden efter århundredskiftet nødtørftigt overstås på kun 45 sider. Det må endvidere undre én, at dansk sølvtøj efter 1790'erne slet ikke omtales, og at Vesterbro ovnfabrik samt glasproduktionen fra 1825 og fremefter helt er udeladt.

Noterne bag i bogen henviser kun til litteratur, og der er således ingen primære studier knyttet til fremstillingen fra forfatterens side. Det er et oversigtsværk og kan med forsigtighed anvendes som sådan, idet man dog savner den nøjagtighed, som man normalt forlanger af en håndbog. Navneregistret bagest er i denne henseende en ren ynke.

John Erichsen

GUDRUN ANDRESEN: DANSKE BONDESKJORTER FRA CA. 1770 TIL CA. 1870. *Eget forlag 1974. 44 s., ill., kr. 21.* AXEL MUNCH: BORNHOLMSKE FOLKEDRAGTER OG GAMLE HAANDARBEJDER. *William Dams Boghandel, Rønne 1974. 64 s., ill., kr. 48,50.* ELISABETH MUNKSGAARD: OLDTIDSDRAGTER. *Nationalmuseets forlag 1974. 207 s., ill., kr. 92.* AAGOT NOSS: JOACHIM FRICHS DRAKTAKVARELLAR. *Det norske samlaget 1973. 135 s., ill., indb. no. kr. 85,-.*

De fire her omtalte bøger har det tilfælles, at de alle beskæftiger sig med klædedragtens historie, men ellers er de meget forskellige i omfang, måden at gribe sagen an på og i deres sigte med behandlingen. For Gudrun Andresen, igennem mange år aktiv inden for foreningen Danmarks folkelige Broderier, er nyttehensynet det overvejende. Hun vil komme folkedansere og andre interesse-rede til hjælp, hvis de ønsker at lave en god kopi af en gammel bondeskjorte. Det gør hun ved at give snitmønstre, skitser og fotos af 3 udvalgte skjorter, hentet frem af det store materiale, som ved foreningens udstillinger er blevet registreret. Iøvrigt viser denne registrering en bemærkelsesværdig skæv fordeling, idet der af de godt 400 bondeskjorter fra hele landet er ikke færre end ca. 250 fra Sjælland. Ud over analysen af skjorternes snit og udsmykning har forf. til indledning en række meget generelle betragtninger om deres brug.

Den nyligt afdøde maler Axel Munch nåede netop at se sin lille bog om de bornholmske dragter færdig. I den har han nedlagt en del af den viden, der var indsamlet samtidig med opbygningen af genstandssamlingen i Gudhjem Mu-

seum. På begge felter var han utrættelig, og det er trist, at han ikke skulle få længere tid til at virkeliggøre sine ideer. Den foreliggende publikation er blevet en meget smuk bog med et indhold, man vil vende tilbage til ofte. Det gælder både dragten og dens enkelte dele og de kulturhistoriske oplysninger om bryllup og begravelse, som findes ind imellem, bl. a. de interessante lighåndklæder, der har været i brug ved jordfæstningen på Bornholm lige til for en 30 år siden.

De danske dragtfund fra oldtiden er blevet behandlet gang på gang, især dragterne fra bronzealderen, der er enestående i hele verden. Vil man vide noget om denne periodes klædedragt, er det danske Nationalmuseum stedet, men for andre perioders vedkommende har vi her i landet måske kun dragtnåle, bæltespænder el. l. bevaret, så her må man søge til andre dele af Europa for at supplere sin viden. Det er den fremgangsmåde, Elisabeth Munksgaard anvender i sin bog, der med velberåd hu ikke kaldes *danske* oldtidsdragter, men blot oldtidsdragter. Med dansk og fremmed materiale søges at lægge det puslespil, der skal oplyse om den danske dragtskik på europæisk baggrund, og det er påklædningen i videste forstand, for frisuren tages med i vidt omfang. Til indledning gives en gennemgang af spindestofferne og deres tilberedning frem til det færdige stof. Forf. skriver ubesværet, men kommer måske nu og da i det tekniske lidt for summarisk hen over problemerne; imidlertid har hvert større afsnit en litteraturfortegnelse, som kan bøde herpå. Når der s. 48 tales om den ældste valkningsmetode ved hjælp af tidevandet, så tror jeg ikke metoden er anvendelig alle vegne ved havet, og jeg finder det ialfald rimeligt her i litteraturen f. eks. at have medtaget Sven T. Kjellberg: Ull og Ylle (1943), hvor der findes et fyldigt afsnit om valkning og yderligere en god indledning om de ældste væveteknikker. Når Broholms lille bog om bronzealderens dragt medtages, forstår jeg ikke, hvorfor Margrethe Halds tilsvarende om jernalderens dragt ikke skal med, så meget mere som den er kommet i samme serie på Nationalmuseet. Iøvrigt savner jeg også hendes: Fodsko og Haandsko (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1953) og Udhugne Oldtidssko (Årbøger 1963), der utvivlsomt begge ville være en lettere indgang til emnet end hendes digre værk: Primitive Shoes.

Den sidste af bøgerne, der skyldes Norsk Folkemuseums dragtmedarbejder, er nr. 2 i serien: Norske Folkedragter. Nr. 1, der kom i 1970, var ligeledes af Aagot Noss og omhandlede Johannes Flintoes dragtakvareller. Nu fortsættes med den lidt yngre Joachim Frichs materiale til studiet af de norske bygdedragter. Oplægget er ens i de to bøger og består i en indkredsning af materialet, en kildekritisk vurdering heraf bl. a. for at afgøre pålideligheden af dragtbilledernes vidneudsagn og endelig en placering af akvarellerne i tid og sted. En vigtig side af dette nyttige rydningsarbejde, som også i høj grad er nødvendig for vort hjemlige materiale, er at finde ud af påvirkningerne fra ældre eller samtidige kunstnere. Begge bøgerne i serien er smukt udstyret med en lang række farveplancher.

SIGRID CHRISTIE: DEN LUTHERSKE IKONOGRAFI I NORGE INN-TIL 1800. I-II. Oslo 1973. To bind, som indgår i værket *NORGES KIRKER* (udg. af rigsantikvaren i serien *NORSKE MINNESMERKER*). Bind I: 221 s. + 72 fig. og 30 skematiske plancher; II: 269 s. + 475 fig. No. kr. 425.

Forfatteren, der er redaktør ved *Norges Kirker* (en parallel til Nationalmuseets inventarværk *Danmarks Kirker*) har med dette statelige to-bindes værk, der 1974 forsvarede som doktordisputats i Bergen, fremlagt resultaterne af en kortlægning af den kirkelige billedkunsts ikonografi i Norge fra reformations-tiden til omkring 1800. Undersøgelsens norske materiale, der omfatter billeder fra det lutherske kirkeinventar (altertavler, prædikestole, døbefonte, pulpiture-facader, epitafier) er hovedsagelig tilvejebragt ved en gennemgang af billedarkiver samt baseret på beskrivelserne i *Norges Kirker* i det omfang de foreligger. Afhandlingen slutter sig såvel hvad indhold som ydre form angår til det norske kirkeværk, idet den giver en samlet oversigt (delvis afhængig af arkivernes bestand) over en væsentlig side af norsk kirkekunst; men netop under særlig hensyntagen til sådanne aspekter, som vanskeligt lader sig fyldestgørende belyse i et registrerende inventarværk, og derfor oftest kun berøres i fodnoter eller helt må udelades. I dette tilfælde på den ene side spørgsmålet om de grafiske forlæg, som har spillet en afgørende rolle for kirkekunstens billedverden, og på den anden side billedets rolle i den kirkelige forkyndelse.

Arbejdets faste grundvold er et ikonografisk katalog (bind II), hvori de mange forskellige, hovedsagelig bibelske emner præsenteres i den bibelske rækkefølge. Tekstgrundlaget og den almindelige hovedform angives kortfattet og med særlig vægt på eventuelle norske fortilfælde fra middelalderen. Inden for selve perioden er der lagt vægt på at fremhæve, hvorledes kunstnerne har varieret samme emne. Hovedopgaven har dog været at spore de grafiske forlæg man har benyttet – og på hvilken måde.

I første bind giver forfatteren en vurdering af det omfangsrige materiale ud fra tre synsvinkler: den historiske, kunsthistoriske og teologiske. I kapitlet *den historiske baggrund* fremhæves indledningsvis, at reformationens indførelse i Norge var et statsligt indgreb uden egentlig forberedelse og derfor først rod-fæstedes efter en langvarig proces. En mere konkret viden om følgerne for kirkernes indretning og udstyr er ganske vist begrænset, men det synes dog klart, at man udover de nye inventarstykker (prædikestol og stolestader), som den ændrede gudstjenesteform krævede, har søgt at inkorporere så meget som muligt af det gamle. Middelalderens kirkekunst var i en lang række tilfælde fuldt ud acceptabel konfessionelt set (krucifikserne f. eks.), og i andre tilfælde behøvede den blot en omtolkning for at legaliseres. Kun hvor billederne var genstand for direkte dyrkelse måtte man skride ind. I det hele taget er direkte billedfjendsk-hed hos præsteskrabet en undtagelse; tværtimod kendes eksempler på ægte kunst-begejstring og antikvarisk forståelse. Forfatteren understreger derfor det ube-rettigede i at anklage reformationstiden for billedfjendskhed og laste den for tabet af middelalderkunsten, som på mange måder indarbejdedes og førtes ind i den ny tid.

Der skabtes også ny billedkunst i reformationsårhundredet, men det er først i 1600-tallet, at en virkelig nyudvikling tager sin begyndelse – så at sige en nyudvikling på europæisk grundlag og i den første tid båret af indvandrede kunstnere. Forfatteren er tilbøjelig til i flere henseender at se præsteskabet som hoveddrivkraften bag denne nye ekspansion, der når sin frodigste udfoldelse i 1600-tallets anden del. Der er ganske vist kun fremdraget enkelte eksempler, som godtgør, at præster har indkaldt kunstnere, men en række værker røber på den anden side et så bevidst samspil mellem billede og tekst, at det må afspejle et samarbejde mellem teolog og kunstner. Også lægmændene har naturligvis spillet en betydelig rolle, men den opfattes mere ensidigt som bestillerens, og i tilfældet med lensmændene – den verdslige øvrigheds repræsentanter – som autorisationsgivende slet og ret. Når den kirkelige billedkunst i løbet af 1700-tallet bliver mindre almindelig for o. 1800 helt at forsvinde, kan der peges på flere årsager, bl. a. kirkesalget og deraf følgende forfald; men vigtigst er nok en mentalitetsændring under indflydelse af pietismen og rationalismen, hvorved interessen forskydes fra billedskildringen til det symbolske tegn.

I andet afsnit *de grafiske forlæg* gøres der rede for, hvorledes den ny »nationale« og lutherske billedkunst i allerhøjeste grad står i gæld til den europæiske gennem de kobberstik og træsnit, som malere og billedskærere benyttede som grundlag for deres kompositioner. Forfatteren har her valgt i første instans at følge en række navngivne kunstneres behandling af forlæggene og samtidig foretage en opdeling efter landsdele og teknik (østnorsk maleri og skulptur, vestnorsk do. etc.) – angiveligt for herigennem at fremhæve det specifikke for kirkekunsten i de enkelte egne. Det kan diskuteres, om denne disposition er særlig hensigtsmæssig i sammenhæng med forlægsproblematikken – den fører i det mindste til mange gentagelser – men gennemgangen demonstrerer i hvert fald til fulde, at forlæggene har spillet en uhyre stor rolle, og at de har været udnyttet på mange forskellige måder: snart som udgangspunkt for slaviske kopier, snart mere eklektisk, idet kunstneren ud fra indholdsmæssige eller kompositionelle overvejelser skabte et nyt billede ved enten at kombinere udvalgte elementer fra forskellige forlæg eller ved at koncentrere sig om dominerende træk i et enkelt. Men selvfølgelig behøver ændringer af forlægget ikke at være udslag af sådanne mere ideelle overvejelser. Det forhåndenværende billedformat kan diktere disse på forhånd, lige som det er indlysende, at resultaterne ofte simpelthen skyldes manglende evne til at realisere forlæggets intentioner, der kan reduceres næsten til ukendelighed. I denne forbindelse er det interessant at se, at netop folkekunsten, som stærkest distancerer sig fra de grafiske forlæg, ofte har stærkere intensitet i følelsesudtrykket, ligesom indlevelsen her kan give sig udslag i nye ikonografiske enkeltheder. Forfatteren konkluderer, at forlæggene stort set er lettere at påvise for maleriernes vedkommende, hvor en vis banalisering samtidig gør sig gældende – i modsætning til skulpturen, der til gengæld står stærkere som udtryksmiddel. Her er naturligvis tale om en subjektiv vurdering, og man kunne i denne sammenhæng have ønsket en klarere understregning af materialernes ulige tekniske muligheder og

egne kunstneriske love, når det i den konkrete opgave gjaldt udnyttelsen af de ofte særdeles detaljerede forlæg.

Den omfattende dokumentation af forlæggenes betydning muliggør også vurderinger af, hvor længe disse kompositioner bevarede deres aktualitet. Her konstateres tidsintervaller på op til 200 år! Så man kan kun give forfatteren ret i, at spørgsmål om kunstnerisk modernitet har været ganske underordnet kravet om funktionsduelighed i den givne sammenhæng.

Forlæggene viser også, at det ikke har været afgørende, om disse var skabt i et protestantisk eller et katolsk miljø – i den henseende går kunsten på tværs af de konfessionelle skel – og endelig udpeger de, hvilke centre det var, der blev afgørende for den nye hjemlige kunst: Først og fremmest Nederlandene og her specielt de produktive og ofte fremragende kobberstikkere i Antwerpen, Amsterdam, Haarlem og Utrecht, repræsenteret af navne som Wierix-familien, Rubensstikkerne Bolswert og Vorsterman, Muller-familien, Goltzius og hans kreds samt familien Bloemaert. Ved siden af Nederlandene er Tyskland det andet betydelige miljø, som gav impulser dels gennem de her virksomme nederlændere (medlemmer af Sadeler-familien, f. eks.), dels gennem de mange træsnitserier, der som et specifikt tysk indslag videreførte Dürer-traditionen gennem de såkaldte »Kleinmestre« (Virgilis Solis, f. eks.) og prægede mange bibeludgaver (Christian III.s og Frederik II.s bibler), lige som de var genstand for nytryk og kopiering i opbyggelseslitteraturen.

Afslutningskapitlet *det teologiske indhold* indledes med et rids af reformatorernes billedsyn, der ikke kan siges at være negativt. At Luther selv havde forståelse for billedernes opdragende virkning, herom vidner bl. a. de illustrerede bibeludgaver. På den anden side er der ikke tale om et engageret billedsyn som hos modreformationens folk, der bevidst satte ind på at udnytte billedet som et propagandamiddel til styrkelse af troen på helgenerne, miraklerne, dogmerne etc. I pagt med reformationens almindelige karakter er den norske gejstlighed da også præget af en tilbageholdenhed, der i enkelte tilfælde forbindes sig med en strenghed, der nærmer sig det kalvinske.

Alligevel slog dette strengere syn ikke igennem. 1600-tallets rige billedmateriale vidner om en stor og levende interesse for billeder, både som led i forkyndelsen og som almindelig udsmykning af kirken. Ud fra denne kendsgerning ser forfatteren det som sin hovedopgave at give en bredt anlagt påvisning af billedernes funktion som led i periodens – specielt den lutherske ortodoks – forkyndelse og kristendomsopdragelse. Særlig vigtige er her de bibelciter, som ofte ledsager og forklarer altertavlen og prædikestolens billeder, fordi de giver et klart belæg for, at billedvalg og tekst står i nøje sammenhæng med tidens tekstudlægning – et forhold, som forfatteren belyser gennem citater fra bl. a. Johann Arndts og Jesper Brochmands værker. Når teksterne ofte afspejler varierende opfattelser af de grundlæggende motiver uden at billederne ændres tilsvarende, har man heri et vidnesbyrd om, hvor bundet kunsterne som regel har været af forlæggene, og samtidig ser forfatteren dette forhold som bevis på, at teologerne har dirigeret programmet.

Hvilke emner er nu de foretrukne? Blandt *perikopernes* tekster samler bil-

lederne sig først og fremmest om påskens begivenheder – nadver, korsfæstelse og opstandelse – hvilket svarer til, at forkyndelsen hovedsagelig rettede sig mod disse temaer. Men også dommedagsmotiver og julens budskab spiller en væsentlig rolle. De gammeltestamentlige scener, som ikke indgår i søndagenes og festdagenes skriftlæsning, men alligevel er af stor betydning for forkyndelsen er heller ikke glemt. De anvendes oftest i konstellationer, hvor de skal forstås som forvarsler (*prefigurationer*) om det nye testaments evangelium, ifølge en tankegang, som var en arv fra kirkefædrene og middelalderen, der videreudvikledes af reformationstidens teologer.

Kapitlet rundes af med en kort fremlægning af eksempler på programmatisk opbygning i de forskellige inventarstykker, hvor sammenstillingen af de enkelte scener ofte giver udtryk for centrale tankegange i kirkens lære på en særdeles pædagogisk måde. Redegørelsen støttes af skematiske gengivelser af forskellige, mere komplicerede programkredse.

En samlet vurdering efterlader indtrykket af et imponerende arbejde, som ikke mindst kommer til udtryk i påvisningen af de mange forlægsblade. Emnet er helt centralt til forståelse af en kunst, hvor budskab og indholdsmæssige funktioner ganske overskyggede senere tiders krav om formel originalitet. Det er samtidig et emne så rigt på aspekter, at det ikke kan undgås, at man undertiden savner dyberegående analyser af de enkelte værker – et ønske, som den valgte oversigtsform ikke i tilstrækkelig grad imødekommer. Derfor risikerer forfatteren at blive stående ved noget postuleret, en overskrift, som kunne være arbejdstitel for en nærmere undersøgelse. Det gælder f. eks. den spændende prædikestol i Bergens Mariakirke fra 1676, hvis underbaldakin og himmel udgøres af de to dele af en himmelkugle med stjerne-tegn. En anden svaghed gælder behandlingen af inventargenstandenes opbygning, hvor billeder, tekster, ornamentter, arkitektonisk komposition og farvelægning spiller sammen i et ofte kompliceret hele. Ved at isolere de bibelske og symbolske billeder fra disse helheder, som også er udtryk for luthersk ikonografi og formodentlig ikke sjældent bærere af betydningsindhold helt ud i ornamentikken, mister forfatteren yderligere muligheder for at vurdere kunstnerens, specielt billedskærernes arbejde med grafiske forlæg. Tidens mange ornamentbøger henvendte sig til billedskærere, stenhuggere etc. og gav ikke blot eksempler på ornamentik og arkitektoniske detaljer, men på hele kompositioner og tilmed ikonografiske programmer, jfr. E. Forssman: *Säule und Ornament*. Stockholm 1956.

Undertiden føles behandlingen i lovlig høj grad koncentreret om det norske materiale, og man spørger sig selv, om forfatteren ikke med held i højere grad kunne have inddraget paralleleksempler fra andre lande, dels for at supplere sit norske baggrundsstof, når det er for spinkelt (bl. a. forholdet mellem kunstner og bestiller) dels for herigennem at sætte emnet i relief. Hvad det sidste angår, kunne man have ønsket en uddybning af spørgsmålet om forholdet til modreformationens kunstpolitik, og man savner da også en henvisning til B. Knipping: *De Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden, I–II*. Hilversum 1939–40.

Disse indvendinger skal dog på ingen måde tilsløre den kendsgerning, at Sig-

rid Christies værk vil være af den allerstørste interesse og betydning for enhver, der ønsker at studere specielt den lutherske ortodoksis billedsyn – også i vor hjemlige kirkekunst. Påvisning af grafiske forlæg inden for dette iøvrigt betydeligt mere righoldige materiale er naturligvis ikke af ny dato og viser, at de samme forlæg, som benyttedes i Norge, også var aktuelle her. Men bortset fra Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsduge. København 1961 – og de oplysninger, der skjuler sig i *Danmarks Kirker*, har man intetsteds en så righoldig og gennemillustreret samlet præsentation af relevante forlæg. Det kan med sikkerhed forudsiges, at værket – og her i særdeleshed katalogbindet – vil blive et uundværligt redskab for enhver, der ønsker at gå på jagt i vor kirkekunst for at opspore kunstnernes forbilleder og herigennem bl. a. nå frem til en mere nuanceret opfattelse af selve skabelsesprocessen.

Hugo Johannsen

BERTIL ÅSTRAND: BRUNNBY KYRKA OCH KAPELLEN I ARILD OCH MÖLLE. CWK Gleerup, Lund 1972. 338 s. Ill. Sv. kr. 47.

På den yderste del af halvøen Kullen ligger Brunnby sogn, hvor der foruden den egentlige sognekirke findes et kapel til gudstjenestebrug i hvert af de to fiskerlejer Arild og Mölle. Forfatteren, der var præst i sognet i årene 1938–1951, begyndte allerede dengang at indsamle materiale til kirkens historie og har brugt sit otium til at skrive den foreliggende bog.

Brunnby kirke er værd at beskæftige sig med, ikke mindst på grund af kalkmalerierne, som behandles udførligt. Fremstillingen, der er meget bredt anlagt, falder i otte hovedafsnit og er opbygget kronologisk, så at man inden for hvert afsnit får en redegørelse for byggearbejder og inventaranskaffelser (og -tab) i den pågældende periode. Denne disposition kunne, netop når det drejer sig om en kirkebeskrivelse, medføre gentagelser og give en flimrende fremstilling; men det er lykkedes forfatteren at undgå disse skær, så at bogen i det hele fremtræder som klart og fast komponeret.

De første fire afsnit må for en dansk læser forekomme særligt relevante; de beskriver kirkens historie frem til 1600-tallets slutning, d. v. s. en dansk landsbykirkes historie. Det kan indimellem spores, at forfatteren ikke er helt på hjemmebane i dansk kirke- og kunsthistorie, som når han i tilknytning til omtalen af dåbsfadene kommer ind på dåbsskikkens ændring i det 16. årh., med en henvisning til den svenske kirkeordning af 1571 og ikke til den danske kirkeordinans 1537.

I det andet hovedafsnit (s. 35–71) gennemgås kalkmaleriernes indhold. Kirken var indviet til S. Andreas, hvis legende findes afbildet i hvælvkapperne mod nord og syd i langhuset. Kalkmalerierne forestiller i øvrigt: Profeter og andre gammeltestamentlige personer i det oprindelige kor, som nu er sakristi. En række mandlige helgener, bl. a. de tre nordiske kongehelgener, samt Maria med barnet og Marias himmelkroning i østhvælvet. Otte helgeninder samt Ma-

ria med barnet og den opstandne Kristus (se nedenfor) i det midterste hvælv i langhuset. Apostle og hellige bisper samt Frans af Assisi i vesthvælvet. – Blandt de mandlige helgener i østhvælvet er en S. Henrik ved siden af S. Laurentius, hvilket bringer forfatteren til med henvisning til B. Söderbergs omtale af Vamblingbo kirke på Gotland og af kejser Henrik 2.s sarkofag i Bamberg (Svenska kyrkomålningar, 1951) at tolke Henrik som kejser Henrik 2. Ved brug af Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder – der ikke findes i litteraturlisten – ville forfatteren i artiklen »Mikael« have kunnet finde yderligere støtte til sin tolkning. Samme værk (artiklen »Mässa, Gregorius'«) ville også kunne være brugt ved tolkningen af den opstandne Kristus som en del af »Gregorsmessen«.

Kunsthistorikere har dateret kalkmalerierne til slutningen af det 15. eller begyndelsen af det 16. årh., og forfatteren argumenterer s. 73–79 for, at de er bekostet af Barbara Brahe – g. m. Krapperups ejer Stig Olufsen Krognos – i forbindelse med udfærdigelsen af et paveligt indulgensbrev i 1475.

I hovedafsnittet »1600-tallet« (s. 95–131) følger vi bl. a. forsvenskningen af Skåne, her eksemplificeret ved den gradvise udskiftning af kirkens danske bøger (de fleste var i 1667 danske) med tilsvarende svenske. Visse dele af fremstillingen i såvel dette som i de foregående afsnit ville have vundet i fylde, om forfatteren havde benyttet mere trykt og utrykt dansk materiale, det gælder f. eks. gennemgangen af inventaret (s. 109–115), hvorom der i Helsingborg lensregnskaber (i RA.) vil kunne findes oplysninger. Det fænomen, at kronen skyldte kirken penge (s. 121), er ikke kun svensk, men går i hvert fald tilbage til 1630'erne (Danske Kancelli B 107. Kapitlernes og Lensmændenes Besvarelser paa Kgl. Missive 1636 14. Novbr. ang. Kirkernes Kapitaler m. v. 1636–37; benyttet i svensk afskrift i nærværende bog).

Kirken blev gennemgribende restaureret 1911–12, og ved denne lejlighed blev kalkmalerierne opdaget og genfremdraget.

En beskrivelse af det middelalderlige kapel i Arild, hvortil den såkaldte »Arildslegende« – der i sin folkevisiform gengives s. 264–67 – knytter sig, samt af kapellet i Mölle, opført efter lokalt initiativ og ved frivillige bidrag i 1934, afslutter bogen.

Bogen er forsynet med fortegnelse over utrykte kilder, litteraturliste, person- og sageregister samt liste over fotografer. Den er usædvanlig rigt illustreret med flere helsides farvebilleder samt mange sort-hvide illustrationer. Der mangler fortegnelse over illustrationernes indhold, hvilket dog i de fleste tilfælde opvejes af, at de er placeret i den brede margin ud for det pågældende sted i teksten. For overskuelighedens skyld ville en plan over kalkmaleriernes placering have været på sin plads.

Alt i alt er der tale om en udstyrsmæssigt tiltalende publikation indeholdende en veldokumenteret fremstilling.

Susanne Krogh Bender

E. LADEWIG PETERSEN: CHRISTIAN IV.S PENGEUDLÅN TIL DANSKE ADELIGE. *Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596–1625. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie. Publikation nr. 8. Akademisk forlag, København 1974. 178 s. Kr. 39,50.*

Den foreliggende undersøgelse af Christian 4.s udlån til danske adelige er endnu et bidrag i forfatterens række af studier over dansk økonomi, især adelsøkonomi, i det 16. og 17. århundrede. Emnet betragtes såvel fra kongens som fra adelens side, hvorved en vekselvirkning mellem kongens udlånstransaktioner og en væsentlig side af landets erhvervsliv og dets sociale overklasse menes at kunne registreres, og hvorved der skulle kunne frembringes et analyseredskab til belysning af sammenhæng og brud i det danske samfund (introduktionen s. 16).

Den egentlige undersøgelse falder, udover introduktion og sammenfatning, i seks afsnit. Først redegøres der for rigets og kronens finanser, derefter gennemgås den kongelige udlånsvirksomhed, der – hovedsagelig p. gr. a. kilde-materialets mangler – falder i to perioder, 1603–08 og 1618–23. Et afsnit med titlen »Profithensyn og lånevilkår« behandler især udlånsvirksomheden set fra kongens side, afsnittet »Gældsstiftelsens funktioner« hovedsagelig låntagernes situation. Afviklingen af lånene behandles i et særligt afsnit, og i sammenfatningen trækkes linierne til forholdene uden for Danmark og til begreber som »det 17. århundredes krise« og »fyrsteligt foretagervirksomhed«.

Af afsnittet »Rigens og kronens finanser« (s. 17–30) gøres fyldigt rede for rigets økonomiske forhold; forfatteren fremhæver her med rette, at man i begyndelsen af Christian 4.s regeringstid ikke kan skelne skarpt mellem rigets og kongens indtægter og udgifter. Da kongen ifølge praksis kunne disponere over rigets kasseoverskud, er det selvsagt væsentligt i en undersøgelse af kongens udlån at fastslå, hvor stort dette kasseoverskud har været. Som kilde hertil må fremhæves de overslag over rigens indtægt og udgift, der med mellemrum blev udarbejdet i rentekammeret, og hvis hovedsummer gengives i tabel 2.1 (s. 17). Det kan undre, at et af overslagene, det der er dateret til 10. november 1601, ikke er medtaget; det er nemlig ikke identisk med overslaget af 1600/01, hvad følgende opstilling vil vise:

	1600/01	1601 10/11	1602	1608
visse lensindtægter	151.927	160.895	163.834	183.614
uvisse do.	44.000	44.000	44.000	44.000
øresundstold	141.863	141.863	141.863	141.863
told og accise	59.030	59.030	59.030	59.030
byskat	2.275	2.275	2.275	2.275
<hr/>				
i alt	399.095	408.063	411.002	430.782
rigens udgift	269.607	271.802	246.667	217.891
<hr/>				
overskud	129.488	136.261	164.335	212.891

(i opstillingen er de beklagelige trykfejl, der findes i tabel 2.1, korrigeret).

Forfatteren supplerer disse tal med de ordinære indtægter og udgifter af hertugdømmernes kongelige dele, der findes i de kongelige regnskaber fra omslaget i Kiel, og stiller i tabel 2.3 (s. 20) tallene sammen. Periodens regnskabsførelse er svært overskuelig og – som forfatteren flere steder påpeger – ofte præget af dobbeltposter; i tabel 2.3 har forfatteren selv gjort sig skyldig en en sådan dobbeltpostering, idet øresundstolden lægges til de tal for »overskud af riget«, som overslagene udviser; men heri er øresundstolden jo medregnet i forvejen, som det fremgår af opstillingen ovenfor. Selv om overskudet således må reduceres, er der ingen tvivl om, at kongen i perioden 1600–1608 har kunnet disponere over betydelige beløb, nemlig – når tabel 2.3 korrigeres – 200.000 til 240.000 dlr. Det er derfor ikke vanskeligt at forklare den rent økonomiske baggrund for, at det var muligt at låne penge ud.

I perioden 1618–23 er de disponible beløb større; Christian 4. regnede i 1620 selv med en formue på ca. 1 mill. rdl., og i året 1621 havde han til udenlandske fyrster og danske adelige udlånt 1.059.500 rdl., heraf de 416.500 til danske adelige (tabel 4.2, hvor disse tal er opført, angiver desværre fejlagtigt 959.500 i st. f. 1.059.500 rdl.). Formuesopgørelsen 1620 på 1 mill. rdl. er ofte omtalt i tidligere værker; men det er første gang, der gøres et forsøg på nærmere at redegøre for kapitaldannelsen. Som forfatteren selv gør opmærksom på, har det ikke været muligt at klarlægge alle Christian 4.s kapitaldispositioner; der mangler stadig tilbunds gående undersøgelser af rigets og kronens finanser i perioden før kejserkrigen; men i den foreliggende bog når man dog et skridt videre, for så vidt angår den side af kongens økonomiske virksomhed, udlånene repræsenterer.

Først når Christian 4.s merkantile virksomhed og kronens finanser er mere fyldestgørende udforsket, vil også kronens kapitaludlån kunne sættes ind i den større økonomiske sammenhæng, der kan bidrage til yderligere at forklare årsagerne til udlånene.

Forfatteren behandler i afsnittet »Profithensyn og lånevilkår« (s. 59–69) de motiver, der kan have bevæget kongen til at låne penge ud til danske adelige. Som det vigtigste moment fremtræder profithensynet, idet kongen efter det foreliggende materiale at dømme både som låner og kautionister har foretrukket det store hartkorn, hvor sikkerheden måtte formodes at være størst (en undtagelse synes dog årene 1600–03 at være, idet der her snarere er tale om at hjælpe nødstedte herremænd i en akut krisesituation). Andre momenter end profithensynet benævnes »mere irrationelle«, herunder hører politiske og personlige forhold. Det ville have været interessant at få de politiske momenter inddraget i højere grad, og det er anmelderens indtryk, at man også på det foreliggende materiale kunne være kommet et stykke videre ved at inddrage faktorer som: hvem sad på de betydende poster? – hvilken placering havde den danske adel politisk? – hvordan påvirkede forholdet kongemagt/aristokrati og den økonomiske politik hinanden? Ved at sammenholde sådanne faktorer med den kongelige udlånsvirksomhed ville man også kunne nå videre i retning

af en belysning af sammenhæng og brud i det danske samfund, konkret udviklingen fra »adelsvælde« til enevælde.

I afsnittet »Gældsstiftelsens funktioner« (s. 70–89) sættes der fokus på lånebehovet hos den danske adel, og det sandsynliggøres, at der har bestået et samspil mellem kongens udlån og den højadelige godssamlingsvirksomhed, d. v. s. at kongen i praksis har finansieret en del af den adelige godsspekulation. Forsåvidt denne sammenhæng holder stik, er der virkelig tale om et vidtrækkende perspektiv, som kan danne udgangspunkt for videre undersøgelser af det økonomiske og politiske spil mellem konge og adel.

Generelt set rummer den foreliggende bog mange perspektiver – flere end de her berørte – der forekommer frugtbare som udgangspunkt for videre studier. Det er heri, dens største værdi ligger, mindre i dette: at give det analyse-redskab til belysning af sammenhæng og brud i det danske samfund, der er omtalt i introduktionen.

Herudover indeholder bogen en lang række konkrete, detaljerede oplysninger, dels om enkelte aristokraters økonomiske forhold – disse undertiden dog så detaljerede, at det kan være svært at bevare overblikket – dels om rigets økonomi. Det sidstnævnte aspekt belyses gennem en lang række tabeller; ang. disse kan et hjertesuk ikke tilbageholdes: tabellerne er skæmmet af for mange trykfejl, flere end der kan opregnes her, til at læseren uden risiko kan benytte tallene direkte.

Susanne Krogh Bender

MARKBOGSANALYSER OG MARKDRIFTSTUDIER. *Af Poul Rasmussen, Birgit Løgstrup og Arne Hentze. Bol og By 8. Meddelelser fra Landbohøi-selskab, 1974, 134 s., kr. 34,50.*

Det seneste nummer af Bol og By indeholder 3 artikler som med en fælles titel karakteriseres som Markbogsanalyser og markdriftstudier.

Poul Rasmussen: »Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland« beskæftiger sig med markbogsundersøgelser og analyser af landskifter i de byer i Århus omegn, hvor det var almindeligt at gårdene var delt op i grupper med jorder placeret ved siden af hinanden i bymarken. Problemerne omkring disse gårdgrupper tages op, hvornår og hvorfor de er opstået. Henrik Larsens teori fra 1918, gående ud på en identifikation af gårdgruppernes agertilliggende med byernes bolinddeling, bliver modificeret. I nogle tilfælde slår teorien til. Men gårdgruppernes opståen er mere kompliceret, de kan være opstået i tiden efter bolinddelingen, ved omrebnings af jorden og deling og sammenlægning af gårdene. Et andet led i H. Larsens teorier, at ledingsbyrdens fordeling omkr. år 1000 skal ses i sammenhæng med byernes landskifte. Man inddelte gården i lige store

lægde lig bol, som skulle stille een mand, og for at alle skulle vide hvilket lægd de tilhørte, blev jorden omrebet, og man samlede de enkelte bols agre og lod gårdenes jorde følge efter hinanden, i den orden de skulle møde til tjeneste. Poul Rasmussen afviser teorien med den begrundelse at statsmagten ikke på det tidspunkt har været stærk nok til at gennemføre denne komplicerede ordning. Egentlig synes jeg man skal lade teorien stå åben. Hvad med Trelleborganlæggene, de tyder dog på en meget stærk og organisationsdygtig kongemagt.

Ved undersøgelsen viser det sig, at alle gårdene i gårdgruppen ikke nødvendigvis har lige meget jordtilliggende. Det er heller ikke altid at alle gårdenes jorder følger slavisk efter hinanden. Poul Rasmussen stiller forskellige teorier op til løsning af disse problemer. Man må sige, at det er et meget grundigt arbejde der foreligger, men det har også kostet det meste af fritiden i 30 år kan man forstå på indledningen.

Udgangspunktet for Birgit Løgstrups undersøgelse: »Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72« er hoveribogen på Løvenborg gods i perioden 1771–73. Hoveribogen er ført kontinuerligt og giver oplysninger om det arbejde de enkelte bønder har udført og undertiden også hvor på gården bonden har arbejdet. Artiklen behandler den hoverilovgivning, som Landvæsenskolelegiet arbejdede med i denne periode, og kommer via hoveribogen ind på godsdriften på Løvenborg samt det hoveri bønderne skulle forrette. Der blev gjort et forsøg i 1770, på at begrænse hoveriet. Man satte fra statsmagtens side nogle maksimumgrænser. Dette reglement blev ændret i 1771, hoveriet blev skåret ned. Spørgsmålet bliver så: kunne man klare sig med det antal dage, der nu blev tilladt, for det var en drastisk nedskæring, der var foretaget. Kunne man få udført det sædvanlige arbejde under de nye bestemmelser, og blev den nye forordning overholdt. Hoveriforordningen af 20. feb. 1771 havde nedsat antallet af hovdage fra 275 til 150 om året pr. bonde. Det viser sig ved undersøgelsen af hoveribogen, at forordningen overholdes. Man forsøger at spare lidt hist og her for at klare spidsbelastningsperioderne. Birgit Løgstrup når frem til, at det nye reglement gav tilstrækkelig arbejdskraft til det almindelige arbejde: »Men så snart der blev stillet større krav, enten p. g. a. vejret eller nye driftsformers indførelse, måtte hovedgården træde til med lønnet arbejdskraft« (s. 43). Hun antager, med hold i sit materiale, at man ganske enkelt har beregnet sig alt for mange hovdage i 1770, og at man nu er kommet ned på et mere realistisk niveau.

Birgit Løgstrups undersøgelse er af flere grunde interessant bl. a. fordi den giver os et billede af hvorledes man på et enkelt gods klarede at overholde det nye reglement. Desuden belyses bøndernes reaktioner i situationer hvor godsforvalteren søger at presse dem rent arbejdsmæssigt. Man bliver tydelig klar over, at Holbergs Jeppe er på retur, man finder sig ikke i alt, og forsøger modaktioner.

Arne Hentzes bidrag har titlen: »Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790–1840«. For bondens selvstændighed betød det meget, at stavnsbåndet blev ophævet 1788, og at udskiftningen kom i gang.

Men for at disse reformer skulle få videre betydning, måtte der nødvendigvis også ske en omlægning af landbrugets drift. Forstod bønderne det, hvor meget gjorde de frivilligt, hvor meget bestemte godsejeren, og hvor langt gik godsejerens myndighed, havde han loven bag sig, hvis han ville tvinge bonden til nye driftsmetoder. Disse spørgsmål kommer Arne Hentze ind på i sin meget vel-skrevne artikel. Det bør fremhæves som noget positivt, at den er skrevet i et sprog, som ikke kun er for landbrugshistorikere, men den er som sådanne undersøgelser, meget detaljeret og det kan måske skræmme den mindre kyndige. Men artiklen er oprindelig et speciale, så anderledes kan det vel ikke blive. Det er i øvrigt glædeligt at få specialer på tryk, så de bliver tilgængelige for andre.

Med udgangspunkt i nogle sjællandske godsers fæstebreve har A. H. undersøgt om godsejeren pålagde fæstebønderne at drive deres jorder efter en bestemt plan. Desuden undersøger han periodens landbrugs litteratur, for at nå frem til hvilke driftsformer, der er kendt i dette tidsrum, og hvor tidligt de kom.

De juridiske problemer undersøges, og her kommer man netop ind på spørgsmålet om godsejerens ejendomsret skal gå forud for bondens selvstændighed. Arne Hentze konkluderer, at det tog lang tid at få bonden til at anvende nye driftsmetoder. Det skyldes ikke kun den almindelige »bondestædighed«, men snarere at udskiftningen i sig selv havde været en omvæltning, som krævede grundforbedring, og opdyrkning af hidtil udyrkede jorder, og det krævede i sig selv en stor arbejdsindsats. Hertil kommer et andet aspekt som A.H. fremhæver: »at bøndernes oplysthed i starten ikke stod mål med den faglige forståelse, som en rationel driftsplan forandrede.« (s. 126)

Hanne Vensild

VIGGO STEN MØLLER (RED.): AMALIENBORG. *Rhodos 1973. Dansk og fransk tekst, 228 s. Ill. Indb. kr. 225.*

Der er gennem tiden – også i de senere år – skrevet ikke så lidt om Amalienborg. Den foreliggende bog er af forlaget lanceret som *værket* om dette emne, skrevet af en række specialister. Det har været hensigten at give en samlet fremstilling af vor viden om de fire ens palæer og at præsentere dem med den bedst tænkelige moderne teknik.

Indledningsvis skriver værkets redaktør, arkitekt Viggo Sten Møller, om Amalienborg Plads og Frederiksstaden i det københavnske bybillede. Det er et kort rids på kun tre sider, som ikke siger så forfærdelig meget. Lidt synd er det iøvrigt, at man viser læserne – også de udenlandske – et (smukt og godt produceret) farvelagt kort over København 1757, som især udmærker sig ved at skildre byen med en række *projekterede* arbejder på befæstningen og Ny-Christianshavn. Der findes dog udmærkede kort fra samtiden, der gengiver hovedstaden, som den faktisk tog sig ud.

Dernæst følger en »Ouverture« af professor Christian Elling, hvem vi jo

frem for nogen skylder vor viden om Amalienborg. Han øser med rette af sine talrige skrifter om emnet; er der således ikke noget nyt at hente, kan afsnittet til gengæld opfattes som kvintessencen af Ellings mangeårige beskæftigelse med Amalienborgs tilblivelse, dets forbilleder og dets arkitektoniske udformning. Holdningen til stoffet er den velkendte, og kapitlet er meget velskrevet med mange præcise karakteristikker. Det er imidlertid synd, at de nyeste forskningsresultater ikke har kunnet indarbejdes – her tænkes navnlig på Knud Voss' Eigtved-biografi (1971), som i mangt og meget afviger fra den Ellingske opfattelse. Skade er det også, at det af Elling foretrukne 2. projekt til Frederikskirken (fra 1752) ikke er det, som afbildes, hvad billedteksten fejlagtigt anfører (s. 35–37, 1754).

Forskningsbibliotekar Emma Sallings kapitel om Rytterstatuen er bogens vægtigste. Forfatteren har kunnet bygge på fyldig litteratur, bl. a. Mario Krohns fremragende værk om den dansk-franske kunstneriske forbindelse i det 18. århundrede (1922) og »Hestedoktoren«, Hjalmar Friis' grundige undersøgelser af monumentet (1921 og 1932). Alligevel er det ad arkivalisk vej lykkedes at fremdrage adskilligt nyt, bl. a. er man taknemmelig for den detaljerede redegørelse for de bevarede bronze- og gipsmodellere tilhørsforhold. Afsnittet er således ikke alene grundigt, men tillige særdeles velskrevet og præget af forfatterens personlige oplevelse af og stillingtagen til den dejlige rytterstatue, som placeres fint både i forhold til dens internationale forbilleder og dens arkitektoniske omgivelser.

Arkitekten Peter Koch, der som kongelig bygningsinspektør har istandsat eller måske snarere omskabt den store sal i Schacks (Christian IX's) palæ, fortæller om de fire riddersales omskiftelige tilværelse. De tager sig i dag vidt forskellige ud, eftersom de tre af dem er ændret totalt. I Moltkes palæ hersker Eigtved endnu, i Levetzaus palæ regerer Abildgaard, i Brockdorffs Jørgen Hansen Koch, og i Schacks som nævnt Peter Koch. Man glæder sig over de fortrinlige billeder af salene, der vises i en god opsætning, så man ser samtlige vægge. Til gengæld må man døje med en noget langtrukken tekst med mange almindelige personalhistoriske oplysninger i hyggelig anekdotiform.

Kunsthistorikeren Bjarne Jørnæs skildrer nyklassicismens tilføjelser til Amalienborg – eller rettere nogle af dem, nemlig N.-H. Jardins volière (1763) bag Moltkes palæ og C. F. Harsdorffs kolonnade, der i 1794 blev opført som forbindelse mellem dette og Schacks palæ. Forfatteren har valgt at give et i øvrigt veldokumenteret exposé over den nyklassicistiske arkitekturs gennembrud i Europa; på denne baggrund nærmer han sig de to vidt forskellige bygningsværker, der som påvist har draget næring mange steder fra. Det er en kyndig og velillustreret artikel, men man kunne godt have ønsket sig en mere indgående beskrivelse og karakteristik.

Efter denne tur i det fri begiver vi os atter indendørs, denne gang for at lade kunsthistorikeren Bente Skovgaard gøre rede for N. A. Abildgaards kunst i Levetzaus palæ. Leo Swane har allerede behandlet emnet i sin store Abildgaard-monografi (1926); forfatteren møder imidlertid veludrustet med egne stu-

dier bag sig, og man læser bl. a. med interesse den komplicerede redegørelse for placeringen af de mange bevarede malerier (Frederiksborg og Kunstmuseet), der oprindeligt hørte til den faste udsmykning i beletagens rum. Til de mest pompøse sale er også Abildgaards udkast bevarede – de gengives i farver med gult og blåt som de dominerende, og vi får tillige en udmærket beskrivelse af disse gemakker, som den herskelystne arveprins Frederik lod indrette.

Endnu en kunsthistoriker, Meir Stein, tager sig af den franske kunst i Moltkes palæ. Det er nok en utaknemmelig opgave, dels er emnet lidt løsrevet, dels har Mario Krohn allerede leveret dækkende bidrag hertil. Dette kan vel undskyldes, at forfatteren breder sig ganske vidt i den franske kunsts almindelige historie.

Bogen er i stor kvart, trykt på matbestrøget kunsttrykpapir, som letter læsningen, men slører illustrationerne. Af disse er der ialt 92, deraf 25 i farve. Der er en del udmærkede billeder, men kvaliteten er stærkt svingende; nogle sort-hvide illustrationer står unødigt uldent, og adskillige farvegengivelser er direkte smagløse. Bogens opsætning er ikke altid dikteret af påtrængende æstetiske krav; i flere tilfælde har man gjort utilgivelig vold på det originale materiale – det gælder eksempelvis den berømte Bregentved-tegning til Amalienborgpalæernes facade (s. 38 f.). Den er friskrabet og forsynet med en kunstig arkitektonisk ramme, inden for hvilken man har anbragt den trykte billedtekst, som om den hørte med til originalen. På et andet opslag (s. 214 f.) er Abildgaards pragtfulde udkast til dørstykket »Agerdyrkningen« sat op i overstørrelse, hvorved der ikke er opnået andet, end at figuren deles midt ned igennem – helt unødvendigt. Satsbilledet er sine steder – navnlig i kapitlet om riddersalene, utroligt rodet og vanskeligt at læse. Bogen er disponeret således, at hvert dansk kapitel efterfølges af en fransk oversættelse, idet de dertil hørende illustrationer er fordelt over begge afsnit. Eventuelle tekstnoter findes bagest på begge sprog – dog er Steins noter til kapitlet om den franske kunst faldet ud på fransk! Oversættelsen er foretaget af tre forskellige ikke sagkyndige personer, og manglerne på konsekvens er iøjnefaldende. Den kongelige Kobberstiksamling må således finde sig i at hedde tre forskellige ting. Sine steder er oversættelserne ligefrem komiske, bl. a. har det knebet med at finde et egnet ord for riddersal, der af og til korrekt kaldes »Grande salle«, andre steder »Salle de Galla« for ikke at tale om det helt misvisende »Salle de chevaliers« – man ser de harniskklædte kæmper for sig på de bonede gulve.

Når man lægger »Amalienborg« fra sig, kan man ikke undlade at spørge, om dette nu også er værket om dette emne. Svaret må desværre blive nej. Dels lever illustrationernes og oversættelsernes kvalitet ikke op til forventningerne, dels er nogle af afsnittene ikke helt så kvalificerede, som man kunne ønske. Langt alvorligere er dog det lidt tilfældige valg af emner. Til Amalienborg-anlægget hører ikke blot den sparsomt omtalte Frederiksstad, men så sandelig også Frederikskirken, der skulle danne point-de-vue for pladsen. Om denne vigtige komponent ville der ganske vist næppe siges meget mere nyt end vi præsenteres for i mange af bogens kapitler, men den hører dog med i bille-

det. Et endnu større savn er det, at J. C. Pezholds skulpturelle udsmykning af palæfacaderne slet ikke behandles. Det havde dog været ulige mere interessant end de mange gentagelser af allerede kendt stof at få belyst denne sachsiske kunstners indsats og få karakteriseret hans meget smukke relieffer, vaser o. s. v.

Det må også undre, at et ikke alene i dansk kunst, men på internationalt plan fremtrædende interiør som Jardins spisesal i Moltkes palæ overstås på få linier. Det er dog et af de allertidligste nyklassicistiske rum i Europa overhovedet. Hvorfor er Jørgen Hansen Kochs ombygning (1828) af Brockdorffs palæ ikke fundet værdig til en større behandling? Ud fra en bygningshistorisk synsvinkel måtte det være fuldt så rimeligt som at medtage Abildgaards ombygning af Levetzaus palæ – Elling har da også i en monografi viet Hansen Kochs modernisering grundige studier (1951).

Da bogen således er mangelfuldt disponeret og redigeret og tydeligt bærer præg af en alt for hurtig færdiggørelse, synes man ærligt talt, at de forfattere og øvrige faddere, der kyndigt og omhyggeligt har løst deres opgaver, er blevet ladet i stikken. Hverken forlag, tilrettelægger eller redaktør kan bryste sig af denne udgivelse.

John Erichsen

HANS PETER HILDEN: SKRALD, STORBY OG MILJØ. En beretning om Københavns kamp mod affaldet gennem 200 år. Udgivet af Renholdningsselskabet af 1898, 176 s., ill. 1973. Kr. 98.

Renholdningsselskabet af 1898, tidligere Kjøbenhavns Grundejeres Renholdningsselskab, har markeret sit 75-års jubilæum ved udsendelsen af en historisk skildring af hovedstadens affalds- og kloakforhold væsentligst gennem de sidste 200 år. Forfatteren, cand. mag. Hans Peter Hilden, der er ansat på Folketingets bibliotek, har været »stillet meget frit overfor opgaven«, som det udtrykkes, og resultatet er da også blevet koncentreret om byens kamp mod affald og forurening og i mindre grad om det jubilerende selskab.

Det første afsnit tegner det ikke ukendte billede af svineriet i det gamle bysamfund, og Hildens skildring af de hygiejniske forhold i København før 1850'ernes store reformer får læseren til at samstemme med Edvard Brandes, når denne i en kronik fra sine sidste år stiller spørgsmålet: »Hvad er Elektricitet, Telegraf, Telefon ... mod Byens forholdsvise Renlighed nu til Dags« midt i en måske for idyllisk skildring af barndomstidens København! De hygiejniske reformer i midten af forrige århundrede bliver grundigt behandlere, ikke mindst i deres storpolitiske implikationer, hvor kampen om de københavnske kloakplaner på et vist tidspunkt knyttet til den store strid om junigrundlovens indskrænkning.

Skildringen følger kloak og renovation fra 1850'erne op gennem den resterende del af det nittende århundrede og ind i vort eget, hvor problemerne på en gang formindskes og antager kolossale dimensioner. Her kommer skildrin-

gen naturligt nok til at følge renholdningsselskabets udvikling. Fremstillingen er let læselig, og at de seneste års udvikling står lidt uklart, kan næppe bebrejdes forfatteren. Af og til kunne man have ønsket et teknisk udtryk forklaret for de uindviede i foreningsbekæmpelsens terminologi.

Resultatet er blevet en nydelig publikation, typografien er i orden og en bred margen giver plads for kortfattede, men oplysende noter. Der bringes et omfattende illustrationsmateriale, ofte velvalgt som billedet s. 48, der virkelig giver et indtryk af de dybe rendestene i fortidens gader, der så hyppigt bliver omtalt, men sjældent vist så tydeligt som på dette billede af Amagertorv i 1860'erne. Man kan så undre sig over, at der tilsyneladende er ofret så lidt omhu på billedteksterne. I hvilken forstand er befolkningen i Valby og Sydhavns kvarteret »hårdtprøvet«, som det hedder på s. 167, og hvorfor må vi ikke få skraldemand og vogn på s. 109 daterede? En anden billedtekst på s. 127 antyder ganske vist, at de er fra 1920'erne. I teksten under billedet af Langebro fra århundredets begyndelse på s. 91 omtales et særligt »latrintog« – men billedet viser almindelige godsvogne. På s. 100 præsenteres derimod dette særlige tog – blandt banens folk kaldet »Kongetoget«. Og endelig – er det ladegårdslemmer eller almindelige gadefejere, der rykker ud på s. 103? Teksten på de tilhørende sider kunne tyde på det første.

Claus Bjørn

INGER MARGRETHE RASTAD: KONGELIG FÆSTEBONDE I GANLØSE 1670–1800. *Eget forlag 1973. 135 s., ill., kr. 40.*

Landsbyen Ganløse på grænsen mellem det gamle Københavns og Frederiksborg amt var i perioden frem til selvejet slog igennem i slutningen af 18. århundrede som det meste af Nordsjælland fæste- (eller rytter-)gods under kronen. Vel netop derfor er der bevaret tilstrækkeligt med jordebøger o. l. til at udviklingen kan følges nogenlunde kontinuerligt i de 130 år, Inger Margrethe Rastad behandler i sin bog om Ganløse. Forfatteren – ejer af en af byens gårde – har iflg. forordet ønsket at fortælle »den danske bondes historie« set med bondens øjne, og i den hensigt er der indsamlet og bearbejdet et meget stort materiale fra rigsarkivet, landsarkivet for Sjælland og matrikelarkivet.

Byens størrelse og afgiftsforhold følges gennem regimentsjordebøgerne tilbage til 1670'erne. Dengang var der 20 gårde i byen, hvoraf 7 var udlagt til rytterhold. Beboerne af disse gårde var som landets øvrige rytterbønder fritaget for de normale fæsteafgifter, mod til gengæld at bekoste udrustning, kost og logi til en rytter. Man følger gårdenes afgifter, kreaturholdets størrelse og i særlig grad bygningernes tilstand til ca. 1720. Ved den tid konstateres en vis fremgang i forhold til slutningen af det forrige århundrede, hvor fattigdommen øgedes ved følgerne af krige, utallige ekstraskatter og det krævende rytteri, man måtte huse. At dette sidste har været en medvirkende årsag til fattigdommen, hersker der ikke tvivl om, men mon ikke rytteriet her i lidt for høj grad er blevet syndebuk?

I årene op til 1720 blev rytterdistrikterne omlagt, og rytterne skulle ikke mere være indkvarteret hos bønderne. Det hele ser lidt lysere ud, men stadigvæk betegnes dog halvdelen af byens gårde som brøstfældige.

Interessant er redegørelsen for markstrukturen i perioden før udskiftningen. Ganløse bestod oprindelig af 10 bol, og det påvises, hvorledes dette bolskifte kan genfindes i den rækkefølge, hvori de enkelte gårdes agre var placeret i forhold til hinanden.

Fremstillingen er præget af, at kilderne er mere fåtallige i perioden ca. 1720–1767. Dette »tomrum« søges udfyldt ved nogle bemærkninger om hoveriets byrde i almindelighed, men man savner konkrete oplysninger om omfanget af det hoveri, Ganløse-bønderne havde at udføre. Det nævnes, at kronbønderne på disse kanter var tyngt af vejarbejder, befæstningsarbejde o. l.; hvad man derimod ikke får at vide er, om de tillige havde avlingshoveri og i givet fald i hvilket omfang. Uden denne viden om den enkeltes hoveri, kan den samlede hoveri-byrde faktisk ikke bedømmes, og i hvert fald går det ikke an som her at gøre det på grundlag af Struensees 1771-forordning, som kun få steder nåede at blive ført ud i livet. I øvrigt er forordningen fejlcliteret; det højst tilladelige hoveri for en gård på 8 tdr. hartkorn var ikke 64 spanddage og 128 gangdage, men kun 53 spanddage og 107 gangdage.

I forbindelse med overgangen til »selveje« (arvefæste) for flertallet af byens bønder i 1767 kunne man have ønsket en omtale af denne periodes øvrige ryttergodssalg, hvorigennem begivenheden i Ganløse bedre kunne vurderes. Lige straks betød selvejet imidlertid ikke væsentlige ændringer for bønderne, for såvel de årlige afgifter som hoveriet skulle være som hidtil.

Næsten $\frac{2}{3}$ af bogen er helliget udskiftningen og udflytningen, som for Ganløses vedkommende fandt sted fra slutningen af 1770'erne. Kilderne hertil er først og fremmest sjællandske landvæsenkontors journaler med tilhørende sager samt Frederiksborg amtstues korrespondancesager. Alt sammen godt og grundigt præsenteret, selv om det nok havde været lidt lettere for læseren at se kernen i problemerne, hvis citaterne var begrænset lidt. Tidens sprog var jo svulstigt og undertiden camouflerende! Udskiftningen i Ganløse blev dels præget af den omstændighed, at byen lå ubekvemt i det ene hjørne af marken og dels af, at flertallet var selvejere med deraf følgende større ret til at modsætte sig udskiftningsplanerne. Det sidste kom til at betyde, at udskiftningen (og udflytningen) foregik i flere omgange.

I 1779 blev jorden takseret, og det blev bestemt, at de bønder, der endnu var fæstere skulle flytte ud på overdrevet. Det skete ikke uden modvilje, og resultatet blev da også ynkeligt ude på de magre jorder. Snart viste det sig også, at man havde flyttet for få gårde ud på markerne, idet de »gamle« gårdes lodder blev alt for langstrakte.

I rentekammeret og amtet havde man nok været indstillet på at navnlig udflytternes situation kunne blive vanskelig. Som et plaster på såret gav man her som andre steder forskellig hjælp og henstand, men der skulle gå mange år før tilstanden ved disse gårde blev acceptabel.

Forfatteren forsøger at tegne et billede af nogle af de bønder, som måtte lægge ryg til de mange påbud ovenfra. Ofte fører det, som i forbindelse med omtalen af de tidlige udskiftningsplaner, til interessante vurderinger af bøndernes holdning til alt det nye, man ville have dem til at interessere sig for, men undertiden føres man for langt ud i det subjektive.

Den almindelig økonomiske fremgang i landbruget omkring 1800 sætter også sit præg på Ganløse. De sidste fæstere får deres gårde i arvefæste, og som kronen på værket smykkes flere af gårdene med fornemt klingende navne (– et eksempel herpå er forfatterens gård, Rastad, opkaldt efter byen Rastatt, stedet for den tysk-franske kongres 1797–99!).

Bogen er gennemillustreret. Ofte på en måde, så der er dobbelt dokumentation: dels gode, præcise henvisninger til de anvendte arkivalier, og dels fotografier af typiske opslag i disse. Det er fint pædagogisk tilrettelagt. På tilsvarende måde er udskiftningens problemer klargjort ved flere overskuelige kort (f. eks. s. 32–33 og s. 93). Endelig er der de talrige og gennemgående gode fotografier af byens velbevarede ejendomme og smukke natur.

Inger Margrethe Rastads mindesmærke over sin by og dens forhenværende beboere er ikke upartisk historieskrivning – gør vel næppe heller krav på at være det. Konklusionerne er ikke sjældent lidt forhastede, og de enkeltstående sætninger, som skal danne den historiske ramme, er for knappe. Bogen skal ikke læses med kildekritikkens skarpe blik, men med et vågent øje for forfatterens varme engagement i sit emne og den indlevelsessevne, som mange steder kommer frem. Også på den måde er bogen smuk.

Margit Mogensen

ROAR SKOVMAND (RED.): JÆGERSPRIS SLOT OG KONG FREDERIK DEN SYVENDES STIFTELSE. *Udgivet af Kong Frederik den Syvendes Stiftelse paa Jægerspris, 1974, 473 s., ill., indb. kr. 220.*

Dette statelige, smukt udstyrede og rigt illustrerede værk udkom i hundredåret for oprettelsen af den kendte stiftelse, der også i nutidens bevidsthed er knyttet til grevinde Danners navn. En række fonds og institutioner har støttet udgivelsen. Professor Roar Skovmand (medlem af bestyrelsen siden 1963) starter velmotiveret med afhandlingen »Grevinde Danner i aktstykkernes og historikernes lys«. Titlen antyder en vis uoverensstemmelse mellem, hvad kilderne oplyser om Louise Christine Rasmussen, der blev Frederik VII's hustru, og hvad historikerne har fortalt om hende. Skovmand giver en kort og klar oversigt over de mest fremtrædende historieskriveres syn på den omstridte kvinde, engang et lille balletbarn som Johanne Luise Heiberg, men fra 1850 til sin død 1874 lensgrevinde Danner (taktfuldt forties hendes alder, men hun var lidt yngre end den store skuespillerinde). Med rette lægger Skovmand mere vægt på grevindens dagbogsoptegnelser og rejsebrevne m. m. end på politikernes udsagn. Det mest nuancerede billede af den usædvanlige kvindepersonlighed har teaterhisto-

rikeren Robert Neiiendam givet. Både hendes mand, kongen, og det danske folk har haft meget at takke hende for, men med sin ubetvingelige ærgerrighed var hun ofte sig selv værst.

Advokat Eigil C. A. H. Koefoed omtaler Stiftelsens fundats, oprettet af grevinden allerede i 1869. Navnet skulle være »Kong Frederik den Syvendes Stiftelse for hjælpeløse og forladte Pigebørn, især af Almuen, oprettet af Louise Christine Lehmsgrevinde af Danner«. Tidligt havde grevinden sørget for et børnehjem i kavalerfløjen ved Jægerspris, men særlig betydning fik en fundatsændring 30. oktober 1873, hvorved hun skænkede Stiftelsen Jægerspris gods og en række personlige kunstgenstande »til fuldkommen og uigenkaldelig Ejendom«. En bestyrelse på tre medlemmer, den ene altid en retskyndig, fik ledelsen. Ændringer i fundatsen blev senere nødvendige, bl. a. som følge af socialreformen i 1930'erne. 1946 fik Stiftelsen offentlig anerkendelse for sine 9 børnehjem (nu færre) i henhold til lov om offentlig omsorg, og fra 1952 godkendtes børnehjemmene som søskendehjem, således at også drenge kunne optages. Nye bestemmelser om antal børnehjem og optagne børn, om ledelse, regnskabsvæsen, funktionærer m. v. er indført ved fundatstillæg 1948–49, men grevinden Danners hovedsigte: en privat, uafhængig stiftelse, uden indblanding fra det offentliges side i »den egentlige Bestyrelse«, respekteres stort set 100 år efter oprettelsen.

Museumsdirektør Knud Voss har kyndigt og indgående skildret slottets og Stiftelsens bygningshistorie. Det oprindelige slot hed Abrahamstrup, er kendt fra Erik Menveds tid, og A. var fra o. 1400 et betydeligt lensgods under kronen. Frederik II havde sans for, at det af naturen var skabt til et jagtslot, og under Christian IV blev slottet o. 1600 nyopført i røde munkesten, een etage højt og med en slags tårnbygning ud mod den daværende avlsgård. Nybygningen blev lagt som en forbygning syd for det korte, høje gotiske hus, det gamle Abrahamstrup, og indgik senere i en forhøjet sydfløj. Da overjægmester Hahn 1673 købte slottet for at indrette det til »en bestandig jægergård«, omdøbte Christian V til ære for Hahn slottets navn til Jæger(s)pris. Allerede 1679 generhvervede den jagtglade konge slot og gods, og indtil 1863 forblev Jægerspris i kongeligt eje, ofte en sommerbolig for prinser. Det ældste Abrahamstrup blev ombygget i 1720'erne, da Christian IVs sydfløj fik to stokværk og helheden tog form af »et agtværdigt slot« med voldgrave og en anselig avlsgård. I Christian VI's tid blev nordfløjen forlænget mod vest og tårnspir opsat. Senbarokkens Jægerspris blev den sidste store bygningsfase, men en gennemgribende restaurering fandt sted efter 1854, bl. a. skiftede slotseksteriøret fuldstændigt farve, en omdiskutabel forandring, men – som Voss udtrykker det – »ganske velskikket som ydre ramme om den på mange måder farverige Frederik VII«. – I skildringen af de sidste 100 år har naturligt nok børnehjemsbygningerne en førsteplads, men også slotspark, færggård o. a. bygninger er omtalt af Voss.

En mængde farve- og formrige genstande (illustrationerne viser desværre kun det sidste) indgår i direktør Torben Holck Coldings store afsnit »Den kongelige arv«. Overfor denne rigdom af gaver, som inventaret på Jægerspris om-

fatter, giver anmelderen op og anfører kun, at der på slottet findes værdifulde malerier bl. a. af en række kongelige personer, endvidere møbler især fra 1800-tallets første halvdel, fornemt københavnsk porcelæn, en samling drikkekar, samt bøger fra grevinde Danners bibliotek i sjælden indbinding. Det må ikke glemmes, at Nationalmuseet, Frederiksborgmuseet, Kunstindustrimuseet m. fl. museer har hjemført store dele af den kongelige arv, som rimeligt er. Men ejendommeligt er det, at en arv, som i århundreder var bevaret fra konge til konge, efter Kongelovens ophævelse tilfaldt en kvinde af folket! Meget blev solgt, men andet findes i mindestuerne, i sydfløjen og i østfløjens stueetage på Jægerspris.

Fra denne lange og uundgåeligt noget katalogiserende afhandling kommer man med »Jægerspris' godshistorie« fra sale og stuer ud i det sjællandske landskab. Universitetslektor Claus Bjørn har den gode idé til indledning at skildre Horns herreds naturforhold og betingelserne for agerdyrkning på »de efter sjællandske forhold magre jorder, (med) den stadige balance mellem skov og landbrug«. Om godsdriften fortæller den ældste bevarede jordebog fra 1559 og derefter en stor mængde arkivalier (Rigsarkivet og godsarkiver). Meget fik C. F. Wegener med i sit store værk »Historiske Efterretninger om Abrahamstrup Gaard i ældre og nyere Tid« (1855–56), som den unge forsker yder fortjent anerkendelse i en note s. 254, og adskilligt har C. B. hentet fra andre historikere, som det fremgår af henvisningerne. Det er lykkedes Claus Bjørn, der også har benyttet en række nyere kilder, f. eks. bestyrelsens forhandlingsprotokol, på ca. 50 sider at give et interessant stykke lokalhistorie, der omhandler såvel godsstyrelse (ejer- og forpagtningsforhold, den kgl. administration, flere godsinspektørers indsats m. m.) som bøndernes forhold, navnlig i hoveritiden. Mange væsentlige træk tyder på, at landbefolkningen på Jægerspris gods i hvert fald gennem det meste af århundreder før den store reformtid havde ringere kår end sjællandske bønder i almindelighed, og på den danske hovedø var tilstandene utvivlsomt dårligere end i de fleste andre landsdele – en vurdering, der ikke er påvirket af, at historikeren i omtalen af bondeskifter følger kendt tradition og især anfører just et af de allerfattigste! Men traditionstroskab er ikke typisk for Claus Bjørn. Det ser man måske tydeligst i hans karakteristik af en enkelt ejer, den mecklenburgske adelsmand, jægermester Vincents Joachim Hahn, en af Christian Vs yndlinge, som ældre historikere har givet en ublid medfart. Meget taler virkelig for, at Hahns energiske godsdrift, bl. a. ved nyopdyrkning af en hovedgårdsmark, opførelse af en ny mindre ladegård og anlæg af en landsby med vistnok 24 mindre landbrug (»skovhuse«), snarere burde fremhæves end hans optræden som »fremmed lykkeridder« og (formodet) godsspekulant. Netop 100 år senere blev en anden historisk person, landøkonomen Esaias Fleischer inspektør på godset. Pladshensyn har måske hindret forsøg på en virkelig karakteristik af denne mand, hvis personlighed tegner sig mærkeligt flertydigt blandt den begyndende reformtids forfattere. Men navnlig nyvurderingen af V. J. Hahn frister anmelderen til at minde om det store ansvar, der til enhver tid hviler på historikere, når personer eller samfundsforhold karakterise-

res – et ansvar ikke blot overfor fortiden, der har krav på en velovervejet, retsindig vurdering, men også overfor nutiden og en fremtid, der tilegner sig den opfattelse, som historikeren mere eller mindre indsigtfuldt giver udtryk for.

Mens det godshistoriske afsnit belyser de sidste 100 års udvikling noget mindre indgående, er lektor P. Chr. Nielsens skildring af Jægersprisskovene næsten ligedelt mellem den ældre tid og perioden efter 1874. Oldtid og middelalder omtales, kongens og bøndernes udnyttelse af skovene i senmiddelalderen og frem til Christian IVs tid skildres, men ikke mindst behandles overjægermester V. J. Hahns indsats, også her med en sagkyndig anerkendelse, der danner modvægt overfor det vedtagne »tvivlsomme eftermæle«: Hahn som bondeplager og skovødelægger. Fra o. 1750 findes et kort over Jægerspris gods. Netop da havde man genoptaget Hahns planer om at udnytte nye områder til landbrug. Meget blev det dog ikke til med opelskning af ungskov før o. 1800, da bondereformernes hovedmand C. D. F. Reventlow med sin velkendte store interesse for forstvæsen gik ind for reformer indenfor skovbruget. Opmålinger fra 1800 frem til 1973 viser det bevoksede areals gradvise vækst, forholdsvis stærkest i perioden 1862–76, men også meget betydelig i perioderne 1882–1922 og 1942–57. Det omfatter nu 2800 tdr. land, det ubevoksede areal godt 600 tdr. Bøg og eg, der år 1800 indtog 1160 tdr. ld., er nu nede på knapt 800 tdr., mens nåletræ-arealet siden 1820 er 4-doblet, en støt vækst indtil 1957. P. Chr. Nielsen gennemgår de forskellige forstplaner, der i ca. 150 år har præget skovbruget ved Jægerspris. I kulturplanen af 1902 fik birk en fremtrædende plads. Skovens afvekslende præg er bevaret, selv om det fra 1942 blev »god latin«, at skoven skulle forrente sig. Ved planen af 1957 erkendte man at have regnet for optimistisk m. h. t. træernes tilvækst. Hugsten blev derfor reduceret. Det betød opsparing af vedmasse i de yngre bevoksninger, men stormfaldet i februar og oktober 1967 i gamle granbevoksninger fik alvorlige økonomiske konsekvenser på langt sigt. – Afhandlingen omhandler også de enkelte skove og vildtbestanden (hjorte, fasaner). Skovdybet gemmer så berømte seværdigheder som kæmpeegene i Nordskoven, smukkeste Snoegen, men Kongeegen voksede op for omkring 1500 år siden, da Hornsherred var urskov! Storkeegen havde virkelig en storkerede i toppen, da P. C. Skovgaard i 1843 malede dens omgivelser.

Landsarkivar Harald Jørgensen skildrer det, der var Stiftelsens gode formål: børnehjemmene på Jægerspris. Allerede i grevindens levetid blev der indrettet et lille asyl. Den sparsomme offentlige børneforsorg var hidtil mest knyttet til pleje i privathjem, ofte under uheldige og helt ukontrollerede forhold. I hovedstaden havde Caroline Amalie som prinsesse gjort asylsagen populær, enkelte børneinstitutioner opstod også ude i landet, og grevinde Danner udformede med praktisk sans sine tanker om Stiftelsens kommende virksomhed. Hun nærede et varmt ønske om, at der også skulle optages børn fra det danske Nord-slesvig. Invalide eller uheldredeligt svage børn måtte ikke optages på Jægerspris; børnene skulle gå i den almindelige almueskole og senere uddannes til at blive dygtige tjenestepiger. Stiftelsen åbnede dog snart mulighed for undervis-

ning i skræddersyning, finere madlavning, mejerivæsen m. m. 1876 kunne der modtages 150 børn på 8 afdelinger og endnu 4 med plads for 80 børn kom til. Det er interessant at læse om dagliglivet på børnehjemmene, set på tidens baggrund et opmuntrende stykke socialhistorie. Udvidelser fandt sted, 1886 var flertallet af børnene ikke københavnere, de kom fra alle landsdele og 24 fra Nordslesvig. Ledelsen mødte nu og da kritik for manglende social forståelse. P. Sabroe udtalte sig stærkt imod »kaserisering« af hjælpeløse børn og konstaterede bl. a., at børn på Jægerspris fik klø om fredagen! Under en folketingsdebat i 1913 blev den angrebne stiftelse dog også forsvaret, og et forstanderskifte bidrog til, at institutionen atter »gled ind i mere smult vande«. – Udviklingen op til vore dage skildres. En stor forandring skete 1946–47, da børnehjemmene fik samarbejde med den offentlige børneforsorg, og det blev bestemt, at Jægerspris-børnene skulle undervises sammen med kommunens børn. Og fra 1954 optoges også *drenge* på Stiftelsen. Men børneantallet gik tilbage; indtil 1959 var der dog over 100. Der er nu kun 4 børnehjem med normeret 70 børn. Behovet for børneforsorg har ændret karakter i takt med den sociale udvikling. »Den daglige tilværelse i et børnehjem adskiller sig ikke stort fra livet i en normalfamilie«, mener Harald Jørgensen. Og Stiftelsens børn, der i den første tid næsten alle blev tjenestepiger, opnår nu de mest forskellige uddannelser og stillinger i samfundet.

Rektor H. C. Rasmussen skildrer det børneforsorgsseminarium, der indviedes på Jægerspris i 1958, og rektor Ole Holmberg behandlingshjemmet Donekrogen, oprettet 1969 med henblik på adfærdsvanskelige børn. Pastor Poul Falk Hansens »Spredte glimt fra Jægerspris« fortæller om mere, end »turisten« ser, og afrunder værket således, at sidste-indtrykket ikke bliver for ensidigt institutionspræget.

Takket være en folkekær konges socialt forstående kone blev et gammelt, fornemt jagtslot i en naturskøn, skovrig egn omdannet til et børnehjem, hvis udvikling formede sig i ganske god overensstemmelse med skiftende tiders krav. Med rette bringer jubilæumsværket efter de historiske skildringer (hvor *noterne* også bør læses!) en fortegnelse over Stiftelsens medarbejdere, fra bestyrelsesmedlemmer og lærerkrafter til maskinpassere og varmemestre, bogholdere og skovfogder. – Kirsten Skovmands person-, sted- og emneregister på godt 16 spalter er også et udtryk for Jægerspris-historiens spændvidde.

Fridlev Skrubbeltrang

MARGIT MOGENSEN: FÆSTEBØNDERNE I ODSHERRED. *Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750–1800. Lokalhistorisk afd., 4, 1974, 212 s., ill., kr. 67,30, for medl. af hist. foren. kr. 44,85.*

I sin anmeldelse af Hans Jensen: »Dansk Jordpolitik I« (1936) pegede Fridlev Skrubbeltrang på det omfattende materiale i godsarkiverne og den store mængde oplysninger i de mange indberetninger til centraladministrationen, som kunne

udnyttes til at belyse det landbosamfund, reformlovgivningen i slutningen af det attende århundrede søgte at forandre. Fridlev Skrubbeltrangs egen forskning har for reformperiodens vedkommende stærkt betonet samspillet mellem eksisterende sociale og økonomiske vilkår og den førte politik – for herigennem at nå frem til et sikrere udgangspunkt for at udlede og tolke motiverne bag reformpolitikken. Denne linie har også præget Skrubbeltrangs undervisning på Københavns universitet, og Margit Mogensens nyudkomne arbejde knytter sig hertil – ganske naturligt, da manuskriptet i vid udstrækning bygger på et i 1971 afleveret speciale til skoleembedseksamen, som forfatteren udarbejdede under Skrubbeltrangs vejledning. »Fæstebønderne i Odsherred« er i ordets bedste betydning et elevarbejde, og foruden hyppige henvisninger til Skrubbeltrangs omfattende forfatterskab refererer Margit Mogensen til de upublicerede forskningsresultater, Skrubbeltrang fremlagde i sin undervisning (s. 196 f.). Foruden Margit Mogensens bog har det sidste år bragt flere bidrag til dansk landbohistorie, der kan føres tilbage til Fridlev Skrubbeltrangs lærervirksomhed, således Birgit Løgstrups og Arne Hentzes artikler i *Bol og By* 8 og Jørgen H. Andersens omfattende undersøgelse, »Lensregnskabernes stedsmaalsregistre som landbohistorisk kilde« i *Historisk tidsskrift* bd. 74. Fridlev Skrubbeltrangs undervisning samlede aldrig det store antal deltagere, men blev til gengæld for adskillige studerende af afgørende betydning for deres videnskabelige udvikling.

Ved siden af undersøgelsens hovedformål, at skildre de sociale og økonomiske vilkår i bondestanden og følge, hvilken først og fremmest social konsekvens reformlovgivningen fik ude i landbosamfundet, har Margit Mogensen søgt at tilføje et komparativt aspekt. Til undersøgelsesområde er valgt Odsherred, hvor jorden var delt mellem kronen og proprietærgodset Dragsholm – hvordan var forholdene på disse to godser, og hvorledes førtes reformerne ud i livet, henholdsvis på krongodset og på stamhuset Dragsholm, senere baroniet Adelsborg.

Margit Mogensens disposition er bestemt ud fra de berøringspunkter, der eksisterede mellem fæstebønder og godsledelse, fæsteforholdet, landgilde og hoveri, skatter med mere, restancer, lån fra godset og udskiftningen. Hertil et kapitel om fæstebrugenes økonomi. Undersøgelsen repræsenterer et forsøg på at skildre reformperioden, som den blev oplevet fra de odsherredske fæstegårde. Reformpolitikkenes hovedtræk gives i en kort indledning, ligesom det næste kapitel om godserne fortrinsvis behandler befolknings- og brugsudviklingen og kun nødtørftigt behandler de to godser som administrative enheder. I glimt kan man i de følgende kapitler få indtryk af de hensyn, overvejelser og den praktisk-administrative linie, godsledelsen fulgte. En belysning af privatgodsets forhold ville på dette punkt givet løbe ind i problemer omkring materialet, men forfatteren lader ane, ikke mindst ved gentagne gange (s. 18, 38 f., 54, 147 og 192) at omtale krongodsforvalternes humane indstilling overfor bønderne, at der for dette godsområde var materiale til en samlet vurdering af lokalstyrelsens muligheder for at påvirke forholdene.

Bogens første hovedafsnit omhandler fæsteforholdene, og undersøgelsen går

først og fremmest ud på at fastslå »trygheden« i fæstet. Kunne en gårdfæster påregne at blive siddende på sin gård til han døde, eller ønskede at fratræde fæstet, og kunne han se frem til, at en søn eller svigersøn efterfulgte ham (»familiefæste«)? Mellem en trediedel og halvdelen blev siddende til deres død – og det gælder begge godser – mens på den anden side et betydeligt antal fæstere blev fradømt deres fæste i utide. For disse forsiddelser er tallene lidt højere på Dragsholm end på krongodset. Omkring halvdelen af alle fæstere blev i denne periode efterfulgt af en søn, en datter, vel i realiteten svigersønnen, eller på anden vis af »familie«. Her viser krongodset et stigende antal familiefæster.

Når det i fæsteprotokollerne (for krongodsets vedkommende før 1766 i regnskaberne indfæstningslister) oplyses, at forrige fæster er død eller fradømt gården, er oplysningerne næppe vanskelige at tolke. Men kildematerialet rummer her som andre steder mellemgrupper, og forfatteren opererer med »alder og svagelighed«, »godvillig afståelse«, og for Dragsholms vedkommende yderligere »alderdom, svagelighed og fattigdom« samt en lille gruppe, hvor en søn får fæstebrev på gården, men først tiltræder ved faderens død. Disse mellemgrupper omfatter på Dragsholm for hele den undersøgte periode 36,8 % af samtlige årsager til fæsteskitter, på krongodset 47,8 %. En forsiddelsesdom kunne, hvis den blev eksekveret, få hårde konsekvenser for den domfældte fæster, hvad forfatteren udmærket præciserer s. 48 f. Før 1787 har afgørelsen af, hvornår en fæster skulle fradømmes sin gård, beroet på et skøn fra godsledelsens side, og til enhver tid havde den betydelig del af ihvertfald de sjællandske fæstere restancer, mangler på bygninger og på besætning, således at de med loven og fæstebetingelserne i hånden kunne sættes ud! I hvilket omfang dækker disse mellemgrupper over tvungne »frivillige« afståelser, der skånedes fæsteren for en forsiddelsesdom? I den seneste del af perioden – 1796–1800 – skyldes ikke mindre end 23 af 100 fæsteskitter på krongodset forsiddelse, 8 var godvillig afstået. I femåret forinden udgjorde forsiddelserne 8 af 72 årsager til fæsteforandringer, mens ikke mindre end 22 var rubriceret som godvillig afståelse, og Margit Mogensen påpeger (s. 142 f.), hvorledes der her er tale om en fra Rentekammeret dikteret strammere kurs overfor restanter. Det kunne tale for, at en human godsforvalter tidligere har »forklædt« tilsvarende situationer som godvillig afståelse eller fratrædelse på grund af alder og svagelighed. Forfatteren er da også opmærksom på, at de godvillige fratrædelser næppe altid var så godvillige endda (s. 41, 43, 53 f.)!

Materialet fra krongodset tillader en nærmere skildring af forholdene omkring forsiddelserne, og det er et trøsteløst billede, der oprulles. Kom der sygdom til gården, i besætningen eller i familien, og var det så i følge med dårlige høstår, da blev mange fæstere slået ud. Var det tilmed en forsiddet – og dermed forsømt gård, fæsteren overtog, var vilkårene ofte håbløse. At Henrik Pontopidans »Et grundskud« ikke er nogen overdreven skildring af fattigfolks indstilling i en desperat situation, viser omstændighederne omkring en udsættelse så sent som i år 1800 (s. 52 f.). Margit Mogensen understreger, hvordan godsforvalterne Jacob Hansen og efter ham Trojel viste stor imødekommenhed overfor

bønderne, og som det skildres i et senere afsnit flød lån og forstrækninger rigeligere her, end på Dragsholm gods, hvor der fornemmes en strammere, mere forretningsmæssig kurs. Til gengæld var man på privatgodset mere indstillet på at give en nytiltrådt fæster en nogenlunde start.

Det følgende kapitel, der omhandler landgilde og hoveri, konkluderer, at bønderne under Dragsholm på dette punkt havde større byrder at bære end krongodsets fæstere. Afgifterne lå lidt højere på privatgodset, og på krongodset var hoveriarbejdet ret beskedent, mens en hoveriforening fra 1792 tyder på et efter sjællandske forhold ret omfattende hoveri. Både på det odsherredske gods og på Dragsholm var der imidlertid flere stridigheder omkring fastsættelsen af arbejdets omfang, og når man gennemlæser skildringen af disse uoverensstemmelser, der kunne ende ved Højesteret, forekommer det forståeligt, at hoveriet var et punkt, som reformregeringen først sent tog fat på. Her havde godsejerne kontante interesser i at sikre sig den nødvendige arbejdskraft til den øgede produktion på hovedgårdene, og på dette punkt var selv undertrykte sjællandske fæstere ikke tilbageholdende med at hævde, hvad de mente, var deres ret.

Afsnittene om skatter, tiende og militærtjeneste samt om restancer og forstrækninger er ret kortfattede. Atter peger det fremlagte kildemateriale mod en mere human – eller eftergivende holdning på krongodset. Det var også lettere på dette gods at blive fritaget for ekstraskatten af 1762. I slutningen af perioden voksede restancerne kraftigt på det odsherredske gods, og Margit Mogensen viser, hvorledes udviklingen i restancerne hænger sammen med de enkelte landsbyers udskiftningstidspunkter. Der var tidligt udskiftede landsbyer, der i 1790'erne begyndte i ordets egentlige forstand at høste udbyttet af de forbedrede produktionsvilkår, og som nu klarede sig relativt godt, mens det store Højby sogn, der blev udskiftet ret sent næsten fordoblede restancerne fra 1790 til 1800.

I kapitlet om fæstegårdens økonomi forsøger Margit Mogensen at vurdere formueforhold og væsentlige sider som kreaturhold og høstudbytte. Der var på det odsherredske gods kun overskud i hvert tiende gårdfæsterbo, og hvor der enkelte steder fandtes virkelige formuer, hidrørte det i reglen fra bierhverv. Oplysninger fra andre egne af landet tyder i samme retning – Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, var en aktiv handelsmand og professor Rasmus Nyerups fader, der var fæstebonde i Ørsted på Fyn, kunne holde drengen til bogen, fordi han tjente penge som smørhandler.

Kreaturholdet hos bønderne var beskedent, men viser dog fremgang på begge godser. På krongodset havde hver gård 1776–80 gennemsnitlig 2,6 malkekøer, 1796–1800 3,2, mens synsforretninger på Dragsholm fra henholdsvis 1785 og 1801 viser 2,8 og 5,3 malkekøer. Takket være meget fyldige indberetninger om høstens udfald fra amtmand Løvenskiold har Margit Mogensen søgt at belyse foldudbyttet hos fæstebønderne. Høstudbyttet er et afgørende punkt i bedømmelsen af bondebrugets situation omkring landboreformerne, for, som forfatteren skriver, »blot en halv folds stigning kunne bevirke at en bonde kunne undgå at låne sædekorn til høj rente, og det var måske afgørende for,

om han fik betalt sine afgifter til tiden«. (s. 163). Foldopgivelserne fra Dragsholm amt er naturligvis skønsmæssige – og mon ikke man gør klogt i at opfatte dem som minimumstal (jfr. de altid lidt mistrøstige høstudsigter, landbrugsorganisationerne møder frem med hver eneste sommer!). Til sammenligning meddeles nedenfor foldudbyttet fra en fæstegård i Åsum ved Odense, baseret på en bevaret regnskabsbog fra årene 1785 til 1792. Gården, der ejedes af en mand udenfor bondestanden lå i fællesskab med landsbyens øvrige gårde, der udskiftedes i 1792. (Sv. Frederiksen: Aasum. Træk af Sognets historie (1968) s. 81):

	Odsherred			Dragsholm			Gård i Aasum		
	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1784	3	5	3	4	6	2½			
1785	2½	4	3½	3	5	3	3½	3	3½
1786	3	4½	3	4	4½	3	4	2¾	2½
1787	4	4½	3				5½	5	4
1788	3	4	4				5	2¾	2
1789	3	4	4½	mdl	mdl	god	5	6½	3¾
1790	5	6	5				6	5	3½
1791	3	5	4½	3½	6	4½	3¾	5	4
1792	3	4	5	3	4½	4½	3¾	4½	3

Året 1790 betegnes i Odsherred som et frugtbart år, og opgivelserne fra »Walthergården« i Åsum har tilsvarende gode tal. Der er uoverensstemmelser mellem de tre talrækker, som naturligt kan ventes, men også et fælles, svagt stigende niveau fra de første tal.

Afsluttende behandles udskiftningen, der på krongodset fandt sted fra 1782 og fremefter, på Dragsholm først i 1790'ernes sidste år. På krongodset havde man iøvrigt allerede i 1770'ernes slutning eksperimenteret med udskiftningen i et par landsbyer og Hølkerup i Egebjergs sogn fik besøg af Johan Ludvig Reventlow i 1780, der udtalte sig positivt om forandringen. Udskiftningen blev vel gennemført på krongodset og en stor del gårde udflyttet. At udskiftningen trods en imødekommende godsledelse kunne have sociale omkostninger viser de mange forsiddelser i slutningen af 1790'erne, der i høj grad ramte nyudflyttede fæstere i Vig sogn.

Konklusionen på den sammenlignende undersøgelse må blive, at fæsterne under krongodset i Odsherred kunne forvente større tolerance med hensyn til lån, til hjælp på forskellig vis i nødsituationer og restancernes omfang. På Dragsholm var kursen strammere, men til gengæld var der større omhu for at sætte nye fæstere godt igang – så fik de i højere grad klare sig selv fremover. Efter en forsiddelse var der håb for en fæster på kronens gods at se et familiemedlem rykke ind på gården, mens dette var udelukket på Dragsholm. Alt i alt en mere forretningsmæssig godsledelse på privatgodset. Men der synes også

i de naturgivne forudsætninger at have været grundlag for en mere effektiv administration på Dragsholm gods. Under dette gods hørte efter forskellige mageskifter Hørve, Vallekilde, Fårevejle og det fjerntliggende Holmstrup sogn – under krongodset resten af Odsherred. Dragsholm havde de bedste jorder i området, idet Hørve og Vallekilde efter 1844-matriklen havde henholdsvis $8\frac{3}{4}$ og $8\frac{1}{4}$ tønne land på en tønne hartkorn. Resten af sognene i Odsherred lå på mellem $10\frac{1}{4}$ og 26 tønner pr. td. htk. og Rørvig helt oppe på 32 tønner land pr. td. htk. Både G. Begtrup og A. F. Bergsøe mener, at Odsherred under den gamle matrikel var for højt ansat. Med det ringe foldudbytte og beskedne produktionsomfang, der var vilkårene under det gamle system, skulle der ikke store misforhold til i henseende til afgiftsniveau, før overskuddet var borte. Der kunne høstes mere på de gode jorder mod syd, holdes større kvægbesætning og således ydes højere afgifter. Odsherred som helhed er et af de mindst frugtbare sjællandske herreder, og krongodset omfattede de magreste jorder.

Margit Mogensens arbejde om fæstebøndernes vilkår i Odsherred er et solidt og kyndigt arbejde. Forfatteren bevæger sig med sikkerhed i det ofte ufuldstændigt bevarede kildemateriale og skønner forsigtigt, som det sømmer sig en elev af Fridlev Skrubbeltrang. Undersøgelsen er lidt af en torso, idet husmændenes forhold kun glimtvis er belyst. Dette ansvar påhviler ikke forfatteren, der i sit speciale inddrog også denne socialgruppe. Men manuskriptet har måttet beskæres for at opnå de bevilgende instansers støtte. Det er lidt bittert at konstatere, at der ikke har været mulighed for at få dækket de dog i den store sammenhæng beskedne omkostninger, når der som her foreligger et kyndigt, metodisk sikkert arbejde om et centralt socialhistorisk emne.

Claus Bjørn

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER OG MINNA HOLM KRAGELUND:
DAGLIGLIV BAG DÆMNINGEN. LAMMEFJORDEN 1873–1973. *Gyldendal 1974. 187 s., ill., kr. 52.*

INGEBORG CHRISTMAS-MØLLER OG MINNA HOLM KRAGELUND:
LITTERATUR OM LAMMEFJORDEN. *Udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt 1973. 20 s., kr. 5.*

Af politiske såvel som økonomiske grunde var der i anden halvdel af 19. årh. stor interesse for en forøgelse af det dyrkede areal i Danmark. Midlerne var som bekendt først og fremmest opdyrkning af hedearealer, men også inddæmninger og udtørringer var der stor interesse for.

Rundt om i landet – også i Odsherred – var der i løbet af 1840'erne og 50'erne gennemført mindre udtørringer af søer o. lign., men i intet tilfælde af dimensioner som den udtørring af Lammefjorden, der indledtes i foråret 1873. Det var et arbejde, som fra sin begyndelse satte ikke blot datidens teknikere på en hård prøve, men tillige tærede hårdt på de økonomiske ressourcer og

den skare af arbejdere, som måtte lægge krop til det hårde gravearbejde. En total tørlægning af Lammefjorden blev først gennemført under anden verdenskrig; Danmark var nu blevet ca. 11.000 td. ld. større.

På Lammefjorden stod året 1973 naturligt i 100-årsjubilæets tegn, og med økonomisk støtte fra såvel fjordens beboere, som de kommunale myndigheder er der udsendt et interessant jubilæumsskrift om »dagliglivet bag dæmningen« i de forløbne 100 år. Bogen er skrevet af en historiker og en etnolog, begge opvokset på Lammefjorden og med familiemæssige bånd knyttet til en af de ældste slægter på fjorden. Dette gør forfatterne selv opmærksom på, idet de regner det til en af deres væsentligste forudsætninger for at kunne skrive bogen. På den anden side indrømmes det, at den nære kontakt med egnen rummer en risiko for subjektivitet. I den sidste betragtning må man desværre undertiden give forfatterne medhold.

Bogen er på mange måder fri for jubilæumsskrifters traditionelle svaghed, nemlig at alle detaljer for enhver pris skal med. Her har man i stedet for søgt at give svar på en række kulturhistoriske og kulturgeografiske spørgsmål i forbindelse med skildringen af nogle udvalgte familiers tilværelse. Hvorfor flyttede folk til Lammefjorden, spørger man. Hvor kom nybyggerne fra? Hvordan klarede de sig, og på hvilke områder har det at bo på et inddæmmede areal præget deres tilværelse? På disse og flere spørgsmål gives grundige og indsigtfulde svar. Til gengæld har man valgt at gå let hen over den praktiske/tekniske side af udtørringsarbejdet, da der allerede foreligger en fyldig litteratur om emnet. Det er en forståelig afgrænsning, hvorimod det forekommer langt mindre forståeligt, at man kun i enkelte bisætninger hist og her forsøger at sætte udtørringen og udviklingen på Lammefjorden i forbindelse med den almindelige politiske og økonomiske udvikling i perioden. Er det den nære egnstilknytning, der har betinget denne lidt isolerede synsvinkel?

Fremstillingen bygger primært på interviews, private optegnelser og på et stort antal fotografier, udlånt af egnens beboere såvel som institutioner. Herudover har man naturligvis benyttet sig af den trykte litteratur om Lammefjorden (jfr. det samtidig med bogen udsendte litteraturhæfte). Man har derimod ikke udnyttet de muligheder, som de offentlige arkiver frembyder. Det er anmelderen bekendt, at der til flere af de emner, bogen behandler, kan hentes supplerende oplysninger i Aktieselskabet til Lammefjordens Tørlægnings arkiv (landsarkivet for Sjælland m. m.) og i lensbaron Zytphen Adellers privatarkiv (rigsarkivet). I fortegnelsen over det utrykte materiale anføres i almindelighed skøder, pantebreve o. lign. fra Lammefjorden, men hvor har man dette materiale fra? Er det hvad man »tilfældigt« har kunnet finde hos beboerne, eller er der tale om en systematisk anvendelse af de officielle skøde- og pantebøger?

Forfatterne er selv opmærksomme på de metodiske problemer, der rejser sig ved anvendelse af memoirer og »hvad gamle folk kan huske«, således gør man f. eks. (s. 132) en del ud af at fortælle (iøvrigt et flittigt anvendt ord i bogen!), hvor god en hukommelse et af bogens hovedvidner, den 90-årige Vald. Olsen, Fårevejle har. Han viste sig at kunne huske »selv de mind-

ste detaljer« fra nybyggertiden ved Fårevejle station omk. 1910. Det er dog et spørgsmål, om kildekritikken er tilstrækkelig tilgodeset med en sådan konstatering.

Den store mængde fotografier, der gengives, er til gengæld benyttet med udpræget kritisk sans. Navnlig gives der i forbindelse med omtalen af lammefjordsfotograf Søren Bay en udmærket oversigt over de fejlkilder, fotografiet kan rumme. Bogen er ikke blot illustreret med en rigdom af fotografier, men også med kort, situationsplaner og udklip fra den lokale »Hørve Avis« fra årene omk. 1910. Overalt er der udførlige – fortællende – billedtekster, så bogen faktisk kan opleves alene på grundlag af billederne. I reglen følger billederne meget præcist bogens fremstilling, enten der er tale om skildringen af den fredelige hverdag eller stormflod og oversvømmelser.

Man spandt ikke guld som nybygger på den tørlagte fjord, og for de første par generationer var vanskelighederne med at få føden store. Jorden var flere steder dårligere end først antaget, og mon man ikke på flere punkter kan drage paralleller til den situation, mange udflyttere havde befundet sig i ca. 100 år tidligere. Det har altid været en kamp at bygge en tilværelse op på jomfruelig jord, og vel nok særlig svært, når man bestandig havde vandet som modstander. Efterhånden lærte man sig dog at udnytte fjordbundens særlige egenskaber til frembringelse af en lang række specialafgrøder, hvoraf navnlig gulerødderne i moderne tid har spillet en stor rolle. Fjordboerne har nu fået del i den almindelige velstandsstigning, og bl. a. derfor er de gamle sociale skel mellem »dem ude på fjorden« og »dem oppe på landjorden« ved at blive brudt ned.

Et centralt afsnit handler om, hvad der drev folk til at bosætte sig på fjorden. I den forbindelse inddrages de nyeste migrationsteorier, og der trækkes paralleller til de store oversøiske udvandring i samme periode. Som dragende faktor kan regnes småkårsfolks mulighed for at erhverve sig jord for et beskedent beløb, men også det åndelige miljø omkring den nærliggende Vallekilde højskole og lidt senere Fårevejle højskole trak.

Gennem skildringen af nogle udvalgte familiers tilværelse dengang og nu kommer forfatterne tæt ind på det dagligliv, de har sat sig som mål at få frem. Det er gjort nænsomt og med en varm respekt for de »almindelige« menneskers ihærdige arbejde på fjorden, og her er der ingen tvivl om, at forfatternes personlige engagement er en gevinst.

Har det kunnet betale sig at udtørre Lammefjorden? Med skiftende tiders syn på dette spørgsmål afrundes bogen. Det er en kendsgerning at mange mennesker har fået, og får, føden ved udnyttelsen af lammefjordsjorden, men set fra en miljømæssig synsvinkel har udtøringen næppe været nogen fordel. Forfatterne konkluderer, at netop denne synsvinkel i vore dage ville være så fremherskende, at et projekt af denne art ikke ville blive realiseret.

Det er en smuk og vedkommende mosaik over lammefjordsbeboernes tilværelse, man her har lagt, men det kan ikke nægtes, at man sine steder savner en historisk ryggrad i fremstillingen.

Bogen har til slut en liste over de vigtigste begivenheder i Lammefjordens

historie, lister over kilder og litteratur samt et kombineret sag- og navneregister. Dette register er dog så mangelfuldt og tilsyneladende tilfældigt udarbejdet, at det ikke er til nogen nytte for læseren.

Margit Mogensen

ROBERT EGEVANG: DET GAMLE RØNNE. *Udgivet af Nationalmuseet 1974, 63 s. ill. Kr. 18.*

ROBERT EGEVANG: DET GAMLE SVANEKE. *Udgivet af Nationalmuseet 1974, 79 s. ill. Kr. 23.*

Mange af vore købstæder rummer i høj grad bevaringsværdige kvarterer. To af de mest velbevarede er Rønne og Svaneke på Bornholm. Med deres lave og maleriske bebyggelse er de perler blandt vore købstæder. Det særlige Bygningssyn under Nationalmuseet har da også for længst udarbejdet bevaringsplaner for disse bornholmske byer, som er vedtaget af de kommunale myndigheder og som danner grundlag for den fortsatte bevaring og vedligeholdelse af bydelene.

En af Bygningssynets tidligere medarbejdere Robert Egevang har nu omsat de mange indsamlede oplysninger til to nydelige og populære bøger om »Det gamle Rønne« og »Det gamle Svaneke«, som er blevet en stor succes. De indledes med en kort historisk gennemgang af byernes historie, hvorefter man begiver sig på en interessant vandring og gør holdt ved de vigtigste bygninger for at glæde sig over dem samt de ofte spændende oplysninger der knytter sig til dem.

Bogen om Rønne er den første, hvad man desværre mærker lidt ved gennemgangen af dem begge. Der er lidt unøjagtigheder og småfejl som f. eks. placeringen af den gamle ankerplads »trindelen« ud for havnen, dateringen af Rønne Klub, som angives til 1821, mens der står 1814 på kobberpladen på bygningen. En »lokal« betegnelse for Statsskolen som »Sportsstrømpen«, fordi en del af murværket er mønstret, har mange rønneboere aldrig hørt. Der sluttes nok lidt for meget ud fra de gamle bykort.

Under gennemgangen af Amtsmandsgården Storegade 36 nævnes slet ikke, at her lå Rønnes første og eneste fajancefabrik i slutningen af 1700-årene ledet af Devenport og senere den kendte Spitz. Det giver dog kolorit på vandringen. Når man er nået til Søndergade og glæder sig over Hovedvagten og Rønnes imponerende gård, studser og glæder mange sig over den særprægede naboejendom i røde sten med store vinduer, krummelurer o.l. Det er den tidligere rektorbolig, en karakteristisk bygning fra 1890-erne, som nok var en omtale værd.

Billederne er bortset fra det sidste fra skaderne efter bombardementet i maj 1945 alle taget af Hugo Matthissen i 1922. Forfatteren har valgt dette for at vise, hvor lidt der er forandret i de forløbne 50 år. Det er rigtigt, men billeder af andre fotografer og fra forskellig tid havde nok livet lidt op, da nogle er lidt triste og grå.

Bogen om Svaneke virker mere helstøbt. Her er V. Myhres og forfatterens billeder blandet med H. Matthiisens, hvad der er en fordel. Omtalen af de enkelte bygningers historie virker mere spændende og det er lige som forfatterens kærlighed til netop Svaneke skinner mere igennem og giver beskrivelserne liv. Der er stor forskel på de to byer. Svaneke med sine gamle store købmandsgårde, de snævre krogede gader som smyger sig op over klipperne og så Rønne, som efterhånden er en stor by. Mange Rønneboere vil glæde sig over betegnelsen »en stor industriby«, men det må vist afhænge af målestokken der bruges. Det er småting som er rettet i den anden bog.

Overordentlig mange både bornholmere og andre glæder sig over disse bøger og det er derfor godt, at Nationalmuseet vil fortsætte rækken med tilsvarende bøger om Ebeltoft, Helsingør med flere.

Henrik Vensild

MANGE KOMMER TIL ÅRHUS. *Af Kjeld Elkjær, Ib Gejl, Chr. R. Jansen, Bernhardt Jensen, Peder Jensen, Erik Korr Johansen, Finn H. Lauridsen, Gunner Rasmussen, Emanuel Sejr. Red. Vagn Dybdahl. Udgivet ved Århus Turistforenings 75 års jubilæum af Århus Byhistoriske Udvalg, 1972. 154 s. ill. Kr. 46.*

En morsom idé og en morsom titel på den bog, hvormed Århus Turistforening markerer sit 75 års jubilæum. I stedet for at give en større samlet behandling af foreningens historie og virksomhed har man valgt at overlade ordet til en række forfattere, der i kaleidoskopiske glimt levendegør en del af de Århusbegivenheder, der i årenes løb har været medvirkende til, at så mange kom til Århus.

Fhv. borgmester Bernhardt Jensen lægger for med et billede af det Århus, der mødte turisten omkring århundredskiftet, for derefter at præsentere byen, som den tog sig ud i 1925 og senere i 1948.

Og så tager vi på rejse gennem tiden, følger i velskrevne, fornøjelige snapshots mange af de store arrangementer helt tilbage til forrige århundrede og oplever den kolerit og festivitas, der prægede festerne. Emnerne er delt således op:

Sport og friluftsliv (kapsejladserne på Århus Bugten, F.D.F.s Marselisborglejre, en Danmarksturnering i fodbold 1962), Udstillinger (diverse industri-, handels- og landboudstillinger samt Landsudstillingen 1909), Forlystelser (Olufsmarkedet, Århushallen), Begivenheder (Mindeparken, J. P. Mullers Kristuskilde ved Moesgaard), Diverse større møder, kongresser og stævner, således det store Bondestævne 1939. Derefter lidt om bygninger, der kommer til Århus, dvs. Købstadmuseet, Den gamle By, og endelig det sidste årti's Århus Fest- og Kulturuge.

Efter læsningen af denne række små tidsbilleder kan man ikke andet end fylde af beundring for de folk, der undfangede ideerne til disse Århusbegivenheder og førte dem ud i livet, folk som ikke har skyet nogen anstrengelse i til-

rettelæggelsen og iscenesættelsen af de mangfoldige arrangementer, drevet dertil af oprigtig interesse og kærlighed til deres by. Århus Turistforening var naturligvis impliceret i en stor del heraf og om foreningens virksomhed 1897–1972, dens udvikling fra bypatriotisk Selskab og idealistisk selskab til moderne forretningsmæssigt drevet salgsvirksomhed handler bogens sidste afsnit.

Udførlige litteraturhenvisninger og rigt billedmateriale forøger yderligere bogens værdi.

Annalise Børresen

TAULOV – DET DEJLIGSTE SOGN I DANMARK. *Historisk skildret af Mogens Lebech. Vedtaget udgivet af Taulov Kommune 1970. I kommission hos Konrad Jørgensens Bogtrykkeri, Kolding. 1974, 531 s., ill., kr. 142,60.*

Denne digre lokalhistorie er skrevet af en historiker med en meget omfattende produktion bag sig. Han startede for henvend 50 år siden med et par små historiske afhandlinger fra Taulov og omegn, og det nyeste fra hans hånd er et nu i 1974 fuldført værk, der i selve titlen rummer en kærlighedserklæring til hjemsoget, som det var indtil 1970, da det som så mange andre gik op i en storkommune. Imellem ligger en lang række publikationer om vidt forskellige danske emner, adskillige fra hovedstaden og dens bydele, specielt Christianshavn, og fra Frederiksberg, et par skildringer af købstæder, flere af broer, færger, gamle skibe og – ad landet til – af en række herregårde (især i »Danske Slotte og Herregårde«), hvortil kommer hans flittige medvirken navnlig som billedredaktør ved bindstærke værker. Der er en vis afstand mellem videnskabelige afhandlinger (bl. a. om Jyllands gamle retskredse) og »Julenissen fylder 100 år« eller »Må jeg be om en kælderbeværtning«. En nisse, der overalt flytter med, veloplagt og meddelsom, er »Dyrlægens Mogens fra Taulov« (selvbiografi fra 60-året i 1962). Man møder ham naturligvis fra først til sidst i Taulovværket.

Under titlen »Mellem bælt og fjord« skrev Mogens Lebech i 1960 på opfordring fra Fredericia og Omegns Landboforening »et stykke landbohistorie«, hvoraf en betydelig del var egnens historie fra oldtiden til 1823, da landboforeningen blev stiftet. Omtrent samme tidsafgrænsning gælder for den egentlige historiske fremstilling af Taulov sogns historie. Efter en landskabsskildring, der smukt motiverer dejligheden, følger indtil s. 340 en lang række småkapitler af livligt vekslende indhold: oldtidsminder, gamle landsby- og marknavne, kirke, voldsteder, det forsvundne Hønneborg slot, »præster, herremænd og bønder« (mest om lensmænd og andre herremænd), men med en række indslag, der på samme tid er lokalhistorie og Danmarkshistorie. Ikke for intet ligger Taulov tæt ved overfarten til Fyn og nær Koldinghus. Derfor skildres Christian II.s flugt for de jyske adelsoprørere i 1523, Frederik II og hans elskede Anne Hardenberg, Wallensteins invasion 1627–29, truende fæstningsprojekter i den følgende tid, Torstenssonsfejden 1644, svenskekrigene 1657–60 (hvor »hine forbandede

polakker« med pesten i deres følge var værre end fjenden) og fra 1670 den besværlige ryttergodsperiode, indtil bønderne næsten 100 år senere kunne købe deres gårde, og landsbyerne kort efter blev udskiftet.

»Nye gårde, ejendomme og huse bygges rundt om i sognet« (s. 330–40) er i virkeligheden overgangen til den 150-årige periode (fra 1821), som forfatteren har valgt at skildre i kommentarer til et overordentlig stort antal illustrationer, størstedelen fotografier, som Lebech selv er mester for eller har opsporet. Denne sognebilledbog har naturligvis særlig interesse for det gamle sogns »egne folk«; der er talrige motiver fra »det dejlige landskab« og endnu flere gengivelser af gårde, huse og mennesker, nu og da er en gårds beboere forevigt mindst et par menneskealdre tilbage. Skoler, præstegård, missionshus, forsamlingshus, brugsforening, havn og station, alt er med. Persongalleriet er mangfoldigt: gamle landboslægter, præster, lærere, håndværkere, gæstgivere, møllere, jernbanefolk, dyrlæger m. fl. Ungdommen er heller ikke glemt: gymnaster, Taulov boldklub, fredelige roere, men unge var vel også de fleste aktive i en gruppe frihedskæmpere. En mindsten ved stationen bærer navnene på tre, som tyskerne i april 1945 henrettede for jernbanesabotage. – De lokale institutioner er alle omtalt, men mærkeligt nok (eller er det typisk?) fandtes der kun billeder af to sogneråd, deriblandt det sidste, fotograferet marts 1970. Også digtere og malere har gæstet Taulov, Henrik Pontoppidan i 1911, maleren Otto Haslund og familie hver sommer fra 1900 til 1915. Og man møder ikke blot »den vordende Taulovhistoriker« (s. 439), men på et helsidesbillede også hans kære fru Karen midt i bryllupssommerens naturskønhed (s. 444). »Enhver tilfreds læser står i taknemlighedsgæld til hende«, hedder det kort og godt.

Er man »tilfreds«? Vi lever i en mærkelig tid, hvor det næsten skal føles asociale at være tilfreds. Det opmuntrende er dog, at der er overordentlig meget at glæde sig over. Anmelderen, der henter sin meste viden om Taulov fra denne bog, har grund til at tro, at det gamle sogns beboere – og mange andre – læser den rigt illustrerede skildring og måske især de detaljerede oplysninger fra det sidste århundrede med godt udbytte. Men fremstillingen understreger samtidig et problem, som lokalhistorikere gang på gang må blive stillet overfor: »Kløften« mellem den *fjernere* fortid og den *nærmere*, som »mands minde« kan omspænde, og som i hvert fald ældre læsere kan have levende forbindelse med. Dette må ikke misforstås. Anmelderen har, som nogle vil vide, et stærkt ønske om at se landbo-udviklingen i sammenhæng århundred tilbage. Men det skal så vidt muligt være, hvad der vistnok i nutidens sprog hedder en *meningsfyldt* sammenhæng. Det er ikke tilfældigt, når en så lokal-kyndig skildrer som Mogens Lebech i sin særprægede, ofte overraskende og fornøjelige fremstilling af tiden op til 1821 dog mere giver et udsnit af tids-historien end just sognehistorie. Mange lokalhistorikere har gjort det samme, ofte med mindre held. Er det overhovedet muligt at bryde en tradition og fortælle om ældre tider på en sådan måde, at den brede landbefolknings hverdag virkelig kommer ind i billedet?

Svaret må være: Ja, til en vis grad. I forbeholdet ligger en erkendelse af,

at vi kun i lykkelige tilfælde får at vide, hvad datidens mennesker tænkte, følte, mente, »stod for«. Og hvor meget tør vi slutte ud fra det glimtvisse og fra enkeltseksempler? (Det er udmærket, at der for tiden flittigt indsamles bondedagbøger fra det sidste par århundreder. Men det er nok givet, at de fleste dagbogsforfattere i væsentlige henseender skilte sig ud fra deres standsfæller, hvad udgiverne sikkert er ganske klar over). Spørgsmålet kunne udvides til: Hvor meget *véd* vi i vor egen tid, hvor der tales både løst og fast om at »komme hinanden ved«, når alt kommer til alt, om folk i almindelighed? For de fleste (nutids)historikeres vedkommende vistnok langt mindre, end Mogens Lebech lægger for dagen i sine mange små, levende karakteristikker af mænd og kvinder fra barndommens og sommerferiernes Taulov.

Men tilbage til *fortidens* sognebeboere. Sagen er jo, at der *kan* fås visse interessante oplysninger om et flertal af gårdene og deres brugere, ofte tillige om huse og husmænd, et par århundreder tilbage. Ret skal være ret: Mogens Lebech kender mange bondenavne fra ældre tider og omtaler en række væsentlige landsbyforhold i forbindelse med krigsødelæggelserne og genopbygningen omkring 1660, oplyser en hel del om landmålingen 1683 og om den lange periode, hvor Taulov hørte til Koldinghus rytterdistrikt, og han skildrer bøndernes selvejekøb og udskiftningen (de gode udskiftningskort er desværre gengivet lidt for småt). Men 1717–1765 – for at vælge et vigtigt tidsafsnit – findes der jo fra Koldinghus rytterdistrikt en rigdom af oplysninger om bøndernes fæsteforhold (også en del om selvejere), således bl. a. 10 skifteprotokoller, endvidere »inkvisions- og synsforretninger«, som også synes at omfatte retsafgørelser (»håndhævelsen af kongens hals- og håndsret«), i perioder belyses aftægts- og fattigvæsen, kirke- og skoleforhold m. m. Intet af dette er for Taulovs vedkommende helt uomtalt af Lebech, men hvorfor ikke indenfor et sogneområde give fyldige oplysninger, delvis i overkommelig statistisk form?

I få linier kan man kun antyde, hvad en sognehistorie helt selvfølgelig bør meddele om naturforhold og befolkning. Holder vi os her til den sidste, beboerne i gårde og huse, så langt tilbage kilderne rækker, hører slægts- og erhvervsforhold til det centrale i lokalhistorien. Fødsel og død, tilvandring og bortflytning er grundtræk i sognebilledet. Men fyldigere oplysning kan ofte fås om ejer- og fæsteforhold i de sidste 2–300 år eller mere, om bygninger, møbler og klæder, om avl, besætning og landbrugsredskaber m. v., om håndværk, kirke og skoler. Jordløse husmænd, tyende og aftægtsfolk er sværest at få tal på. Arbejdsforholdene, også de mere tvungne (høveriet ved herregårdene), fortjener indgående undersøgelser, hvor det er muligt. Det samme gælder alt det, som blev til kommunale opgaver: veje, broer og andre trafikforhold, fattigvæsen, skolevæsenet, selve sognestyret som en meget vigtig del af dansk folkestyre overhovedet. De religiøse og andre folkelige bevægelser, økonomiske og politiske ikke at forglemme, kan have dybe rødder i sognet, men også være »plantet« af de tilvandrede, præster og lærere især. Folkeoplysningens veje er mange, men usporlige er de som regel ikke.

Kilderne? Ja, udover det trykte, som biblioteker vil kunne fremskaffe, må

det meste, som vel alle lokalhistorikere véd, søges på landsarkiver i København, Odense, Viborg og Åbenrå, på Rigsarkivet i hovedstaden og Erhvervsarkivet i Århus; museerne må ikke glemmes, der er så mange lokale. Og lægger man øret til jorden ude i sognene, kan man her og der fornemme, at *lokalarkiver* spirer. Måske er *det* et af de områder, hvor de nye storkommuner kan blive til fortrinlig hjælp, da ikke alle gamle sogne, selv med lidt støtte ude fra, ville evne at give en udmærket og alsidigt interesseret forsker – som nu her Mogens Lebeck i Taulov – de lokalhistoriske vækstbetingelser.

Fridlev Skrubbeltrang

VALD. ANDERSEN: FOLDINGBRO. *Administration. Bygningshistorie. Toldkontrol. Historisk Samfund for Ribe Amt. 1973. 169 s., ill., kr. 50.*

I »Forord« oplyser Vald. Andersen, der er velkendt bl. a. som skildrer af Alheden og den tidlige jyske hedekolonisation, at bogen om Foldingbro er en udløber af hans arbejde med Malt herreds historie. Som Sydjyllands vigtigste passage over Kongeåen og tillige som centrum for egnens almindelige folkeliv har Foldingbro haft stor betydning. Broens administration gav den en særstilling blandt danske broer. Til dens vedligeholdelse måtte Malt herred nord for grænseåen yde en årlig kornafgift, mens sønderjysk område (Frøs og Kalvslund herreder) havde pligt til at gøre hånd- og spandtjeneste ved broreparationer. Kildemateriale har historikeren kunnet hente såvel i Rigsarkivet som på landsarkiverne i Viborg og Åbenrå samt Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig. Skønt arkivalierne til belysning af den træbyggede bro, *bulbroens* bygnings- og reparationshistorie ikke er det fyldigste, giver Vald. Andersen dog i en række afsnit en god oversigt over denne væsentlige del af Foldingbros historie. Til indledning omtaler han ganske kort de danske broers udvikling siden senmiddelalderen (om den ældre tids danske broer ved vi kun lidt). Hånd- og spandtjeneste – det grovere håndlangerarbejde og kørsel med træ, jordfyld og sten – var formentlig den ældste form for ydelse til anlæg og vedligeholdelse af broen, men *brokorn* har senere afløst den oprindelige naturalydelse. Herredets gårde måtte årligt levere en skæppe byg eller havre. Brokorn er kendt i 1500-tallet, muligvis indført fordi det faldt svært at gennemføre hånd- og spandtjenesten. Med ydelsen af *bropenge* som betaling for passage blev afgiftsbyrden for en stor del flyttet over på den brogede folkemængde, der gennem århundreder benyttede broen.

Med rette anfører forfatteren, at navnet Foldingbro efterhånden har fået »en særlig biklang af spænding og mindelser om dramatiske begivenheder«. Men prissværdigt er det, at Vald. Andersen ikke lader sig friste til at fortælle billig danmarkshistorie, men virkelig giver os *broens* historie, omtaler brokorns- og bropengesager, broens forfald, restaurering og ombygning frem til den sidste i 1959–61. Endvidere brotilsynet (med træk af en bromands familiehistorie: Terkel-slægten i 1600-tallet), og toldkontrollens ret bevægede historie gennem tiderne, indtil Foldingbro i 1881 blev nedlagt som selvstændigt toldsted og hen-

lagt under Vamdrup toldsted. Grænsereguleringen efter 1864 er sagligt omtalt og med den redelige antagelse, »at året 1864, så nationalt smerteligt det end måtte være, for beboerne på begge sider af Kongeåen bragte befrielsen for de ældgamle broforpligtelser« (s. 111).

I naturlig tilknytning til emnet findes korte afsnit om militære forhold ved Foldingbro fra o. 1700 til 1864, med gode citater fra ældre beretninger om krigsbegivenheder, endvidere om kroens 300-årige historie og lidt om Foldingbro marked, måske bogens svageste afsnit. Ordet »bydannelse« i den sidste kapiteloverskrift dementeres i selve fremstillingen; dog findes der i dag en samlet bebyggelse omkring Foldingbro. — Bogen afsluttes med en oversigt over utrykte kilder på de forskellige arkiver; de trykte findes nævnt her og der under »Kilder og noter«, s. 159 ff., men i et noget tilfældigt og ret begrænset udvalg. M. h. t. den ældre tid er der vel navnlig gjort for lidt brug af Kancelliets Brevbøger (perioden 1551–1645), der indeholder meget om danske broer. Men det må erindres, at Vald. Andersens bog er skrevet *før* Alex Wittendorffs disputats, »Alvej og kongevej«, der indeholder en mængde oplysninger om broer og brobyggeri også udenfor Sjælland. Kendskab til dette værk ville utvivlsomt i høj grad have påvirket de indledende afsnit. Noterne i »Foldingbro« er få og burde faktisk være indgået i teksten; en fodnote som »Et bol kunne i ældre tid være større ejendom end en gård« (s. 68) er nærmest misvisende. Bogen har talrige illustrationer, deriblandt et par gamle kort over Foldingbro-egnen og tegninger af broen samt broprojekter 1812, 1862, 1879 og 1959. Der findes såvel sag- og stedregister som personregister.

Fridlev Skrubbeltrang

HARALD JØRGENSEN: GENFORENINGENS STATSPOLITISKE BAGGRUND. *Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser. Skrifter udg. af Hist. Samf. for Sønderjylland, 43. 1970, 414 s., kr. 60.*

Har. Jørgensen har sat sig som mål at give en redegørelse for tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser, og han har derfor begrænset fremstillingens kronologiske ramme til perioden oktober 1918 til juni 1919. Denne afgrænsning af emnet forekommer rimelig; der er stof nok til en selvstændig udgivelse om dette emne. Derimod er den metode, Har. Jørgensen har anvendt, ikke tilstrækkelig i forhold til det mål, han har sat. Bogen er overvejende kronologisk disponeret. Den er bygget op af en række omhyggelige referater af kildematerialet, som for hovedpartens vedkommende i forvejen er publiceret, således at det i sig selv ikke bringer ret meget ny viden for dagen. Til disse kildereferater knytter Har. Jørgensen referat for referat sine kommentarer. Denne form repræsenterer 1. trin i en forskningsproces, og med det udgangspunkt kan den videnskabelige undersøgelse foretages: Udfra det kronologiske overblik man på dette trin har erhvervet, skal de kommentarer og refleksioner, som den første kildelæsning har givet anledning til, sammenholdes efter

systematiske kriterier og det undersøgte problem skal tænkes igennem med henblik på at tilvejebringe et relevant begrebsapparat. Først derefter kan man foretage den endelige, videnskabelige analyse, der former sig som en vekselvirkning mellem kildelæsning og hypotesedannelse. Den foreliggende bog er altså 1. trin i en historisk forskningsproces. Den er en ren beskrivelse af et begivenhedsforløb, men da den ikke er baseret på en analyse, giver den et uklart billede og hjælper ikke læseren til en bedre forståelse. De kommentarer kilderne får med på vejen virker tilfældige og er sine steder direkte vildledende.

Jeg skal belyse dette ved to eksempler. Det første er Har. Jørgensens behandling af den tyske regerings stilling til det slesvigske spørgsmål. En central kilde er den tyske udenrigsminister dr. Solfs brev til H. P. Hanssen af 14. nov. 1918, hvori der står: »Den tyske regering står derefter på det standpunkt at også det nordslesvigske spørgsmål i henhold til præsident Wilsons fredsprogram bør løses på grundlag af den pågældende befolknings selvbestemmelsesret.« (citeret s. 58). Har. Jørgensen tolker denne passage således: »I realiteten betød det at Tyskland allerede inden fredsforhandlingerne var påbegyndt, gav tilsagn om Nordslesvigs afståelse til Danmark.« (s. 202) Han er opmærksom på at brevet ikke definerer begrebet Nordslesvig, men støtter sin opfattelse på udtalelser af dr. Solf under forhandlingerne forud for brevet fremkomst. Dr. Solf havde her udtrykt bekyrning over at Tønder efter forslaget skulle komme til Danmark, men havde ikke insisteret på at få Clausenlinjen (den foreståede afstemningsgrænse) ændret, skønt han var bekendt med, at man fra nordslesvigske og dansk side ønskede en en-bloc afstemning i området nord for Clausenlinjen og skønt det var klart at resultatet af den fremgangsmåde ville være, at hele området nord for denne linje ville gå til Danmark. H. J. mener at se sin opfattelse yderligere bestyrket af udtalelser fra Solf til den danske gesandt i Berlin grev Moltke 2. dec. 1918. Solf karakteriserede ved den lejlighed muligheden af at Clausenlinjen blev den kommende grænse sådan, at den »vel måtte kunne anses for tålelig tilfredsstillende for tyske interessers vedkommende.« (s. 129 og 202) Til dette citat knytter H. J. denne kommentar: »det var altså fortsat tysk rigspolitik, at Nordslesvig, i den udstrækning man fra dansk side havde givet området, skulle vende tilbage til Danmark efter afholdt folkeafstemning« (s. 202). Hvis det er Har. Jørgensens opfattelse, må det undre, at han s. 206 skriver om det tyske udenrigsministeriums konsulent i slesvigske anliggender, Johs. Tiedje, at han o. 22. dec. 1918 »kunne gå i gang med sit egentlige arbejde . . . at skitsere et konkret tysk modforslag til Abenrå-resolutionen«, (der bl. a. rummede kravet om en-bloc afstemning nord for Clausenlinjen). Denne bemærkning kan tolkes på flere måder. Hvis man sammenholder den med beskrivelsen s. 217–218 af Tiedjes arbejde på at skitsere et alternativ til Clausenlinjen i jan. 1919 må man formode at Tiedjes »egentlige arbejde« var at skitsere et modforslag til Clausenlinjen (+ en-bloc afstemningen nord for denne). Denne opfattelse er imidlertid ikke umiddelbart forenelig med Har. Jørgensens tidligere. Hvis det som påstået s. 202 var tysk rigspolitik d. 2. dec. 1918 at anerkende Clausenlinjen som kommende grænse (forudsat der kom dansk

flertal nord for denne, hvad alle regnede med) kræver det en forklaring at det var Tiedjes egentlige opgave at skitsere et modforslag til Clausenlinjen som grænse. (s. 206 jvf. s. 217–218) Hvad vil det sige, at det var hans *egentlige* arbejde? Var det Tiedjes egen opfattelse eller havde han fået i kommissorium at skitsere et alternativ? Det skulle Har. Jørgensen have undersøgt. Hvis nemlig Tiedje havde fået i kommissorium at skitsere et alternativ til Clausenlinjen var det ikke længere tysk rigspolitik at anerkende Clausenlinjen.

Kan der være uklarhed om hvad Tiedjes arbejde betyder for forståelsen af den tyske regerings syn på Clausenlinjen som grænselinje, blir det utvetydigt klart, at den tyske regering i marts 1919 ikke anerkender Clausenlinjen som grænselinje. Den 24. marts udsendte den tyske regering en officiel erklæring, hvor den tog afstand fra en-bloc afstemningen til Clausenlinjen, da dette ville betyde en majorisering af de tyske dele af Nordslesvig. (s. 350) Om ikke før så her skulle Har. Jørgensen have markeret, at der her var tale om en ændring af den tyske politik i forhold til den, han mente at kunne konstatere så sent som i dec. 1918. Det sker ikke. Regeringserklæringen af marts 1919 fremstilles som ganske uproblematisk i forhold til tidligere tysk politik. Forvirringen øges ved at Har. Jørgensen kort efter refererer en samtale mellem den tyske udenrigsminister grev Brockdorff-Rantzau og den danske gesandt grev Moltke, der fandt sted 26. april 1919. Brockdorff-Rantzau udtrykte bekymring ved udsigten til at Mellemslesvig og Flensborg ville blive indlemmet i Danmark. (Han havde en uge i forvejen af en udsending fra den amerikanske Versaillesdelegation fået underhåndsinformationer om fredsbetingelserne og herunder fået fejlagtig besked om at Nord- og Mellemslesvig skulle afstås til Danmark. Se *Arno J. Mayer: Politics and Diplomacy of Peacemaking*. 1967). »For at undgå dette havde han [Br.-R.] med stor styrke gjort sig til talsmand for en afståelse af det egentlige Nordslesvig.« (s. 351) Hvad betyder nu det? Er den tyske regering alligevel parat til at anerkende en grænse efter Clausenlinjen eller har Br.-R. på sofistisk vis reserveret sig ved at sige det *egentlige* Nordslesvig? Det overlades til den enkelte læsers videre undersøgelse.

Løsningen på spørgsmålet ligger for mig at se i at Har. Jørgensen har fejltolket den tyske regerings standpunkt i efteråret 1918. Han har ikke været tilstrækkelig opmærksom på forskellen i vægt mellem Solfs brev af 14. nov. og hans udtalelser ved denne og andre lejligheder. Brevet der var beregnet til offentlighedsførelse var et officielt og bindende udsagn, der udtrykte den tyske regerings standpunkt som var, at det nordslesvigske spørgsmål skulle løses efter princippet om folkenes selvbestemmelsesret. Mere har den tyske regering ikke bundet sig til. Den tyske udenrigsministers ord om, at Clausenlinjen som landegrænse vel kunne være tålelig tilfredsstillende for tyske interessers vedkommende, er ikke bindende. De er et indicium på at en grænse ved Clausenlinjen ikke ville være direkte uacceptabel for den tyske regering, men større vægt kan man ikke lægge på dem. Har. Jørgensen støtter sin opfattelse ved at henvise til (s. 202) at dr. Solf ikke havde insisteret på en ændring af Clausenlinjen. Det berettiger i sig selv ikke til en sådan tolkning og skal desuden sammenholdes

med det forhold, som H. J. gør opmærksom på, men ikke tar tilstrækkeligt hensyn til, nemlig at man fra tysk side ønskede spørgsmålet løst ved dansk-tyske forhandlinger. (s. 56, 57, 205 og 356 jvf. 212). Den tyske regerings politik m. h. t. det slesvigske spørgsmål var klar og konsekvent i den her omhandlede periode. Den ønskede spørgsmålet løst i overensstemmelse med folkenes selvbestemmelsesret og den ønskede spørgsmålet løst ved direkte dansk-tyske forhandlinger. De tre officielle tyske erklæringer af 14. nov. 1918, 24. marts 1919 og 13. maj 1919 er udtryk for samme politik og indbyrdes forenelige. Også det endelige tyske standpunkt der blev afleveret 29. maj 1919 er udtryk for den samme politik idet det dog på et enkelt punkt – sådan som Har. Jørgensen også gør opmærksom på (s. 363) – nemlig m. h. t. kravet om $\frac{2}{3}$ dansk flertal som betingelse for afståelse, afviger fra erklæringen af 24. marts 1919. Har. Jørgensens tolkning af den tyske regerings politik i efteråret 1918 (s. 59 og 202) er altså ikke holdbar.

Det andet eksempel er fremstillingen af forbindelsen mellem H. P. Hanssen og de danske politikere i efteråret 1918. Den første kontakt læseren præsenteres for er H. P. Hanssens brev til I. C. Christensen og Niels Neergaard af 10. oktober 1918. Dette brev omtales i forbindelse med en beskrivelse af, hvor travlt H. P. Hanssen havde i Berlin i begyndelsen af oktober. Har. Jørgensen karakteriserer brevs afslutning som patetisk, men kommenterer det i øvrigt ikke. (s. 36–47) Der kunne dog ellers være grund til at notere, at H. P. Hanssen henvender sig til lederne af den danske opposition. Det havde været mere naturligt, om H. P. Hanssen havde henvendt sig til den danske regering, men om en sådan henvendelse tales der ikke i dette kapitel. Det fremstilles som uproblematisk, at H. P. Hanssen sender dette brev. Den næste kontakt mellem H. P. Hanssen og danske politikere, der omtales, er det berømte brevkort som professor Aage Friis modtog den 14. okt. Har. Jørgensen skriver om det: »Ordene var ikke til at misforstå, og man besluttede straks at kontakte H. P. Hanssen. Forbindelsen etableredes gennem daværende kaptajn Axel Ramm . . .« (s. 103). Denne fremstilling efterlader det indtryk at beslutningen om at optage nøjere kontakt blev truffet i København. Det er imidlertid ikke rigtigt. Hvis man ser efter i P. Munchs erindringer (bind 4, s. 18), står der et referat af en samtale, som Munch efter aftale med Scavenius havde med Aage Friis d. 15. okt. Munch skriver: »Det viste sig nu, at kaptajn Ramm, der var kommet fra Berlin om mandagen d. 14. okt., havde medbragt en henvendelse fra H. P. Hanssen om, at der skulle foretages noget fra dansk side.« Initiativet til den nærmere kontakt er altså udgået fra H. P. Hanssen. Tilbage står stadig spørgsmålet om, hvorfor han tilsyneladende først henvender sig til oppositionen. Et svar på dette spørgsmål får man, hvis man læser brevet til I. C. Christensen og Niels Neergaard omhyggeligt. Der står bl. a.: »Der er da også stor stemning hernede for løsningen af det nordslesvigske spørgsmål. Jeg har talt med dr. David, som nu er understatssekretær i det herværende udenrigsministerium, og opfordret ham til at løse spørgsmålet. Han stillede sig velvilligt og udtalte, at han ventede, at Danmark ville anmelde det. Dette ved den nuværende danske regering. Om det

er anmeldt, ved jeg ikke.« (H. P. Hanssen: *Fra Krigstiden II*, s. 343): Denne passage gør det klart, at H. P. Hanssen har skrevet brevet til oppositionens ledere, fordi han er bekymret for, at den danske regering ikke vil tage sagen op. Den utålmodighed, som brevet udtrykker, og som Har. Jørgensen s. 37 karakteriserer som patetisk, skyldes altså frygten for at blive svigtet nu, hvor muligheden for en løsning er tilstede. Men hvorfor nærer H. P. Hanssen den frygt? Hvordan kan han skrive, at den danske regering er orienteret om hans samtale med dr. David? Det kan ikke være brevkortet til Aage Friis, han tænker på, som ganske vist blev sendt allerede d. 5. oktober, altså før brevet til Neergaard og I. C. – et forhold Har. Jørgensen ikke nævner –, men som er meget kortfattet og ikke indeholder et ord om dr. David. Samtalen mellem H. P. Hanssen og dr. David fandt sted den 5. okt. og er refereret i H. P. Hanssens dagbog og sammesteds finder man løsningen på problemet. Efter referatet af samtalerne med dr. David og andre rigsdagsmænd står der: »Ved middags-tid var jeg hos kaptajn *Ramm* og gav ham en beretning om situationen i Rigs-dagen, som jeg bad ham om at lade gå videre.« (Fra *Krigstiden II*, s. 329). Denne passage kan man sammenholde med dagbogsoptegningen for den 3. okt. (ibid. s. 323), som Har. Jørgensen citerer (s. 32) og hvor der står: »... Kaptajn *Ramm* ... lovede efter min opfordring i de nu kommende tider at overtage hvervet som mellemmand mellem mig og den danske gesandt grev *Moltke*, med hvem jeg ikke har haft og ikke kan have direkte forbindelse.« Det fremgår heraf, at H. P. Hanssen har bedt *Ramm* referere samtalen med dr. David til grev *Moltke*, der så har skullet sende referatet videre til København. Formodentlig har *Ramm* givet *Moltke* besked. En gennemgang af indberetningerne fra den danske legation i Berlin i dagene efter den 5. okt. 1918 vil vise om *Moltke* indberettede meddelelsen. Jeg har ikke gået indberetningerne igennem og må derfor nøjes med en sandsynlighedsbetragtning, men det forekommer overvejende sandsynligt, at det er *Moltke*, der har tilbageholdt meddelelsen. I hvert fald er det ængstelse over, at der ikke kom svar fra den danske regering på denne meddelelse, der fik H. P. Hanssen til at skrive brevet til I. C. Christensen og Neergaard. Nu lykkedes det jo imidlertid H. P. Hanssen udenom *Moltke* gennem *Ramm*, der selv rejste til København, at få kontakt med ministeriet *Zahle* og få underretning om, at ministeriet ikke var helt så afvisende, som han havde frygtet. Hvad skete der så med brevet til I. C. og Neergaard? Ja, ifølge Har. Jørgensen tog *Jepsen Christensen* brevet med til København på sin tur gennem *Vadehavet* (s. 101 jvf. s. 111). Har. Jørgensen mener, at kendskabet til H. P. Hanssens brev er med til at forklare I. C. Christensens standpunkt under mødet mellem regering og partiformænd d. 17. okt. (s. 111). Der findes imidlertid en kilde, der giver en anden beskrivelse af brevets skæbne. Det er et brev fra kaptajn *Ramm* til Aage Friis 17. okt. 1918: »Jeg meddelte ham [H. P. Hanssen] også, at jeg havde fundet det rigtigst at tilbageholde brevet til d'hr. Christensen og Neergaard, han fandt dette meget heldigt.« Der kan næppe være tvivl om, at det er det omtalte brev, og som sådant har Har. Jørgensen også identificeret det, da han i 1957 udgav og kom-

menterede brevet fra Ramm til Friis. (Sønderjyske Årbøger 1957, s. 140). Hvad der har fået ham til senere at give Jepsen Christensen brevet med gennem Vadehavet, er ikke klart. Nu kan man indvende, at det er et mindre problem, om I. C. Christensen og Neergaard fik H. P. Hanssens brev eller ej, og det er selvfølgelig rigtigt. Det er blevet fremdraget fordi det illustrerer hovedsvagheden ved denne bog: Den manglende analyse. Dertil kommer en række sjuskefejl som f. eks. s. 194, hvor dr. Julius Kähler optræder under navnet Johannes eller s. 110, hvor Jørgen Pedersen er blevet medlem af regeringen Zahle eller s. 95, hvor Witzansky omtales som ejer af bladet København i okt. 1918 (han solgte det i jan. 1918).

Jørgen Fink

FRA LINDERUD TIL EIDSVOLD VÆRK. *Bind II-1 Familiebedriften i Kristiania – Patriariatets tid 1742–1792 af Andreas Holmsen. Dreyer, Oslo 1971, 440 s. no.Kr. 125,00. Bd. II-2 Hurdalsbruket 1792–1842 af Francis Sejersted og August Schou. Dreyer, Oslo 1972, 472 s. no.Kr. 125.*

En blomstrende industrivirksomhed med over 300 år på bagen – og et uafsluttet jubilæumsværk, hvis udsendelse påbegyndtes i 1946, og hvoraf der foreløbig er kommet tre svære bind på i alt 1400 sider (der beskriver virksomhedens historie indtil 1842) – ingen af delene er noget man kommer ud for hver dag, og da slet ikke kombinationen. Men netop sådan et værk udsendes af den norske tømmer- og trælastvirksomhed Eidsvold Værk, og her skal omtales de to statelige halvbind af bind II, der er kommet i 1971 og –72, og hvis emne er virksomhedens historie 1742–1842.

Initiativet til udarbejdelsen af denne bedriftshistorie blev taget i 1936 af Jørgen Mathiesen, der i 8. generation nedstammer fra grundlæggeren Mogens Lauritzøn. Han traf dengang aftale med den unge Andreas Holmsen om, at Holmsen skulle udarbejde en bedriftshistorie på 250 sider – men da bind I i 1946 så dagens lys dækkede det med knap 500 sider kun årene 1671–1742.

At Jørgen Mathiesen sanktionerede en sådan udvidelse af værkets rammer, tyder på mere end almindelig historisk interesse hos ham; den har han da også lagt for dagen ved at oprette Linderud Stiftelse, hvis formål er at bevare det gamle slægtsdomicil Linderuds kulturhistorisk værdifulde hovedbygning for eftertiden.

Men det må da også indrømmes, at Jørgen Mathiesen har noget at have sin historiske interesse i: det er de færreste beskåret at kunne se tilbage på et familiefirma, der i 8 generationer har kunnet indtage en fremtrædende plads inden for samme branche, og hvis ejere alle har tilhørt det borgerlige patriariat. En antydning af Jørgen Mathiesens opfattelse af sin slægt og sig selv får man i den titulatur Holmsen anvender om ham: godsejer. I et land, der afskaffede adelen i 1814, repræsenterer Jørgen Mathiesens slægt formentlig noget af det mest adelslignende, man kan tænke sig.

Den virksomhed, der er emnet for fremstillingen, har da også mange aspekter: den blev grundlagt 1671 som en kombination af skov- og agerbrug og privilegeret savskæleri – i løbet af 1700-tallet flyttedes hovedvægten fra ager- til skovbrug; i 1800-tallet koncentreredes og mekaniseredes savskæleriet, der anlagdes træmassefabrik, cellulosefabrik og papirfabrik; i vort eget århundrede er papir- og cellulosefabrikkerne blevet nedlagt eller frasolgt, og man koncentrerer sig nu atter om rationelt skovbrug og savskæleri. Men samtidig med, at virksomheden producerede og forædlede, varetog den også markedsføringen – og det vil for den norske tømmerproduktion i det 18. århundrede især sige eksport til England: virksomhedens ejere hørte stedse til Christianias handels-patriciat, havde skibe i søen og egne forbindelser i London og endnu videre omkring; på visse tidspunkter havde slægten også interesser i bjergværksdrift (kobberudvinding) og i fabrikationsvirksomhed (klædemanufaktur). Også i det offentlige liv har slægtens medlemmer taget del: M. L. Monsen, der var leder af bedriften fra 1742, var overformynder i Christiania, og hans svigersøn og efterfølger fra 1790'erne, Haagen Mathiesen, var i sine unge år »auskultant« (bisidder) i Kommercekollegiet i København, og var senere aktivt med i arbejdet for oprettelsen af et norsk universitet, ligesom han var eligeret borger i Christiania; og i det begivenhedsrige år 1814 var han aktiv – for øvrigt for at tilvejebringe unionen med Sverige, hvad der gjorde ham almindelig forhadet af det patriotiske borgerskab. Haagen Mathiesen døde i 1842; M. L. Monsen og Haagen Mathiesen, der tegner firmaet i det sekel, som nærværende bind dækker, kan bedst karakteriseres som »entrepreneurer« i stor stil: historien om deres liv og virke bliver derfor mere end en snæver fremstilling af en trælastvirksomhed; det bliver til en fremstilling af væsentlige aspekter af Norges (og Danmark-Norges) økonomiske og sociale historie i dette tidsrum.

Er værket som firmahistorie usædvanligt ved sit omfang, er det det ikke mindre ved sit kildegrundlag. Det er baseret på overmåde omfattende arkivstudier i såvel offentlige som i private arkiver, både i Norge og i Danmark; og disse studier kommer også læseren til gode i form af det særdeles omfattende note- og henvisningsapparat, der er placeret bagest i bindene. I den periode – 1742–92 – der dækkes af bind II-1, er det overvejende de offentlige arkiver der er trukket på – og de synes at være blevet afpresset alle relevante oplysninger om slægtsvirksomheden: tingbøger, panteprotokoller, skifter, bytingsprotokoller, auktionsprotokoller o. m. a. – og der er da også i dem bevaret et rigt materiale, for slægten har bestandig købt, solgt og fæstet fast ejendom, optaget og ydet lån, været indviklet i processer – og i betragtning af virksomhedens differentierede karakter kan det ikke undre at skifterne ved overgangen fra én generation til den næste har været vidtløftige affærer, der har efterladt mangfoldige skriftlige vidnesbyrd.

For tiden efter 1792 kommer firmaets eget bevarede arkiv i højere grad ind i billedet som oplysningskilde: oplysende er her især de breve, der er vekslet mellem Haagen Mathiesen og hans forvalter i Norge i årene 1818–42, idet nemlig Mathiesen i 1818 forlod Norge og levede resten af sit liv i udlandet,

først i Paris, og fra 1826 i København. Men også regnskabsmateriale, ejendomsdokumenter o. a. er bevaret, og udnyttes sideløbende med materialet fra de offentlige arkiver til at give fremstillingen bredde og indhold.

Disse arkivalske kilder er selvfølgelig primært udnyttet til belysning af virksomheds- og personalhistorien i snævrere forstand; men ved siden heraf er fremstillingen også baseret på udstrakte litteraturstudier, der har sat sig spor i form af kapitler om den almindelige økonomiske historie og især vilkårene for den norske tømmerproduktion og -eksport; fremstillingen omfatter ikke kun slægten og dens virksomhed: disse er hele vejen igennem sat ind i den større – norske og europæiske – sammenhæng.

Efterhånden som det går op for én, hvor langt omkring forfatterne har været på deres materialeindsamling, viger forbløffelsen over den lange tid, værket har været undervejs, pladsen for respekt for dens grundighed, med hvilken hver sten øjensynlig er vendt.

Man er vant til, at firmahistorier, der bestilles og betales af firmaet selv, præsenterer et skønmaleri af personer og institutioner. Men også i denne henseende repræsenterer det foreliggende værk – heldigvis – en undtagelse. Heldigvis, fordi det ville være synd og skam om så megen flid og så mange midler som der her er anvendt, var blevet brugt på at give et retoucheret billede af virkeligheden. Holmsen skriver selv i sit forord, at han hos Jørgen Mathiesen har mødt en uafkortet respekt for åndsarbejderens vilkår, og for den grundsætning – som ellers kun plejer at være selvfølgelig for historikere – at fortidens mennesker skal måles med deres egen alen og ikke med nutidens. Det gælder da også for fremstillingerne af M. L. Monsen og Haagen Mathiesen, at der ikke lægges skjul på deres brist – de var begge kantede personligheder og forretningsmænd, for hvem målet helligede midlet. Haagen Mathiesen havde desuden et problematisk familieliv: én af grundene til hans emigration var hans samliv fra 1805 med én af familiens tjenestepiger; han legitimerede det aldrig, heller ikke efter hustruens død 1823, men han fik 4 børn med hende, og hun fulgte med ham til udlandet i 1818. Såvel for dette som for hans nærighed, hans forfængelighed og hans pro-svenske aktivitet, af hans samtidige landsmænd opfattet som upatriotisk, gøres der rede i værket – og det er en borgen for, at Holmsens ovenfor citerede udtalelser ikke kun er pæne fraser i et forord.

Om værkets udstyr er i forbigående talt i det foranstående – men det fortjener at nævnes, at det foruden det udførlige noteapparat – der ofte aftrykker centrale breve og dokumenter in extenso – også er udstyret med bibliografi og arkivfortegnelse (i bd. II-2), med kurver og tabeller (delvis i et tillæg til bd. II-2), med person- og stednavneregistre og med særdeles velspecificerede indholdsfortegnelser. Det er desuden illustreret med plancher med portrætter og facsimiler af dokumenter, og med kort og tegninger af slægtens besiddelser og ejendomme. Helhedsindtrykket er altså ikke alene af et stateligt bogværk, men også af en velanvendelig håndbog.

Der er sagt rosende ord om værket i det foregående; og som slægts- og bedriftshistorie står det da også som et mønstergyldigt værk. Og Jørgen Mathie-

sen og slægten i øvrigt kan med rette være stolte af, hvad der er kommet ud af de anvendte midler. På den anden side må det være tilladt at stille det principielle spørgsmål, om det er rimeligt at anvende så mange ressourcer på et enkelt firmas og en enkelt slægts historie – det være sig nok så betydningsfuld en slægt, nok så typisk et firma? Ville det ikke have været rimeligere at have koncentreret sig om f. eks. den norske tømmerproduktion og -eksport som helhed, og til gengæld udeladt de detaljerede opregninger af enkelte fæstegårde og skovparceller, og disses fordeling på arvingerne ved de forskellige skifter?

Vel: nok ville værket være blevet mere værdifuldt for historieforskningen på denne måde; men det er nu engang ikke, hvad Jørgen Mathiesen har ønsket; og selv med den udformning, værket nu har fået, er der næppe tvivl om, at det vil blive benyttet fremover i mange fremstillinger af Norges historie i dette tidsrum. Det er samtidig et grundmuret monument, som Jørgen Mathiesen her har rejst over sine forfædres virke gennem 300 år.

Jørgen Peder Clausager

Historiske noter indeholder bidrag fra: arkivar Susanne Krogh Bender (S.K.B.), fuldmægtig Helge Bjørn (H.B.), stud. mag. Steen Ove Christensen (S.C.), stud. mag. Ole L. Frantzen (O.F.), arkivar C. Rise Hansen (C.R.H.), arkivar Thelma Jexlev (T.Jx.), afdelingsleder Chr. Lisse (C.L.), overinspektør Holger Rasmussen (H.R.), museumsinspektør Henrik Vensild (H.V.) og redaktøren (usigneret).

Ny redaktion. Fra og med dette dobbelthæfte redigeres Fortid og Nutid af universitetslektor, mag. art. Claus Bjørn, Historisk institut, Københavns universitet. Den nye redaktør er født i 1944 og blev magister i 1970. Året efter ansattes han som amanuensis i landbohistorie ved dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang's afgang. Claus Bjørn har især beskæftiget sig med andelsbevægelsens historie i Danmark og har offentliggjort en del mindre artikler om emnet.

Landbrugskonsulent, husmand og bog-samler var Gerhard Nielsen (1882–1950), som under beskedne økonomiske kår opbyggede en betydelig bog-samling vedrørende landbrugshistorie. Samlingen på ca. 4500 bind er blevet testamenteret Fyns Stifts Husmandsskole, nu Nordisk Landboskole, der ved H. Grønborg og Agnes Lynghus har udsendt: Katalog over Konsulent Gerhard Niensens bogsamling 1–2 (1970–74).

Fra Ribe amt 1975 fremtræder som et festskrift til en af dansk lokalhistories førstemænd gennem efterhånden en lang årrække, fhv. førstelærer H. K. Kristensen, Varde, og den solide bog blev udsendt på hans 80 års dag d. 17. september 1975. H. K. Kristensens indsats i dansk lokalhistorie – både som forfatter og som ledende skikkelse i organisationsarbejdet – blev udmærket karakteriseret af tidsskriftets tidligere redaktør, da »H.K.« rundede de 75 (bd. XXIV s. 209f.). I 1970'erne har H. K. Kristensen fortsat sin virksomhed som lokalhistorisk skribent, og 1975 bragte således det statelige værk om Nørre Horne herred.

H. K. Kristensens forfatterskab har haft tyngdepunktet i 17. og 18. århundrede. Man kan roligt fastslå, at ingen, der mere indgående vil behandle disse århundreders indre danske forhold, vil kunne undlade at benytte H. K. Kristensens artikler og bøger. Hans artikler, der for langt de flestes vedkommende er trykt i Fra Ribe amt, som han iøvrigt har redigeret i mere end en menneskealder, er oftest de små træk af fortiden, som et arkivfund har kunnet kaste lys over. Ved siden af de talrige, hyppigst ganske korte, artikler står en række bøger om sognes, herreders og et enkelt tilfælde et gods' historie. Fortid og Nutids redaktør, der har beskæftiget sig med vestjyske forhold i 1800-tallet, vil her gerne fremhæve hans sognehistorier – Lunde

sovn fra 1923, Ovtrup fra 1935 og fra 1958 Nørre Nebel og Lydum. De står på mange måder stadig som forbilleder for, hvordan en sognehistorie kan skrives, og ikke mindst den forandring i landbosamfundets liv, som skete i den sidste trediedel af forrige århundrede med driftsomlægning, andelsbevægelse, foreningsliv og nye institutioners tilblivelse er sjældent blevet bedre behandlet end i disse bøger af H. K. Kristensen. Festskriftet rummer foruden en hilsen til H. K. Kristensen og en gratulationsliste, 21 artikler og en bibliografi over det omfattende forfatterskab. Blandt bidragerne er repræsentanter fra de højere læreanstalter, museerne og fra den brede kreds af lokalhistorisk arbejdende i det sydvestjyske område.

Ansættelse som leder af lokalhistorisk arkiv. Trods spareknive indenfor det offentlige har den seneste tid bragt oprettelsen af et antal stillinger som ledere af større lokalhistoriske arkiver. Der er indenfor de seneste år blevet ansat akademisk uddannet leder på de lokalhistoriske arkiver i Ålborg og Esbjerg og fra 1. januar 1976 er mag. art. Susanne Krogh Bender knyttet til det lokalhistoriske arkiv i Gentofte kommune som daglig leder. Susanne Krogh Bender er født 1944, mag. art. i historie 1971 og siden ansat på Rigsarkivet.

Godt bogarbejde præmieres hvert år af Foreningen for Boghåndværk, og blandt de publikationer man i 1974 fandt værdige til at blive fremhævet var *Søllerødbogen 1973*, der fik følgende bedømmelse: »Bogen er kvadratisk med højrestillet klumme og den brede venstre margin brugt til stikord.

Dette layout giver sammen med illustrationerne mange smukke og velafbalancerede opslag. Det usymmetriske princip er fastholdt også i titlen og på omslaget. Illustrationerne, efter meget varierende originalmateriale, er generelt fint reproducerede. J. Th. Lundbyes maleri »En dansk Kyst« burde dog ikke være gengivet efter »Juleroser« med moiré til følge. Omslaget i guld og sort på brunt karton er ualmindelig vellykket. En helstøbt og konsekvent tilrettelagt bog.«

Nordisk palæografi. Gode håndbøger får man aldrig for mange af. Det nye ved *Lars Svenssons* bog (Studentlitteratur, Lund 1974) er, at han bringer skriftprøver med transskriptioner og kommentarer både fra Sverige, Danmark, Island og Norge. De danske tekster er velkendte; værdien for en dansk læser ligger i at kunne konfrontere det danske materiale med tilsvarende fra de andre nordiske lande. Bogen henvender sig først og fremmest til nordiske filologer, derfor dominerer eksemplerne på bogskrift. En god og vel gennemført idé er at vise forskellige svenske skrifter fra 1600-tallet og o. 1700 ved at vise samme side af Per Brahes »Oeconomia« i 9 forskellige håndskrifter.

T. Jx.

Hvor blev militærhistorien af? En diskussion om militærhistorisk forskning. Stud. mag.'erne Claus c. von Barnekow, Kaare E. Janson og Ole Louis Frantzen har på baggrund af en båndindspilning fra et møde afholdt på Kbh. Universitet i april 1974 om dette emne redigeret og udgivet dette mødes foredrag og diskussion. Gengivelsen er til-

stræbt så fuldstændig som mulig, kun spørgsmål og kommentarer fra forsamlingen er blevet forkortet. Endvidere er der tilføjet en række noter og henvisninger, således at publikationen henvender sig til alle militærhistorisk interesserede. Fire foredragsholdere var indbudt: Arkivar, cand. mag. H. C. Bjerg (Rigsarkivet), docent, fil. dr. Carl-Axel Gemzell (Lunds Universitet), museumsdirektør, dr. phil. Arne Hoff (Tøjhusmuseet) og oberstløjtnant K. V. Nielsen (Hærens Officersskole). Med hver sit udgangspunkt prøvede de at besvare ovennævnte spørgsmål. De havde alle en mere eller mindre udtalt opfattelse af, at militærhistorisk forskning forsømmes. Årsagen hertil herskede der til en vis grad enighed om. Der nævnes bl. a., at en af forklaringerne på faghistorikernes og officerernes manglende kendskab til hinandens resultater kan skyldes deres forskellige politiske ståsteder. Der anføres også, at det manglende samarbejde kan skyldes de forskellige formål, der ligger til grund for studiet af militærhistorien. Denne kommunikations kløft, som dette er udtryk for, kan foreliggende publikation være med til at bygge bro over, således at der etableres et frugtbart samarbejde, der kan medføre, at militærhistorien naturligt anerkendes som en historisk disciplin, der ligesom andre er nødvendig til forståelse af vort samfunds historie.

O. F.

Kilder til Danmarks økonomiske og sociale historie er en serie publikationer, der udsendes af forlaget »Clio«, oprindeligt Vr. Skerninge, nu Hunderupvej 21 A, 5000 Odense. Forlagets leder, Kurt Luchau Nielsen, har sat sig som

opgave at genudgive kilder til dansk historie med hovedvægten på, som det udtrykkes, »kilder, der giver en dybere forståelse af arbejderklassens situation, materielt og ideologisk. Især materiale vedr. den materielle situation er det vigtigt at få genoptrykt, da dette i meget høj grad er et forsømt område«. Ikke mindst sidste del af forlagets program må man hilse velkommen, da den idéhistoriske side af arbejderbevægelsens historie i forvejen dyrkes intensivt med kildeudgivelser og undersøgelser. Det er således en fortræffelig idé, at »Clio« har taget Th. Sørensens og W. Muncks publikationer på sit program. Allerede nu foreligger Sørensens »Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar« (1880), der skal efterfølges af hans skrift om landarbejderne fra 1881 – pastor Munck skal repræsenteres ved de to bøger om fattigdommen på Christianshavn (1867) og i København (1868). Yderligere er udgivet skrifter af Frederik Dreier, Socialistiske Blade og Anti-Socialistiske Blade. Man har valgt det simplest mulige udstyr, få noter og kommentarer. Teksterne kan være lidt vanskelige at læse visse steder, men generne opvejes af den lave pris. Ikke mindst skoler og andre undervisningsinstitutioner har hermed fået billig adgang til centralt kildemateriale til dansk arbejderbevægelses forhistorie og tidligste udvikling.

Filsø, Flyndersø, Furesø, Gudenå og Gurre er nogle af de mere prominente navne, der er taget under grundig og kyndig behandling af John Kousgård Sørensen i Danske sø- og ånavne 2, E-G, 1973 (bind 1, 1968, omtalt i Fortid & Nutid XXIV 335). Der ligger et kolossalt inventeringsarbejde alene i

indsamlingen fra allehånde stednavnekilder og -litteratur af de tusinder af navne på småpytter og søer, fra en Ebbapøl i det nordøstlige Skåne til en Gåsesø ved Eckernförde, og små og store vandløb, fra en (dansk) Ellerbeck i Yorkshire i Danelagen til Danmarks største »flod« Gudenåen. Dette *Guden*, Guthn, en afledning af roden i ordet gud og altså muligvis »sakralt«, forekommer i øvrigt ikke blot i hovednavnet på den østjyske å (dele af åen bærer også andre navne, efter nærliggende byer) og i navne på tilstødende »vanddrag« og bebyggelser: Gudensø, Gudenlund, Gudenkilde, Gundkær, Gudenfjord (Randers fjord), men også som navn på den vestjyske Storå og fire andre mindre åer, ofte indgående i landsbynavne som Gundelund (ved Mønsted å ved Viborg) og Gånarp (med Gudebäcken og en Guenäng i Nordskåne). Andre navne med Gund(e) – antages at indeholde et gammelt subst. gund 'slim, materie', eller en anden afledning, guthung, af gud, således de sjællandske Gundsømagle og -lille (i 1100–1200-årene skrevet Guthænsyo, Guthingsio o. lign.). Det samlede materiale og store overblik giver her og i mange andre tilfælde mulighed for sikrere sondringer og tydninger end hidtil. – I navnet *Filsø* på fem forskellige søer i Midt- og Vestjylland er JKS mest tilbøjelig til at finde det ellers især vestnordiske fífl (sideform til fimbul) 'jætte, tosse', medens Kr. Hald foretrækker et ord for sump el. lign., beslægtet med det svenske fil (i filbunke, filmjök). I *Flyndersø* (2 sjællandske, 1 jysk) regner JKS ikke med fiskenavnet, men et gammelt flundra 'flad sten', ligesom i en del marknavne og landsbynavnene Flynder, Flynderup

og Flyndarp, og *Furesø* (Sjælland og Blekinge) antages at være et usammen-sat Furi, afledt af samme ord som findes i ønavnet Fur og betyder 'ild', altså muligvis 'søen/øen der skinner som ild'. *Gurre* (ældre Gorwe), et skånsk Gårö (Gurre, Gorffwe) og det midtsvenske Gorjen menes at være en afledning af gor 'navs, mudder', ligledes i en del marknavne og det lollandske Gurreby. Det adjektiv gæld 'gold, fattig på fisk', der antages i et par ånavne, bl.a. den sønderjyske Gejlå, har man også villet finde i de talrige bronavne Gælde-, Gild(e)bro, men JKS mener, de er østnordiske sidestykker til den oldnordiske Gjallarbrú, broen over Gjöll, elven der skiller dødsriget fra de levendes verden (udførligere behandlet i Skalk 1973, 3 p. 18–24).

C. L.

Automobilerne har allerede deres historie. I Danmarks tekniske Museums Årbog 1973 skriver Bent Mackeprang om at samle og bevare gamle biler og foreslår en ny og teknisk set bedre motiveret klassificering m. h. t. periodeopdeling end den hidtil anvendte, fra England overtagne. Der er tillige oplysninger om udenlandske museer og om den udstilling af bilerne, der med tiden ventes indrettet i Danmarks tekniske Museum.

C. R. H.

»*Spindebog*« af Lise Warburg er en praktisk vejledning i håndspinding, til glæde for de mange som tager dette arbejde op. Den fortæller om spindelmaterialer, spinderedskaber og spindelmetoder, hele tiden belyst gennem historiske tilbageblik. Efter de beskrevne metoder har der været fremstillet garn

siden den grå oldtid. Derfor giver bogen en værdifuld teknisk baggrund, når man skal bedømme de anstrengelser, som fortidens mennesker måtte igennem, før de fik tøj på kroppen og tjældet væggene.

H. B.

Mere om danske middelaldergilder.

Den flittige skånske historiker, pastor Curt Wallin i Tomelilla, har fortsat sine redegørelser for Knudsgilderne med en artikel i Bornholmske Samlinger 1974 »Knutsgillen och av St. Knud påverkade sockengillen på Bornholm«. To seglstempler i Nationalmuseet – det ene fundet på Bornholm og det andet med navnet »de Alandia« i omskriften – henføres til Knudsgilder i Knudsker el. Rønne og i Allinge. Dernæst søges påvist en overensstemmelse mellem Knudsgilderne og de senere landsbygilder (sognegilder) gennem en analyse af de bevarede skræer. Både m. h. t. formål og bestemmelser synes sognegilderne at føre middelalderlige gildetraditioner videre. Direkte tilknytning til St. Knud kan derimod ikke påvises.

Året før publicerede Curt Wallin »Birgittagillen i det medeltida Danmark« i Kyrkohistorisk årsskrift 1973, der iøvrigt helt var helliget Birgitta. – Heri gøres rede for birgittinsk indflydelse på det store præstegilde i Lund og andre skånske præstegilder samt et præstegilde på Lolland. Hertil kommer 3 verdslige gilder med St. Birgitta som værnehelgen: et håndværker-gilde i Malmø, slægten Langes frændegilde i Varde-syssel og et landsbygilde i Kvanløse, Holbæk amt, – som synes at have nær tilknytning til Maribo kloster. Det sandsynliggøres, at Birgittinerkulturens

betydning i Danmark hidtil har været undervurderet.

T. Jx.

Lærebog i adelig økonomi. Nordiska Museets Handlingar nr. 78 er en lærd og prægtig, velkommenteret tekstudgave ved John Granlund og Gösta Holm af den ældre Per Brahes »Oeconomia eller hushållsbok för ungt adelsfolk«, hvis hovedredaktion er fra 1581, men først blev trykt næsten 100 år senere af sønnesønnen Per Brahe d. y. Det fremgår tydeligt, at man heller ikke i adelens storhedstid kom sovende til rigdom, magt og ære. Selv om materialet er begrænset, og bogen har et langt snævrere sigte end Arent Berntsens et par generationer yngre »Danmarckis og Norgis Fructbar Herlighed«, er en sammenligning mellem de afspejlede sociale og økonomiske vilkår oplagt. De to værker kan begge erhverves til rimelige priser og bør ikke mangle i noget institutionsbibliotek.

T. Jx.

1928 gav den østrigske professor etnologen A. Haberlandt i bogen »Die Völker Europas« en sammenfattende karakteristik af *den europæiske kultur*. Siden er det kun blevet til mindre forsøg i denne retning med et snævrere udsnit af verdensdelen, indtil den amerikanske antropolog Robert Anderson vovede forsøget med sine to oversigtsværker: *Traditionel Europe. A Study in Anthropology and History* (1971) og *Modern Europe. An Anthropological Perspective* (1973). Det dristige og inspirerende initiativ til en beskrivelse af det vældige og mangeartede kompleks, som vi kalder Europa, får i Rig 1974, h. 3, 96–100 sin kyndige vur-

dering af Gunnar Alsmark. Man bør gøre sig bekendt med begge de nævnte bøger og Alsmarks vurdering.

H. R.

1973 holdtes i Köln en stor udstilling med titlen: »Hanse in Europa, Brücke zwischen den Märkten, 12.–17. Jahrhundert«, der omtales i enkeltheder i *Fornvännen* 1974, h. 1, 53–56. Som blivende værd fra udstillingen findes et rigt illustreret katalog på mere end 400 sider, hvor 24 førende fagfolk behandler alle de forskellige sider af hansestædernes indsats: Handel, samfærdsel, kunst og arkitektur o. s. v.

H. R.

Det svenske Samfundet för Hembygdsvård udsender dels et tidsskrift: *Bygd och Natur* seks gange om året dels en årbog. I tidsskriftet kan løbende rejses aktuelle spørgsmål. En af mærkesagerne har været bevaringen af stednavnene, en anden – som præger store dele af årgang 1974 – en registrering af torpbebyggelsen og torparminnen (nærmest svarende til de jordløse husmænd i Danmark). I nr. 2 af tidsskriftet kan man finde et arbejds-hæfte for denne registrering, udarbejdet for skolebørn. Det var muligvis noget, der kunne inspirere til et dansk forsøg. Årbogen for 1973 er helt koncentreret om: Kulturlandskapet och tätorternas expansion, der behandles af 15 forskellige forfattere med forskellige indfaldsvinkel. Emnet er også brændende aktuelt i Danmark.

H. R.

ICOMOS betyder International Committee of Monuments and Sites. Udfra ønsket om at få et nordisk indslag i

komiteens arbejde organiseredes en konference: *Stad i træ*, om bevaringsproblemerne i de nordiske byer, hvis oprindelige bygningsbestand overvejende bestod af træhuse. Årbogen for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1972 præsenterer hovedindlæggene på konferencen, sådan at man her får en samlet oversigt over problemerne og en fortegnelse over det imponerende antal publikationer, der er fremkommet herom. Hovedparten af indlæggene er norske, men der er også bidrag fra svensk, finsk og dansk side. Det sidstnævnte er en præsentation af det færøske hus i den traditionelle byggestil. Hovedparten af forfatterne er arkitekter, men der er også et etnologisk bidrag om livet i og mellem husene. Indledningsafsnittet af Göran Lindahl: *Trästad och stenstad* giver en meget klar og inspirerende gennemgang af ligheder og forskelle på dette felt i de nordiske lande. H. R.

Den politiske Georg Brandes er redigeret af Sven Møller Kristensen og Hans Hertel (Hans Reitzel, 1973) og rummer en række bidrag til belystning af Brandes' placering i forhold til de dengang og senere herskende politiske ideologier. For et par af bidragyderne gælder det, at de med beklagelse må konstatere Georg Brandes' manglende evne til erkendelse – naturligvis af den rette marxistiske samfundsoptatelse (s. 87 og 156) – og man må nok med Carl Erik Bay konstatere, at »han stod udenfor det hele. I et hvilket som helst parti ville han have været en »sekreter«. Ingen politisk organisation ville have kunnet finde praktisk anvendelse for hans tankegang« (s. 109). Men det forhindrer imidlertid

ikke, at samtidige og efterfølgere har udnyttet Brandes i politisk, særlig kulturpolitisk, øjemed, som indgående behandlet i Hans Hertels store afsnit: Georg Brandes mellem socialdemokrater, marxister og kulturradikale.

Vilhelm Becks erindringer hører ikke til de store memoireværker, men ved forfatterens placering i dansk nyere historie og deres åbenhjertige skildring af Becks magtovertagelse i Indre mission, bl. a. kuppet i Ordrup i 1861, har de stor interesse for forståelsen af en af de store vækkelsesretninger og ikke mindst dens høvdings mentalitet og synspunkter. O. Lohses forlag har i 1974 genudsendt Becks selvbiografi, som hermed kan anskaffes i »billig-bogsudgave«.

En beretning om København i en nøddeskal. Sådan betegner chefen for Københavns Bymuseum Steffen Linvald historien om Hviids Vinstue i indledningen til skriftet »Den ældste vinstue i København«, som Hviids Vinstue har udsendt i anledning af 250-års jubilæet den 5. sept. 1973. De mange tegninger, der gengiver stemningen i den gamle københavnske vinstue, er af Leo Estvad, som også står for bogens tilrettelæggelse. Trykning og bogbinderarbejde er udført i Poul Kristensens Bogtrykkeri i Herning. Resultatet er – både hvad udstyr, illustrationer og tekst angår – blevet vellykket. Miljøet indfanges ikke kun i tegningerne, men også i teksten, især i det midterste af de tre afsnit: »Et gammelkøbenhavnsk milieu«. I det første afsnit gennemgås vinstuens ejerforhold og husets bygningshistorie og i det tredje afsnit gæsternes færd. S. K. B.

Lyngby-bogen 1972–73 bringer som hovedbidrag Svend Aage Larsens velskrevne erindringer fra barndomstiden i et arbejderhjem i Rådvad under og efter 1. verdenskrig. Artiklen »Nordskrænten og familien Skovgaard-Petersen« flytter opmærksomheden ud mod Øresund, en menneskealder tilbage, men adskillige trin op ad samfundsstigen, mens forfatteren Soyas artikel om Gustav Wied selskabet ikke burde have været trykt i en lokalhistorisk årbog – dens ubehagelige personlige overfald på Tom Kristensen og hans daværende kone skammer den ellers nydelige publikation!

Den *havneløse danske Øresunds-kyst* mellem Helsingør og København vanskeliggjorde i ældre tid fiskeriet her. Humlebæk fik sin havn 1810–12, Tårnbæk sin i 1860'erne. 1871–78 byggede fiskerne i Snekkersten og Skotterup deres egen havn, fra 1874 åben for alm. besejling; dens tilblivelseshistorie behandles på grundlag af regnskaber i privateje, avisreferater m. v. i Fra Frederiksborg Amt 1973 s. 47–83.

C. R. H.

Industrien i Helsingør fra senmiddelalderens teglværker til industrialiseringsbølgen i slutningen af 1800-årene skildres af Kenno Pedersen i Fra Frederiksborg Amt 1973 s. 5–46; der bygges overvejende på aftrykt stof; men det er en nyttig oversigt, der bl. a. viser, at industrien efter Øresundstoldens ophævelse 1857 bliver dominerende i byens erhvervsliv, især efter 1880 med øget anvendelse af dampkraften.

C. R. H.

Fremmedarbejdere i Danmark er ikke noget nyt fænomen. I Hellebæk kræ-

vede geværfremstillingen udenlandske kvalificerede specialarbejdere; i begyndelsen af 1700-årene indforskrevs tyske arbejdere, mellem 1764 og 1787 indkaldtes belgiere, dog næppe over 100 personer. Per Malmberg redegør i *Belgierne i Hellebæk* i Fra Frederiksborg Amt 1972 s. 5–48 (også udgivet som bog) for, hvorledes 5 familier (oprindeligt romersk-katolske og fransktalende) i perioden 1775–1875 i dette fremmedarbejdermiljø blev optaget i den danske befolkning. Af betydning var det utvivlsomt, at der allerede fandtes et tysk fremmedelement på egnen, således at befolkningen var »motiveret« for optagelsen, der gik forbløffende hurtigt; den sproglige optagelse kan næppe følges i kilderne, det samme gælder klædedragt o. l.; den religiøse (overgangen til det lutherske) derimod bedre, i 2. generation var kun ca. 1/3 bekendende katolikker; i en til København overflyttet gren af en af familierne holdt man – naturligt nok – bedst fast ved katolicismen; færre og færre holder også fast ved geværfremstillingen. En interessant, velfunderet fremstilling af en udvikling, der ikke her var overraskende, men dog måske var så præget af tiden og stedet, at den næppe kan kaldes normal.

C. R. H.

Hedebogårde er de store og rige gårde, der ligger på den såkaldte hede mellem Roskilde, København og Køge. Om een af disse gårde fra Lille Valby fortæller Merete Justsen i et lille skrift udg. af Hist. samf. f. Roskilde Amt 1973. Gården følges fra 1661 til 1924 med slægts- og gårdhistorie og derefter omtales de fine gamle møbler, der stadig er bevaret på gården. Arthur Fang

slutter af med en tidligere trykt omtale af flere rige møbler og sølvtøj fra Lille Valby. Det er interessant gårds- og genstandshistorie, men der savnes oplysninger om hvorfor netop hedebogårdene var så rige.

H. V.

Genoptryk af sognehistorier er blevet aktuelt med den stigende lokalhistoriske interesse. Historisk forening for Ledøje-Smørum sogne har genudsendt J. P. Jørgensen: *Historiske Optegnelser om Ledøje-Smørum Sogne* (1925), hvad man – ikke mindst med den magre litteratur om Københavns amts fortid in mente – må hilse velkomment. J. P. Jørgensens skildring af de to sognes historie følger velkendte baner, men i omtalen af bøndernes partisanvirksomhed under svenskekrigene mærker man sig, at forfatteren i 1800-tallet kunne optegne tilsyneladende ret pålidelige mundtlige traditioner, som et tilfældigt fund af skeletter i 1912 bekræftede.

Ø-historie er det gennemgående tema i Fra Holbæk Amt 1973 med velillustrerede artikler om Hesselø, Nekselø og Sejerø; forhistorisk arkæologi, hidtil mindst behandlet her, er i overvægt.

C. R. H.

Museet for Holbæk og Omegn har haft et travlt år, hvad beretningen for 1973–74 vidner om. Der har været udstillinger af moderne kunst og udstillinger af mere kulturhistorisk art som »Jul i gamle dage« samt mange foredrag spændende fra jernalderemner til fremtidig byudnyttelse. Museumslektoren har også haft travlt særlig med vejledning af lærere. Ind imellem er der blevet tid til erhvervelse af genstande til

samlingerne og til konservering af disse og andre genstande. Om nyt fra en jernudvindingsplads og om Ærøspejle og Holbækspejle fortælles der også i beretningen.

H. V.

En specialitet for erhvervslivet på Lolland og Falster er *sukkerroerne*, der ganske vist også forekommer i andre dele af landet, men intetsteds så kraftigt har sat sit præg på landskab og befolkning som her. Det betyder en udfordring til de kulturhistoriske institutioner, som de da heller ikke har sidet overhørigt. Som et resultat af samvirket mellem Dansk Folkemuseum og Stiftsmuseet i Maribo blev den polske arbejdskraft på øerne beskrevet af George Nellesmann i Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog for 1967, og alle artiklerne i årbogen for 1973 er helliget de forskellige aspekter af sukkerroedyrkningen og sukkerfremstillingen. Her kommer man virkelig rundt om emnet: dyrkningen, dens redskaber og maskiner, den fremmede og hjemlige arbejdskraft, transporten, fabrikkerne og sukkerfremstillingen og visse sociale problemer, f. eks. de såkaldte roebørnestuer. I tilgift får man en nyttig bibliografi over emnet, så her er skabt en virkelig grundbog.

H. R.

Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog for 1974 har på omslaget et billede af Lollandsbanens damplokomotiv, fotograferet ca. 1904. Jeg skal iøvrigt ikke sige mere om den redegørelse for banens hundrede år, ikke fordi den ikke har interesse, men jeg vil i stedet pege på to bidrag til områdets *landbohistorie*, det ene om den senere amtmand Gerhardt Fayes virke ved over-

gangen fra fæste til selveje på det Westenborgske gods, og det andet om Anders Peder Nielsens livsførelse (som hans redegørelse hedder) fra han kom ud af skolen i 1889 og begyndte sin voksne tilværelse med først at tjene bønder og senere at arbejde som mejerist. Erindringerne er en fortsættelse af den skildring af barndomshjemmet, som bragtes i årbogen for 1971. Det er et værdifuldt bidrag til livsførelsen på landet i slutningen af forrige århundrede.

H. R.

Boghvedens historie behandles i Fynske Årbøger 1974 i 2 artikler af Svend Frederiksen og V. J. Brøndegaard. Omtalt tidligst 1533 forbindes denne »kornsort« oftest med Fyn og fynboer, men dyrkedes åbenbart i 17.–19. årh. fuldt så meget i Jyllands sydlige egne, på Fyn især i et bælte fra Odense Fjord til Fåborg–Assens. Mest udbredt formentlig i slutn. af 18. årh. Hvordan denne mærkelige plante, egnet for dårlige jorder, men meget modtagelig for frostskafer, er kommet til Danmark er ikke oplyst endnu, ligesom det i 19. årh. har ødelagt statistikken, at en nyindført boghvedesort egnet som grønfoder og grøngødning, men uegnet til gryn en tid spiller en rolle. Nogen større betydning driftsøkonomisk fik grynene aldrig, omend de nok var yndede af kendere, og grøn boghvede indeholdt et stof, der gjorde dyrene, der fodredes med det, allergiske for sollyset. Interessante kulturhistoriske undersøgelser, der må kunne suppleres i hvert fald med mere materiale fra Jylland og Slesvig, ja, formentlig med held kan ses på europæisk baggrund.

C. R. H.

De to folketingsvalg i foråret 1853 i den daværende Vervingekreds belyses meget levende af M. Vesterdal i Fynske Årbøger 1974 s. 44–59 ved uddrag af den dagbog, hans bedstefar Morten Nielsen så flittigt førte. M. N., der ikke selv havde valget, støttede den nationalliberale pastor Carl Møller, der sejrede ved valget i februar, men faldt ved maj-valget. Skildringen af især det første valg med den ivrige agitation forud for og siden selve valgbehandlingen er ualmindelig levende. Morten Nielsens dagbøger har fortjent en bedre skæbne, end den udparcellering og beskæring, som f. t. synes at være den eneste måde at få den udgivet på.

C. R. H.

Jernbanedriftens lyster nåede sent til Ærø. Projekt udarbejdedes 1916–17 til forbindelse Marstal-Ærøskøbing-Søby; det afsporede af en 1917 indsat postbil (med plads til 4 passagerer) og voksende anlægsudgifter. Vigand Rasmussen beretter om planer og endeligt i Fynske Årbøger 1974 s. 60–77.

C. R. H.

Madlavningen har sin interessante historie. I Fynske Årbøger 1974 s. 104–15 går Erik Koed Westergaard løs på *prosssekagen* (tidligere kun kaldt prosen), der fra slutningen af 1700-årene er en fynsk specialitet, oprindelig en bagt ovnret, hvor hovedbestanddelen var hele havregryn, sjældnere byggryn, tilsat mælk, evt. æg, men først og fremmest tilberedt med flæsk. En meget solid spise, der siden i skiver ristedes på panden med fedt og dyppedes i Sirup. I 1800-årene ændredes *prosssekagen* til en sød kage med sukker, krydderier, tørrede frugter o. l., massiv

som en plumkage og brugt som dessert især juleaften eller ved lign. festmåltider. 3 opskrifter gives, hvis interesse-rede trænger til kalorier. En udgave fra Samsø omtales, her som en slags hvidpølse uden tarm og ovnbagt af byggryn eller ris (pølsekage) med rosiner og krydderier som sortpølsen.

C. R. H.

Vestfynsk Hjemstavn 43, 1973 har et alsidigt og blandet indhold spændende fra »Arkæologi en hastesag« over Karen Brahes Bibliotek, de vestfynske hegn og til uddrag af gamle retsprotokoller. Det er lokalhistorie omkring Hjemstavnsgården i Gummerup, der er med til at øge vor viden om fortiden.

H. V.

Sådan var Århus – denne gang i mellemkrigstiden – er titlen på en ny publikation fra det aktive Århus byhistoriske udvalg. Forfatteren, S. Hjorth Eriksen (f. 1915) har skildret sin fødeby i 1920'erne og 30'erne med stor charme. Det er cyklernes, biografernes, permanentkrøllernes og de første funkishuses årtier, og forfatterens beskrivelse af sin gymnasietid tyder ikke på et forsømt forår udenfor det pulserende samfund – bogen bringer en højst engageret vise om 30'ernes diktatorer på Melodien »Mackie Messer« fra gymnasiervejen. »Århus i vore hjerter« lyder en kapitelløverskrift, og det karakteriserer bogen!

»Skejby kirke i 800 år« er titlen på en nydelig, gennemillustreret publikation, den aktive lokalhistoriker, fhv. gård-ejer Rasmus Bendixen i 1972 har udsendt, og som indeholder kirkens bygningshistorie, ikke mindst ud fra de

skriftlige kilder (kirkeregnskaber, inventarier o. s. v.). 21 af de 74 sider er viet en detaljeret redegørelse for den kirkerestaurering, som fandt sted i 1951, medens Rasmus Bendixen var kasserer for Skejby menighedsråd, og som således bl. a. kan takke forfatteren for sin gennemførelse.

S. K. B.

De higer og søger i Viborg amt. Det får man et godt indtryk af i de fælles museumsårboøger *MIV 2-3* fra 1972-74. Der graves i oldtid og middelalder, ses på kirker og klostre og konserveres jordfund. Jord, vand og fauna undersøges af naturvidenskaberne og Skovgaardfamiliens kunst med blyant, pensel og saks drages frem. Men hvad med de senere århundreders beboere i Viborg amt? En spillede på skalmeje og andre bor i Stoholm.

H. V.

Byer med vokseværk var omkring århundredskiftet Esbjerg, der blev købstad i 1899, og Herning, der fulgte efter i 1913. Verner Bruhn: Da Esbjerg blev by (1973) skildrer den ikke ganske problemfri overgang til købstad med en god fremstilling af lokal- og landspolitiske intriger, mens Sv. A. Gjeding-Thisted: Landsbyen Herning 1900-1914 (1974) udnytter forfatterens egne erindringer og bringer et udmærket billedmateriale.

Om stort og småt i Ribe amt handler to nye publikationer fra Historisk Samfund for Ribe amt. I »Glimt fra Ribe amts fortid«, 1973, henleder de to forfattere, S. Manøe Hansen og H. K. Kristensen, der begge er kendere af egnens historie, opmærksomheden på den

mængde store og små ting fra amtet, der hvadenten de er set på et museum eller i det fri, »fryder øjet og glæder sindet«. Præsentationen sker, som forfatterne selv udtrykker det i indledningen, »i en broget blanding«, og det billede, bogen efterlader i læserens sind, er noget kalejdoskopisk. – »Nogle Optegnelser om Andst og Gjesten Sogne i de sidste Aarhundreder, foretagne og samlede af Anders Simonsen« udkom første gang i 1888, og er nu genudgivet 1974. Anders Simonsen (1817-1905), en aktiv landmand og hedeopdyrker, der tillige sad i sogneforstanderskab, amtsråd, Landsting (for Venstre) m. m. har som skriftlig kilde præsteembedets *Liber daticus*, men skriver herudover på baggrund af mundtlig tradition og egen erindring, bl. a. om landbrugskrisen i 1820'erne (kapitel X). Anders Simonsens historiske interesse er evident (han havde tilknytning til højskolebevægelsen) og stilen klar og afdæmpet. Simonsens formål med bogens udsendelse var ifølge hans forord at vise for sine samtidige, hvor meget bedre levevilkårene generelt set var i 1880'erne end tidligere; hans fremskridtstro og (lidt selvbevidste?) glæde over de opnåede resultater skinner ofte igennem i fremstillingen.

S. K. B.

Nordslesvigske Museer 1, 1974, er titlen på en ny årbog, der udgives af museerne i Sønderjyllands Amt. Et produkt af amtssamarbejdet, som det skildres i den interessante museumshistoriske indledning af Hans Neumann. Skibsbilleder på Åbenrå Museum og befæstningshistorie fra Sønderborg behandles i to mindre artikler. De resterende 2/3 af årbogen er viet Tønder

Museums historie, en artikel, der før er trykt som selvstændig bog. Måske lidt genbrug? Da årbogen allerede har fået en stor læsekreds, eftersom den regelmæssig skal indgå i Sønderjysk Månedsskrift, har museerne her fået en bred kontaktflade til publikum i landsdelen.

H. V.

Gården fra Sønder Sejerslev i Sydvestjylland er genopstillet på Frilandsmuseet i Sorgenfri, og en af vore ældste teglstensbyggede gårde er dermed bevaret for eftertiden. Men det er ikke blot det facinerende Z-formede bygningskompleks, der er blevet bevaret. Det særprægede miljø, hvor den rige marskbonde forenede stuedrift med handelsfærd og skibsfart, en anden med fremstilling af standure og anden finmekanik, er søgt genskabt ved de stuer og rum, der er indrettet i gården. En regnskabsbog ført af flere af gårdens ejere samt en stor samling glasnegativer var blandt de mange genstande, der fulgte med gården til museet. Det er nogle af de kilder Jørgen Køster øser af, når han skildrer forholdene omkring gården, dens historie og det særegne Sydvestjyske miljø, den er repræsentant for, i den fine lille bog som Frilandsmuseet har udgivet om denne gård.

H. V.

Gårdmandshjem og arbejdsmiljø er skildret i to små selvbiografier, den ene Peter Beck: Dansk dreng i Sundeved (1973) udgivet af Historisk samfund for Sønderjylland, fortæller om en barndom i Ullerup, mens Hans Mosegaard: Grænsebarnet (1974), udsendt af forlaget Melbyhus, beretter om en opvækst

i et haderslevsk arbejderhjem. Forfatterne er omtrent jævnaldrende – Beck født 1900 og Mosegaard 1902 – og begge skildrer danske hjem, skolegang og vilkårene under 1. verdenskrig. Hvor Peter Beck imidlertid koncentrerer sig om de unge år, fortsætter Hans Mosegaard beretningen op gennem 1920'erne, bl. a. med et ikke ukritisk billede af Esbjerg arbejderhøjskole.

Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte (2. række, bind 26/27–29, 1970/71–1973) giver god anledning til at minde om, at man bør være opmærksom på det omfattende, danske og tyske, arbejde med historie, der finder sted i grænselandet. Hertugdømmernes historie er ofte en del af dansk righistorie. Redaktionen af dette tidsskrift er sig tydeligt denne situation bevidst, – som det ses af anmeldelsesrubrikken, der ret nøje – omend kortfattet – orienterer om dansk forskning. Denne såkaldte 2. række med undertitlen *Beiträge und Mitteilungen* er foreningens årlige publikation, som navnlig rummer småstykker og udgivelser. De fire årgange 1970–73 viser, hvorledes dette tidsskrift indholdsmæssigt hører hjemme netop på tærsklen mellem Danmark og Tyskland. Her skal dog blot omtales stof af mere umiddelbar dansk (nordisk) interesse.

Johannes Moritzen spørger (29/1973): *Abschaffung der Heiligen und Hexenverfolgung – eine Zusammenhang?* Problemet belyses især gennem Peder Palladius og Hans Tavsen, og forf. bidrager således til dansk kirkehistorie. *W. A. Schulze* skriver om *Alte Dreikönigsdarstellungen im nordelbischen Raum* (29/1973). Der er først og frem-

mest tale om en katalog over Helligtrekongerbilleder, ordnet i en vis indbyrdes kronologi efter proveniens på fonte og andre med henholdsvis malerier eller figurer. Motivet betragtes kun i et vist omfang under en kunsthistorisk sammenhæng; kommentaren er navnlig af teologisk karakter. – *Erwin Freytags* mange arbejder er af mere lokal betydning: *Die politisch-kirchliche Sonderstellung der schauenburgisch-pinnebergischen Grafschaft Holstein seit 15. Jahrhundert* (28/1972); *Die Pröbste des Zisterzienserklosters in Uetersen bis zum Dreissigjährigen Krieg*, og i tilknytning dertil en artikel om en enkelt af disse provster: *Clement von der Wisch* (29/1973); Efter et håndskrift fra omkring 1500 i Det kgl. Bibliotek i København har Freytag meddelt en udgivelse af statuten for et kalendebroderskab i Morkirchen (29/1973), og han føjer et strøg til Wallensteins og Trediveårskrigen historie i hertugdømmerne med *Die Grafschaft Holstein-Pinneberg im Dreissigjährigen Kriege. Ein Briefwechsel des Grafen Jobst Hermanns mit Wallenstein* (26/27, 1970/71). Korrespondencen angår krigen byrder! – Personalhistorikere vil kunne have god nytte af *Annie Petersens* to udgivelser af underskriftsapparatet til henholdsvis den lybæske *Konkordienbuch* (26/27, 1970/71) og den sk. »*Besondere Buch*« (28/1972). Ved disse to »bøger« har Lybæks teologer siden 1500-tallet og op i dette århundrede hæftet for deres kald med deres underskrift. Som regel angives embede og i visse tilfælde herkomst. Vi ser fx. at en student fra Bergen har ladet sig eksaminere i Lybæk. De to udgivelser har særskilte registre.

S. C.

I årbogen fra Varbergs Museum for 1974 findes en redegørelse for den *for-svenskning af Halland*, der satte ind i de gamle danske områder efter erobringen i 1660. Forf. har hentet sine eksempler fra Värö pastorat, og man får ved dette nærstudie et godt indblik i såvel vanskelighederne ved at få ændringen gennemført – den foregik væsentligt gennem gejstligheden – som de midler, der anvendtes herved. En af fremgangsmåderne var at inddrage alle danske bøger, hvilket dog ikke lykkedes fuldt ud. I Stråvalla kirke findes således endnu i dag den danske alterbog fra 1666.

H. R.

I årbogen for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring 1971 findes et par kortere afsnit om *norsk kirkeinventar*, der behandler ikonografiske problemer, nemlig først Ellen Magerøys forsøg på at bestemme en af figurscenerne på et af kapitælerne i Urnes stavkirke som den hellige Antonius og hans møde med kentauren. I tilgift får vi hans helgenhistorie og den nordiske tradition om ham. Dernæst som et afsnit i den omfattende redegørelse for arbejdet med Seljord kirke, der restaureredes 1965–72, Sigrid Christies gennemgang af altertavlen, der er en af de ældste norske efterreformatoriske tavler (fra 1588) og desuden med en interessant fremstilling af Moses og Aron stående med lovens tavler foran sig. Forf. viser både hen til tavlens europæiske forbilleder og til, at den er et indlæg i den debat om billeder i kirkerne, som blev ført af den dansk-norske gejstlighed i sidste halvdel af 1500-årene.

H. R.

Den farveglade træhest fra Dalarna er velkendt her i landet, men er kulturhistorisk et internt svensk fænomen. Derimod har *hårsmykker* – og ikke blot fra Dalarna – absolut dansk interesse både m. h. t. oprindelse, alder og udformning. Gösta Berg, der skriver om de to ting i Rig 1974 h. 4, 113–116 tilføjer nyt materiale både til belysning af, hvor tidligt de to genstandsformer optræder i Sverige, og hvor de evt. kan være lavet. For hårsmykkernes vedkommende kan han, via et retsreferat, nå tilbage til 1592, hvor armbånd lavet af kvindehår omtales. Det er meget tidligt. Fra det følgende århundrede nævnes sådanne armbånd jævnlige både i Sverige og Danmark. I de kgl. kammerregnskaber, udg. af E. Marquard 1918, nævnes de flere gange, karakteristisk nok forhandlet af tyske piger.

H. R.

I Rig 1973 h. 4 har Göran Gudmundsson behandlet de *malede bondemøbler* i Järvsö sogn i Hälsingeland i en analyseform, der må kunne give inspiration til studiet af tilsvarende møbelområder i f. eks. Danmark. Forfatteren jager ikke en enkelt mand (som f. eks. i Kjeld Snedkers »Torebymaleren«), men forsøger at give en karakteristik af møblerne fra et nærmere afgrænset tidsrum, 1795–1840, gennem deres dekoration, og forsøger derigennem at finde frem til håndværkerne bag dem. – I første hæfte af årgang 1974, 16–17 drøftes muligheden af, at den specielle malemåde skulle være inspireret af »kineserier«.

H. R.

En af de værdifulde ting ved det svenske kulturhistoriske tidsskrift Rig er afsnittet: Översikter och granskningar, hvor en videnskabelig debat kan udspille sig, inden sporet endnu er blevet koldt. I tidsskriftets 1973 årgang findes to sådanne debatter af stor interesse også her i landet. Den første om *trolldomsprocesser* startedes af Tillhagen i hæfte 1, 28–33 med en anmeldelse af Bengt Ankarloo: *Trolldomsprocesserna i Sverige* og Bente Alver: *Heksetro og Trolldom (i Norge)*. Den meget kritiske anmeldelse tager Ankarloo til genmæle imod i hæfte 3, 76–78, og Tillhagen slutter af med en replik i samme hæfte. – I hæfte 4 giver den kyndige forsker Lizzie Carlsson en omfattende og dybtborende analyse af Hans Petersson: *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till o. 1734 års lag*. Der er ingen anledning til at gå nærmere ind på de fremførte anskuelser, men begge emner er vigtige for dansk kulturhistorie, og det er væsentligt at gøre sig bekendt med de her fremførte synspunkter.

H. R.

Kommunesammenlægninger er ikke blot et dansk fænomen, det kendes også i Sverige. I Rig 1974, h. 1 har Mats Rehnberg gjort rede for foranledningen hertil, hensigten hermed og følgerne heraf, hvor han udførligt kommer ind på danske forhold ved en gennemgang af den danske Skelskør-undersøgelses rapport, der under redaktion af G. Nellemann og Jon Sundbo er udgivet af Dansk historisk Fællesforening i 1972.

H. R.

NATIONALMUSEET

Oplysningsafdelingen

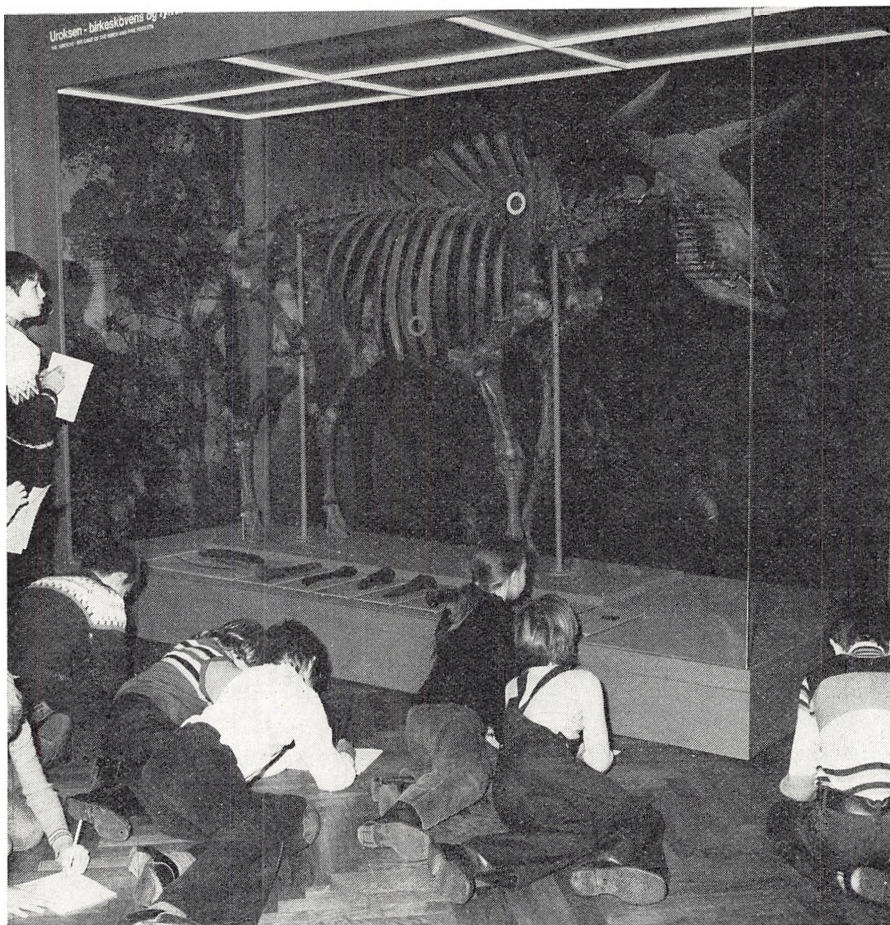
Særudstillinger: I Brede »Sporten« (1972, 67.580 besøgende) »Den hvide gud – og mennesker i Latinamerika« (1973, 143.550 besøgende). I Nationalmuseet »Persien gennem årtusinder«, »Norske stavkirkeportaler«, »Struensee«, »Inuit skulpturer«, »Ny Guinea – hvad sker der?«, »Islandia«, »Aguaruna billeder«, »En ubrudt tråd – vævning og broderi i Thailand«, »EF-plakater«, »Russisk folkekunst« og mindre udstillinger.

Foredragsrækker: Foråret 1972 »Ægteskab«, efteråret 1972 og foråret 1973 »Latinamerika«, efteråret 1973 »På vej ind i tingene« om konservering.

Publikationer: Årbøger: Nationalmuseets Arbejdsmark 1972 og 1973. I neutral havn, årsskrift for Frihedsmuseets venner 1973. Vejledninger og udstillingspublikationer: Das Nationalmuseum. Kurzer Führer. – For Sportens Skyld red. af Henning Nielsen. – Den hvide gud – og Mennesker i Latinamerika, red. af Henning Nielsen. – Leif Melskens: Aguaruna billeder. – Russisk Folkekunst. – Videnskabelige publikationer: Historiske huse i København. – Historiske huse i Helsingør. – Vilh. la Cour: Danske Borganlæg til midten af det 13. århundrede 1–2. – Tove Clemmensen: Møbler af N. H. Jardin, C. F. Harsdorff og J. C. Lillie. – Aristeia P. Christensen og

Charlotte Friis Johansen: Les poteries hellénistiques et les terres sigillées orientales. Hama, fouilles et recherches III, 2. – E. Aner og K. Kersten: Die Funde der älteren Bronzezeit in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen, Band I, København und Frederiksborg Amt, udg. af Nationalmuseet og Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum. – Land Transport in Europe, red. Holger Rasmussen, Folkelivs studier 4. – Tools and Tillage II, 2, red. af A. Steensberg, A. Fenton og Grith Lerche. – Populære bøger m. v.: N. J. Hansen, E. Kjersgaard og Rikke A. Olsen: St. Bendts Kirke i Ringsted. – Joh. Lange: Levende Fortidsminde. – Ulla Lund-Hansen: Glas fra danske oldtidsfund. – N.-K. Liebgott: Lys – lamper, stager og kroner fra middelalder og renaissance. – P. Michelsen: Frilandsmuseet ved Sorgenfri, eng. udgave af samme: Frilandsmuseet, the Danish Museum Village. – N.-K. Liebgott: Kalendere, folkelig tidsregning i Norden. – P. Michelsen: Museerne og samtiden.

I 1972 påbegyndte en del af museets medarbejdere – hovedsageligt studerende – marionetteater-forestillinger for børn, dels med emner fra forhistorien (»Bøllescenen«), dels fra nyere tid (»Høtyven«). I 1973 indledtes der samarbejde med Københavns kommunale skolevæsen om en skoletjeneste i forbindelse med udstillingerne i Brede.

Den 9000 år gamle urokse fra Vig i NV-Sjælland er restaureret og nyopstillet i Nationalmuseets nye stenalderudstilling.

1. afdeling

Besøgstal: 1972: 65.116, 1973: 62.978.

Publikationer: 1972: Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, årgang 1971. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972. 1973: Acta Archaeologica XLIII, 1972. Nationalmuseets Arbejdsmark 1973. Andre publikationer: Ulla Lund-Hansen: Glas fra danske oldtids-

fund, 1973. Steen Hvass: Hodde, Mark og Montre, 1973. Bodil Leth Larsen: Nordsjællands arkæologi. Turistårbogen 1973. Th. Ramskou: Idræt i Nordens Oldtid. I: For sportens skyld, 1972. Th. Ramskou: Lurerne. Historisk samfund for Holbæk amt, 1972. Th. Ramskou: Bronzealderens klædedragt. Historisk samfund for Holbæk amt, 1972. Elise Thorvildsen: Det gamle og det

nye museum. I: Museum, musernes bolig – eller støvets, 1973. Henrik Thrane: En bronzealderbygd omkring Jyderup Skov i Ods herred. Fra Holbæk amt, 1971-72. Henrik Thrane: En sten med friske skålgruber fra Holløse, Kvanløse sogn. Fra Holbæk amt, 1971-72. Henrik Thrane: En overpløjet gravhøj fra Damgård. Fra Holbæk amt, 1971-72. Stine Wiell: Dukkespil på museet. I: Museum, musernes bolig – eller støvets, 1973. Til »Gyldendals egnsbeskrivelse« har afdelingen ydet følgende bidrag: Bodil Leth Larsen: Møn og Lolland-Falster, 1972. Bodil Leth Larsen: Nord-Sjælland, 1972. Bodil Leth Larsen: København, 1973. Til »Arkæologisk ABC«, Politikens forlag, København 1972, har afdelingen ydet bidrag ved Jørgen Jensen og Bodil Leth Larsen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Nationalmuseet: På de særlige »børnedage«, som 1. afdeling har arrangeret, har børnene fået lejlighed til at tegne og arbejde med påklædningsdukker, male korn på skubbekværn, spinde på håndten og forme lerkar. På handskedukketeateret »Bøllescenen« er spillet små komedier med emner fra oldtidssamlingen, herud over afholdes der 16-20 omvisninger årligt på søn- og helligdage.

Undersøgelser og nyerehverser: 1972 *Stenalder:* Boplads fra ældre stenalder (Maglemosekultur) ved Holmegårds glasværk, Præstø amt, ved stud. mag. Anders Fischer. Fortsat undersøgelse af langdysse m. v. ved Lindebjerg, ved museumsinsp. David Liver-sage. Mellem-neolitisk fladmarksgrave ved Stålmosegård, Københavns amt, ved mag. art. Ulla Lund-Hansen. Tre høje med grave fra yngre stenalder

i Sejerslev, Thisted amt, ved museumsinsp. C. L. Vebæk. *Bronzealder:* Fortsat undersøgelse af boplads fra ældre bronzealder ved Vadgård, Ålborg amt, ved museumsinsp. Ebbe Lomborg. Boplads fra yngre bronzealder ved Anshede på Fur, Viborg amt, ved museumsinsp. Jørgen Jensen. Gravhøj med 4-5 byggeperioder og grave fra bronze- og jernalder i Esbjerg, Ribe amt, ved museuminsp. C. L. Vebæk. *Jernalder:* Fortsat undersøgelse af boplads fra ældre jernalder ved Grøntoft, Ringkøbing amt, ved prof. C. J. Becker. Gravplads fra germansk jernalder ved Stålmosegård, Københavns amt, ved museumsinsp. Th. Ramskou. Fortsat undersøgelse af voldsted ved Lellinge, Københavns amt, ved museumsinsp. Th. Ramskou. Broanlæg fra vikingetid i Ravning Enge (tværs over Vejle ådal), Vejle amt, ved museumsinsp. Th. Ramskou. 1973 *Stenalder:* Boplads fra tidlig-neolitisk tid i Havnelev, Stevn, Præstø amt, ved stud. mag. Poul Otto Nielsen. Boplads fra mellem-neolitisk tid ved Dorthealund, Vejle amt, ved stud. mag. K. Davidsen. To tidlig-neolitiske skeletgrave under flad mark ved Dragsholm, Ods herred, Holbæk amt, ved univ. lektor Erik Brinch-Petersen. Runddysse ved Lindebjerg, Holbæk amt, ved museumsinsp. David Liver-sage. *Bronzealder:* Fortsat undersøgelse af boplads fra ældre bronzealder ved Vadgård, Ålborg amt (jfr. ovenfor). *Jernalder:* Boplads fra germansk jernalder på Hegnæsvang, Ods herred, Holbæk amt, ved overinsp. Mogens Ørnes. Fortsat undersøgelse af broanlæg i Ravning Enge, Vejle amt (jfr. ovenfor).

Erhverser: 1972: Depotfund omfattende 15 slebne, tyndnakkede økser

fra tidlig neolitisk tid fundet ved Ringsted, Sjælland. – Depotfund omfattende 6 slebne, tyndnakkede økser fundet ved Rydhave nær Holstebro, Ringkøbing amt. – Depotfund omfattende våben og redskaber fra ældre bronzealder fundet ved Strib, Nordfyn. 1973: Et ornamenteret ravsmykke fra ældre stenalder fundet ved Dråby, Randers amt. – Gravfund fra yngre bronzealder fundet ved Busene Have, Møn, Præstø amt. – To svære halsringe (vulstringe) fra overgangen mellem yngre bronzealder og førromersk jernalder, fundet ved Roskilde, Sjælland.

Nyindretninger: I 1973 åbnedes de første 6 rum af den danske oldtids-samling i nyopstilling, omfattende hele den ældre stenalder og yngre stenalder indtil enkeltgravskultur og dolktid. Det er første etape af en nyopstilling af hele den danske oldtidssamling.

2. afdeling

Vigtigere undersøgelser: Arkæologiske undersøgelser er foretaget på Frederiksborg Slot i forbindelse med fjernvarmeinstallation. I Klarup kirke ved Ålborg har man foretaget en fuldstændig arkæologisk udgravning i kirken. Undersøgelserne på Pedersborg voldsted er genoptaget til yderligere belysning af sidste års keramikfund og til konstatering af det sydlige, sløjfede, voldafsnits alder og forløb. I Slangerup Kloster har der været foretaget en supplerende udgravning i kirkens østende – hele klosteranlægget blev undersøgt i 1936-38 – og man har nu konstateret, at østpartiet af frådstenskirken fra ca. 1100 stort set har svaret til Roskilde Vor Frue kirkes plan på samme tid. Den middelalderlige bebyggelse »Stakhaven« i Dragør er blevet under-

søgt, og i det næsten 2 meter tykke kulturlag fremkom rester af syv bebyggelseslag, tilkommet i tiden 1300-1650. Af de gjorte fund synes det rimeligt at tolke hustomterne som rester af hanseatiske fisker- og handelsboder. I Skælskør har man ved en udgravning umiddelbart vest for kirken forsøgt at fastslå, om byen i årene indtil ca. år 1300 har haft en væsentlig større udstrækning end nu. Der konstateredes en koncentreret bebyggelse i tiden 1250-1300. Endvidere konstateredes 3-4 brandgruber anvendt i ca. 1200 til smeltning af jern – formentlig til brug ved opførelsen af Skælskør kirke. Ved en arkæologisk undersøgelse af Selsø rundkirke har man fundet en del af fundamentet, der omtrent viser rundkirkens størrelse. Man har fortsat rekonstrueringsrejserne i Sydvestgrønland. Ved Gardar bispesæde er der foretaget en soignering af området, og restaureringen af bispesædets ruiner er indledt. Man har endvidere her foretaget en undersøgelse og fundet spor af et middelalderligt kunstvandingsanlæg af stort omfang. En række kirker er blevet undersøgt i forbindelse med restaureringsarbejder og/eller varmeinstallationer. Særlig skal nævnes Himmelev kirke ved Roskilde, hvor man har afsluttet en arkæologisk undersøgelse i tårnet med fund af en monumental kridtstensgrav fra omkring år 1200. Der er således inden for de sidste år konstateret sådanne begravelser i ialt 4 kirker, nemlig Ramløse, Thorup, Uggeløse og Himmelev. I Tårnby kirke blev der foretaget en udgravning for at få konstateret en apsis, der ved kirkens forlængelse i ca. 1600 blev nedrevet. Den kan antagelig føres tilbage til kirkens opførelse i 1100-årene. I Ishøj

kirke har man afdækket et velbevaret middelalderligt flisegulv, der atter er tildækket. Den tidligere påbegyndte undersøgelse af det højmiddelalderlige palatium på Tranekær er fortsat i forbindelse med slottets restaurering, der ventes afsluttet i løbet af et par år. Herregårdsundersøgelserne er fortsat med bl. a. opmåling og undersøgelse af Rosenholm. Voldstedsundersøgelserne er ligeledes fortsat med en række mindre opmålinger og undersøgelser. Bl. a. er opmålinger og undersøgelser af anlæg i Århus og Skanderborg amter helt afsluttede. Registreringsarbejdet med bevaringsværdige huse er foretaget i Helsingør, Fåborg og Bogense. Arbejdet danner grundlag for udarbejdelsen af registranter over »Historiske Huse«. Ca. 15 byer har indtil 1974 fået udarbejdet sådanne registranter.

Nyerhvervelser: Som Danefæ er modtaget en middelalderlig benfløjte fundet ved Gørsløv.

Nyindretninger, m. m.: I rum 38 er der foretaget ændringer af opstillingen, idet en stor ny montre er anskaffet til sølvalteret fra Augsburg samt forskellige, mindre montere til Kunstkammersager. I 1972 og 1973 har afdelingen afholdt 6 udstillinger med vekslende emner, således »Revolutionen 1772« (i anledning af 200-årsdagen for revolutionen den 12. januar 1772), »Norske Stavkirkeportaler« (i anledning af det norske rigsjubilæum), »Særudstilling af pragtvåben fra 1500-1600-tallet«, »Ugift eller lykkelig«, (om kvinden i 1500- og 1600-tallet, udstillingen er udarbejdet af studenter ved 2. afdeling) samt endelig »Lys« og »Kalendere«. Herudover har afdelingen udlånt genstande til udstillinger andre steder, bl. a. aftræk af kalkmalerier til Spøttrup samt til

Norge genstande til udstillingen »Middelalderkunst fra Norge i andre land« i anledning af Norges 1100-års rigsjubilæum.

Konservering: Restaurering af kirkeinventar er foretaget i talrige kirker, hvoraf specielt skal nævnes Nørup kirke, hvor hele det af Gerhard de Lichtenberg i 1730'erne indrettede interiør er blevet restaureret i samarbejde med arkitekt Lehn Petersen og kirkemaler Georg N. Kristiansen samt – for Knud Brahe og Margrethe Langes epitafiums vedkommende – billedhugger Vitus Nielsen. Endvidere Vor Frue kirke i Ålborg, hvor arbejdet med de tre sandstensepitafier over slægten Lunge er udført af billedhugger Vitus Nielsen i samarbejde med Nationalmuseets Farvekonservierungsanstalt. I Kalundborg kirke er Lorenz Jørgensens altertavle blevet restaureret af kirkemaler Einar V. Jensen i Køge. Hvad restaureringen af kalkmalerierne angår skal her særlig nævnes de romanske malerier i Spentrup kirke samt de nyfundne malerier i Slemminge og Gammelsohn kirker. I Agerskov og Vigersted kirker er der foretaget omfattende genrestaureringer af kalkmalerierne.

Etnografisk samling

Der henvises til trykte årsberetninger for 1971 og 1972 samt 1973.

FRILANDSMUSEET VED SORGENFRI
NATIONALMUSEETS 7. AFDELING

Besøgsta: 1972: 182.910. 1973:
183.163.

Udstillinger: I 1972 afholdtes særudstillingen Kniplingsindustrien på Tøndereggen, foranlediget af åbningen af nævnte hus.

Publikationer: Frilandsmuseet, The

Open-Air Museum, English Guide, ny udgave 1972. Jørgen Køster: Gården fra Sønder Sejerslev, Nationalmuseets Arbejdsmark 1972 samt særskrift 1973. Peter Michelsen: Museerne og samtiden, 1972. Peter Michelsen: Die Darstellung des Wohnens in einem Freilichtmuseum, Wohnen - Realität und museale Präsentation, Braunschweig 1972. Peter Michelsen: Frilandsmuseet ved Sorgenfri, museets historie og gamle huse, 1973. Peter Michelsen: Frilandsmuseet, The Danish Museum Village at Sorgenfri, A History of an Open-Air Museum and its Old Buildings, 1973.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Almindelig oplysningsvirksomhed har været udøvet i overensstemmelse med trykte sommerprogrammer angående omvisninger på fire sprog samt talrige husflidsdemonstrationer m. m. Formidlingsafdelingen har ud over den normale undervisning og kursusvirksomhed lagt vægt på udarbejdelse af undervisningsmateriale dels til skoleklasser, der kommer uforberedte på museet, dels mere omfangsrigt og sammenhængende til klasser, hvis museumsbesøg er helt integreret i selve undervisningsforløbet.

Nyindretninger: I 1972 åbnedes et hus fra Nørre Sejerslev, Emmerlev sogn, Sønderjylland. I huset, der indeholder bolig, stald og en lille aftægtsbolig, har været indrettet en kniple-skole. Et af rummene er rekonstrueret som kniplestue, hvor småpiger er blevet oplært i at fremstille kniplinger.

DANSK LANDBRUGSMUSEUM

Sommeren 1972 flyttede Dansk Landbrugsmuseum officielt fra Sorgenfri v. København til Gammel-Estrup.

1972: *Besøgstal:* 2126. 1973: *Besøgstal:* 5835.

Udstilling: Modeller af landbrugsredskaber.

1972 blev museet anmodet om at arrangere en jubilæumsudstilling på ungskuet i Herning, opbygget over temaet: Bønder i 100 slægtled. Besøg ca. 50.000. På grund af pladmangel tilbageholdenhed med indsamling. Derfor ingen ny erhvervelser af større betydning.

Publikationer: Svend Nielsen: Bønder i 100 slægtled.

VIKINGESKIBSHALLEN

I ROSKILDE

Besøgstal: 292.901.

Udstillinger: Fem vikingeskibe fra 1000-tallet. Særudstillinger: Museum - aktivitet og miljø. Fiskerne fra Slettestrand. Viking - fup eller fakta. Truede miljøer.

Publikationer: En lærervejledning til Vikingeskibshallen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Pædagogisk materiale til skoler, samt foredragsvirksomhed.

Vigtigere undersøgelser: Varetagelse af Nationalmuseets Skibshistorisk Laboratorium.

Vigtigere ny erhvervelser: 2 færøiske og 1 norsk båd af traditionel type til sejladsforsøg.

Vigtigere konserveringsarbejder: Skuldelevsskibenes konservering og rekonstruktion.

DEN ETNOLOGISKE STUDIESAMLING

VED AARHUS UNIVERSITET/

ETNOGRAFISK AFDELING, MOESGÅRD

Etnografisk museal aktivitet har siden 1953 været knyttet til Aarhus Universitet, og Forhistorisk Museum har været den ydre ramme for det gen-

nem årene. Ved Moesgårds åbning indgik der en permanent etnografisk udstilling i museet, (Nuristan og Grønland). 1972-73 var der følgende etnografiske særudstillinger produceret på Moesgård: Ny Guinea, hvad sker der? Thailandske Stammefolk, Indisk Landsbyteater - Masker og Marionetter.

I samarbejde med Undervisningsministeriets UNESCO-skoleprojekt er de etnografiske såkaldte UNESCO-materialesamlinger i toåret forøget med følgende: Uganda, Indien, Jugoslavien, Thailand og Marokko til ialt 13 samlinger, som i 3-ugers perioder har været udlånt til 78 skoler over hele landet. I tilknytning hertil afholdes hvert år kurser for lånere.

I forbindelse med feltforskning er der indgået samlinger fra Nepal (Thakali), Indien, Thailandske stammefolk, Peru (høj- og lavland), Marokko, Serbien, Philippinerne, Uganda, Malakka og Borneo. Desuden er som gave og ved køb indgået samlinger fra Nordamerika, Indonesien, Ny Guinea og Grønland.

Arbejdet med studiesamlingen - dens udbygning, pasning m. v. er blevet styrket ved at Aarhus Universitet fra 1972 har givet den et særligt annuum.

KØBSTADMUSEET »DEN GAMLE BY«

Besøgstal: 1972: 163.300. 1973: 165.000.

Udstillinger, arrangementer, koncerter m. v.: »Hollandske f. iser«. Udstilling arr. af den hollandske stat. »Tag bestik af bestikket«. Udstilling arr. af Dansk Brugskunst og Design. 2 udstillinger arr. af Århus Fotografiske Amatørklub. »Dansk korsbånd og nummerstempler«. Udstilling arr. af

Komiteen for De post- og telegrafhistoriske samlinger. »Konservering«. Udstilling arr. af konservator Roland Hansen. »Ugift - eller lykkelig«. Vandredstilling fra Nationalmuseet. »Frimærker med islandske motiver«. Udstilling arr. af Komiteen for De post- og telegrafhistoriske samlinger. »Frimærker med blomstermotiver«. Udstilling arr. af Komiteen for De post- og telegrafhistoriske samlinger. Udstilling af billedhugger Robert Jacobsens samling af glas og devotionsbilleder. Afsløring af museumsdirektør Peter Holms buste. Offentlig forestilling »Peter Holm 100 år«: Tale af museumsdirektør Hans Lassen om Peter Holm og hans livsværk. Cyklus af børnerim om værksteder og huse i »Den gamle By«, fremført af Århus Folkemusikskoles Pig- og Drengkor. 2 markeder i »Den gamle By« i anledning af Århus Festuge. Arbejdende værksteder. 2 juletræsarrangementer. Udstilling af juletræer. Monteverdis opera »Poppæas Kroning«. Opført af Den jydsk Opera. Pergolesis »Livietta og Tracollo«. Opført af Den jydsk Opera. Cimarosas »Kapelmesteren«. Opført af Den jydsk Opera. 2 kammerkoncerter. Givet af en kreds af unge musikere. 4 kammermusikaftr. Arr. af Den jydsk Opera. 3 kammerkoncerter. Arr. af Aarhus By-Orkester. Kammerkoncert ved kammermusikgruppen »Camera-ta«. »Audiensen« af Henrik Hertz. Opført af studerende fra Dramaturgisk Institut, Århus Universitet. Det 8. nordiske studentersangerstævne åbnet ved en koncert. Festforestilling for den første nordiske grøntolog-Kongres Koncertafdeling v. musikere fra Aarhus By-Orkester. Koncert med den norske pianist Jan Henrik Kayser. Sangtaften

ved koncertsangerinde Märta Schéle og pianist Elisis Lundén. Julekantate af Vivan Myhrwold Lassen og Ole Aaserud. Opført af Århus Folkemusikskoles Pige- og Drengekor. Julekantate af Vivan Myhrwold Lassen og Ole Aaserud. Opført af Samsøgade skoles kor.

Publikationer: »Den gamle By«s årbøger 1971 og 1972.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: »Stolen gennem 300 år, fra renæssance til funkis«. Foredrag ved museumsinspektør Ebbe Johannsen. »Danske skuepladser, fra renæssance til ca. 1900«. Foredrag ved museumsinspektør Henrik Nyrop-Christensen. »Glimt af folks tøj i Danmark. Nutid-fortid retur«. Foredrag og fremvisning ved museumsinspektør frk. Erna Lorenzen. »Jul-træsdynt før og nu«. Causeri af museumsdirektør Hans Lassen. »Korsstingsbroderier før og nu«. Foredrag ved Gertie Wandel. »Helsingør som arkitekturby«. Foredrag ved museumsdirektør Knud Klem. »Juleskikke i gamle dage«. Foredrag af museumsdirektør Hans Lassen.

Vigtigere nyrehvervelser: St. Kongensgade tallerken med Gierløfmønster. 2 sølvlysestager, udført af Isach Buch Buchhoff, borgerskab 1762. Pompeanlæg til vandmøllernes hjul. Standur, sign. F. L. Blaamand, borgerskab 1798. Standur, sign. P. Mathisen, borgerskab 1725. Sølvtemaskine. Jordpåkastelses-spade fra 1734. Inventar og redskaber fra Backhaus Konditori i Ribe. Storm P's bagtæppe til Hornbækrevyen 1943.

Ny- eller ombygninger, nyndretnin-ger: Istandsættelse af 2 divhuse fra Bernstorff slot og Geelsgård. Istandsættelse af kalkmalte dekorationer i »Blåammeret« og »1597-stuen« i Borgmestergården. Kiosk (den første

kiosk i Århus). Nyopstilling af Peter Holms buste. Istandsættelse af bolværk ved »Den gamle By«.

Vigtige konserveringsarbejder: Borgmestergården.

FISKERI- OG SØFARTSMUSEET
ESBJERG

1972. Besøgstal: 94.149.

Udstillinger: Nationalmuseets udstilling om Ghana. Marinemaleren Niels Jensen. Udstilling af kunsthåndværk fra Grønland. Fotoudstilling: De nordjyske fiskerlejer. Udstilling af hollandske fliser. Skibs- og bådmodeller fra magasinerne. Nationalmuseets Peru-udstilling.

Publikationer: A. Hjorth Rasmussen »Kystfiskeri, landingsplads og havn«, Samtidsundersøgelser II – A. Hjorth Rasmussen »Evertsejlad i det danske Vadehav« – Dansk-tysk-engelsk vejleder for akvariet.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets kutter E 1 »Claus Sørensøn« har sejlet med en række biologihold fra forskellige skoler samt medvirket i to kurser arrangeret af henholdsvis Lærerhøjskolen og Biologforbundet. Museets biologer har deltaget i udformningen af og undervisningen i fagene fiskeribiologi og meteorologi i den nye fiskeskipperuddannelse. Desuden er skoleklasser modtaget til biologiundervisning.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelse af sildestimers reaktion på ultralyd. Undersøgelse af erhvervs- og befolkningsmæssig udvikling i Hvide Sande – Undersøgelse af Vadehavets flora og fauna. Undersøgelse vedr. både og bådfolk i marsken.

Vigtigere nyrehvervelser: Maskine til fremstilling af fiskenet, skænket af Utzons Netfabrik, Fredericia. Marskbåd,

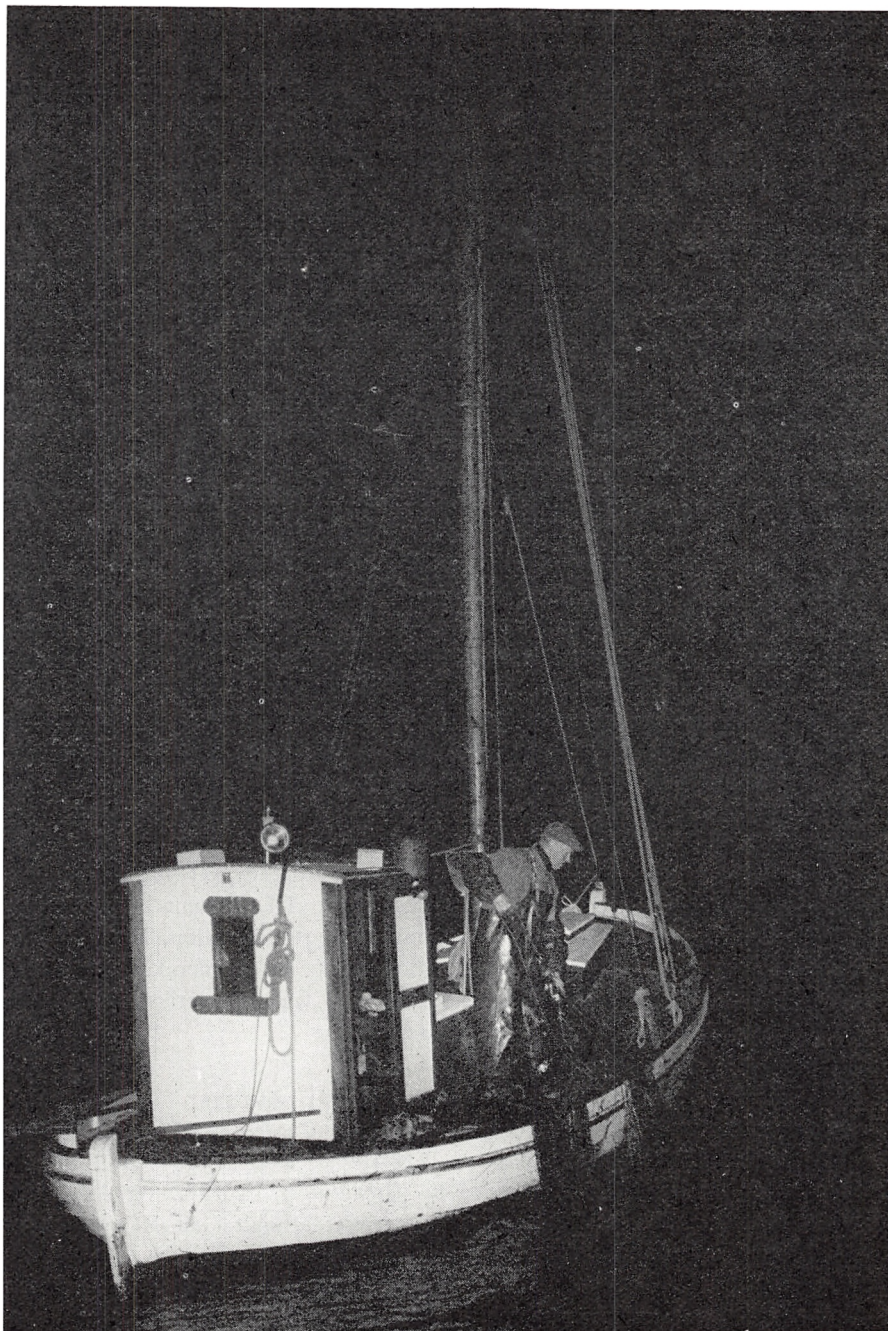

Foto optaget fra Fiskeri- og Søfartsmuseets kutter, »Claus Sørensen«, E 1, i forbindelse med undersøgelse af nattefiskeri i 1973.

som tidl. har tilhørt maleren Emil Nolde. Inventar samt konstruktionstegninger og andre arkivalier fra det nedlagte N. J. Nielsens bådebyggeri, Esbjerg.

Vigtigere konserveringsarbejder: Danmarks sidste sejlførende vadehavsevert »Ane Cathrine«, som tilhører museet, er færdigrestaureret og konserveret. Hvalkanon, harpuner og andet hvalfangerudstyr konserveret.

1973. *Besøgstal:* 100.439.

Udstillinger: Nationalmuseets udstilling »Billedbog fra Indien«. »5 år med vind i sejlene«. Udstilling om museets arbejde 1968-73. Udstilling om fiskeri fra Hvide Sande, Esbjerg og Havneby i Kreissparkasse, Husum, samt udstilling om Esbjerg fiskeri på Esbjerg bystand i Nordseehalle i Husum i anledning af dansk uge i byen. I samme tidsrum lå museets kutter i dennes havn. Udstilling i Thisted: »Skudebart og Limfjordshandel«. Udstillingen er frembragt af en lokal arbejdsgruppe i Thisted, Museet for Thy og Vester Hanherred i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet. Moesgård-museets udstilling »Ny Guinea«. Udstilling fra den hollandske ambassade visende nederlandske tegninger af fartøjer, kystlandskaber m. m. Udstillingen »Yamierne på Botel Tobago«. Udstillingen »Dyr i fare«.

Publikationer: P. Chr. Dahl »Strandinger og strandingsgods I. Livet på Gl. Bjerregård 1796-1926. Andreas Møller »Både og bådfolk i marsken«. Sjaklen. Kontaktskrift for Fiskeri- og Søfartsmuseet-Saltvandsakvariet. No. 1 1973.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets kutter E 1 »Claus Sørensen« har udført 11 ture med

skoleelever som led i biologiundervisning samt medvirket ved vadehavskursus for lærere. Desuden er under biologernes ledelse gennemført 4 motorbådture for skoleelever i forbindelse med biologiundervisning.

Vigtigere undersøgelser: Med museets kutter som basis er foretaget undersøgelser i Bagenkop. Der opmålted redskaber, fiskerhuse samt indsamledes genstande. Der filmedes og fotograferedes fiskeri til havs. Sammen med Esbjerg Museum, Varde Museum, Den Antikvariske Samling i Ribe og fhv. førstelærer H. K. Kristensen, Varde, er det forsøgt at lokalisere det middelalderlige fiskerleje Sønderside ved Havnegrøft, Skallingen. Undersøgelsen er foreløbig indstillet på grund af minefare. Undersøgelser over Esbjerg-fiskeriets økonomiske betydning er fortsat. Der er indsamlet et betydeligt dokumentationsmateriale på Nr. Nebel-egnen om fiskeri og søfart fra Nymindegab og den sydlige del af Holmslands Klit.

Vigtigere ny erhvervelser: Bæltsjolle fra Bagenkop, bygget 1903, Deccaanlæg mark III, Danmarks første og mindste kystradiostation, Thyborøn Radio, lukaf fra Esbjergkutter »Elsa«, kogehus fra Frederikshavner-kutter »Arsenal«.

KUNSTINDUSTRIMUSEET

Besøgstal 1972: 139.365, *1973:* 118.189.

Udstillinger: I 1972 og 1973 har der været afholdt i alt 50 udstillinger i museet, i Stensalen og bibliotekets forværelser. De vigtigste har været: 1972: Farvetræsnit af Hiroshige, Oprøret i maj 1968 - franske studenterplakater, Børn og møbler, Teatermaleren

Helge Refn, Jacob A. Riis – reportage fra 80'ernes New York, Arkitekt Mogens Lassens arbejder, SCOOP-fotografiet i avisen, Permild & Rosen-green-plakater gennem 25 år, Vibeke Klint-textiler, Finsk miljø. 1973: Danske dukketeatre og teaterdukker, Fotomik – grønlandske byer og udsteder fotograferet af Mogens S. Koch, Bogbinder Erik Olsen, Tegneren Hans Bendix, David Leach-pottemagerarbejder, Erik Plöen-stentøj, Bo Kristiansen-stentøj, C. Th. Sørensen – en havekunstner, Ingeborg Mule Henningsen-plantefarvning, Kunst og kunsthåndværk fra Nordkallotten, Eeva Renvall-vævninger på væggen.

Publikationer: Museets lille vejledning på dansk og engelsk er blevet genoptrykt. Til flere af de afholdte udstillinger har der været udarbejdet kataloger.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredragsrækkerne Strejftog i Mexico's fortid og nutid, Europæisk kunsthåndværk i første halvdel af det 20. årh. og Stormogulen Akbar. Offentlige omvisninger 1-2 gange ugentlig samt efter aftale. Studiekreds i tekstilhistorie.

Vigtigere ny erhvervelser: Astrolabium af messing indlagt med sølv, signeret Muhammed B Ja'Far, Persien 1426/27, Billedvævning af uld og silke, såkaldt Kålbladsverdure, Flandern 16. årh.s slutning, Tepotte af sølv, formentlig Chr. Werums mesterstykke, København 1760, Ægteseng tegnet og dekoreret af Lorenz Frölich, Flensborg ca. 1855. To flaskekølere og to lågvasser af blødt porcelæn, Vincennes 1752 og 1754.

Ny- eller ombygninger, nyindretning:

Middelalderen er indgået i en nyopstilling sammen med kunsthåndværket fra renæssancen, også Skønvirkesalen er nyopstillet.

Vigtigere konserveringsarbejder: Et spansk træloft er med assistance af Nationalmuseets farvekonserveringsanstalt blevet restaureret. Textilkonserveringen er blevet fortsat og enkelte møbler er blevet istandgjort på eget værksted.

FREDERIKSBORG MUSEET

Besøgstal: 1972: 261.759. 1973: 252.312.

Udstillinger: I anledning af museets delvise lukning på grund af installering af fjernvarme var der i oktober 1972-april 1973 i Riddersalen arrangeret en omfattende montreudstilling af portrætmminiaturer, medaljer, sølvsager og porcelænsgenstande. Til denne var udarbejdet et trykt katalog, der med indledende afsnit om Slotskirken og Riddersalen tillige virkede som en særlig vejledning for vinterens besøgende under museets delvise lukning.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der blev i sommerhalvårene ydet vederlagsfri omvisning i videst mulig udstrækning til skoleklasser, grupper fra seminarier, kursus o. l. Ialt blev der givet 244 omvisninger og modtagelser, heraf 147 gratis. Museets foredragssal blev benyttet ved adskillige introduktioner til besøg på slottet, samt som undervisningslokale, bl. a. ved skolegrupperes udarbejdelse af skriftlige opgaver i forbindelse med museumsbesøg. Under fællestitlen »Fra Frederiksborg Museets samlinger« holdtes i 1972 4 stilhistoriske aftenforedrag omhandlede: Renæssance, Barok, Rokoko & Louis XVI, Nyklassicisme & Empire.

Nyerhvervelser: Blandt de vigtigste nyerhvervelser kan nævnes: konsul i London (1787-1814) Georg Wolff, malet af Thomas Lawrence; forfatteren, direktør for Tyske Kancelli A. G. Carstens, gipsbuste af J. D. Gianelli 1795; premierløjtnant Ernesto Dalgas, tegnet af Carlo Dalgas 1849; kvindesagsforkæmperen Sophie Alberti, malet af Emilie Mundt 1894; kronprinsesse Louise, malet skitse af August Jerndorff 1896; historikeren Troels-Lund, malet af Hans Henningsen 1908; præsten Olfert Ricard, malet af Bertha Wegmann 1909; forfatteren H. C. Branner, tegnet af Carl Jensen 1949; forfatteren Tom Kristensen, radering fra ca. 1955 af Povl Christensen (unikum og pladen eksisterer ikke mere); kunsthistorikeren Christian Elling, malet af Anne Marie Telmanyi, samt komponisten Knudåge Riisager, malet af Otto Christensen 1972-73.

Ombygninger m. m.: Der blev etableret fjernvarme på slottet. Den hidtil kakkelovnsopvarmede Fadeburslænge fik indlagt centralvarme og hovedslottets centralvarmeanlæg fra 1897 blev helt fornyet. Arbejdet udførtes under tilsyn af boligministeriets arkitekt. Omkostningen deltes mellem staten og museet. Ved etableringen af fjernvarmeforsyningen til slottet har man elimineret den alvorligste brandrisiko for museet, idet to store oliefyre og et stokerfyre i kælderens har kunnet sættes ud af drift og nedbrydes. Brugsretten til Testuerne blev 1973 overdraget til museet på de samme vilkår, der er gældende for de øvrige dele af slottet, der er overdraget til museets brug, d. v. s. uden lejeafgift, men med forpligtelse til indvendig vedligeholdelse.

Konservering: På museets konser-

veringsatelier er behandlet ca. 80 billeder, deraf 2 fra Rosenborg, 2 fra Rosenholm, 1 tilhørende Hillerød kommune og 9 fra privat eje. Af særlig vigtige opgaver kan nævnes konserveringen af maleren Jens Juels to store helfigursportrætter af kronprins Frederik (VI) og prinsesse Louise Augusta. En anden tidkrævende opgave har været restaureringen af Karel van Manders maleri af Flemming Ulfeldt. Et guld-, sølv- og silkebroderet bordtæppe af rødt atslak med Christian IV's kronede monogram og dermed sammenslyngede valgsprog cifre RFP blev ligeledes restaureret.

DE DANSKE KONGERS KRONOLOGISKE SAMLING PÅ ROSENBORG

Besøgstal 1972: 131.903. *1973:* 125.957.

Publikationer: Omarbejdet ny udgave af samlingens katalog 1972.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Omvisninger af studerende, skoler og soldater. Medvirkning ved fjernsynsudsendelser.

Vigtigere undersøgelser: Fundament af trappetårn m. v. fra Christian IV's første Rosenborg udgravet (i forbindelse med gravning for det nye skatkammer) og undersøgt af rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Udgravning og støbning af underjordisk skatkammer for kronjuveler m. m. påbegyndt. Nyindretning af Rosenborgs kommandantbolig fra 1760 (fra 1850'erne til 1971 benyttet som direktørbolig) til kontorer og udstillingsbrug påbegyndt. I forbindelse med overflytning af indholdet af Christian IX's værelse til den under indretning

værende nye afdeling på Amalienborg foretoges en fuldstændig ændring af udstillingen i Rosenborgs rum for tiden 1766–1863.

TØJHUSEEET

Besøgstal 1972: 88.670 – Krudtværksmuseet 2.693, 1973: 99.154 – Krudtværksmuseet 3.183.

Udstillinger 1972: »The Buffs«. »Kong Frederik VII's hverdag«. »Modeller«. 1973: »Danske våbenfabrikker og arsenaler« arrangeret sammen med Vendsyssels historiske museum. »Uniformer«. »Gjøngehøvdingen«. Udstilling i Løgum Kloster. »De drog vest på«.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foruden den daglige publikumsservice kan nævnes, at Tøjhusmuseets foredragsrække 1971/72 »I. Verdenskrig og Danmark« afsluttedes med 4 foredrag i perioden februar-marts 1972. Foredragsrækken 1972/73 »Den lange fred. Dansk forsvar 1720–1800«: påbegyndtes i efteråret med 4 foredrag i perioden 24. oktober – 21. november.

Vigtige nyhervelser: 1972: Per-kussionsdublet, N. Løbnitz' mesterstykke 1828. Forskellige våben fra DISA, visende udviklingen af Madsen-rekylgeværet efter 1945. Engelsk luftgevær ca. 1820. »Elefantriffel« fra Holland & Holland. Engelsk sabel sign.: »Captain Willis, 77te Regt. Balaklava Castle 26. Sept. 1854«. Fransk sappørsabel m/an 11 (= 1803). Salutkanon ca. 1700 i rapert. 1973: Bock-kammerladningskarabin, Løbnitz ca. 1845. Sabel mrk. F.C. 1818. Indgraveret rigsvåben med elefantordenskæde. Komplet samling af US-luftvåbens medaljer. En samling ældre kongeflag.

Ny- eller ombygninger: Det store brandsikringsarbejde på Chr. IV's bryghus er blevet fortsat gennem begge år og er nu praktisk taget afsluttet.

ORLOGSMUSEET

Besøgstal: 26.564.

I 1972 arrangerede museet en større udstilling i forbindelse med Dansk Kunst- og Antikvitethandler Union's udstilling på Charlottenborg. I 1973 erstattedes en del af museets permanente, kronologisk opstillede udstilling af den første af en række planlagte temaudstillinger, »Fra Egeskov til Orlogsskib«. Udstillingen belyser Orlogsskibflådens træskibbyggeri i 17- og 1800-tallet samt håndværkernes livsvilkår på værftet og i Nyboder.

I 1972 udarbejdede en arbejdsgruppe (museumsdirektør Henning Henningsen, professor Vilh. Wohlert og museumsdirektør Munthe Morgenstierne (formand)) et idéprojekt »Nyholm Centret«. Projektet, der indeholder planer for skabelse af et maritimhistorisk center på Nyholm, er udsendt til folketingets medlemmer, pressen m. fl.

Med henvisning til museets dårlige økonomi har museet ikke været i stand til at videreføre tidligere års påbegyndte undervisnings- og undersøgelsesaktiviteter. I efteråret 1973 fandt en række forhandlinger med ejeren af Valdemars Slot, Niels baron Luel-Brockdorff sted – forhandlinger, der den 1. februar 1974 førte til museets overtagelse af Valdemars Slot til museumsbrug.

JAGT- OG SKOVBRUGSMUSEET

HØRSHOLM

Besøgstal 1972: 16.271, 1973: 15.814.

Der blev i 1972–73 foretaget en

gennemgribende reparation af tagkonstruktion i den ene af museets tre bygninger, nemlig i Kornladen, der blev bygget i 1713 med I. C. Ernst som bygmester. I forbindelse hermed blev præparaterne af skovens træarter nyopstillet.

KØBENHAVNS UNIVERSITETS
MEDICINSK-HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: På grund af indlæggelse af centralvarme og hovedstandsættelse af museets hovedbygning har den oftest tilgængelige samling været lukket i 1972 og 1973. Dog har der hver onsdag kl. 14-15 været arrangeret en omvisning, der har været besøgt af 5-10 personer pr. gang. Desuden har enkelte grupper med særlig tilknytning til medicinens historie fået forevist dele af samlingerne.

Udstillinger. I Danmarks Tekniske Museum, Helsingør, har museet i 1973 haft en større særudstilling: »Fra Medicinens Historie«, omfattende alle væsentlige emner indenfor faget. Ligeledes har museet i 1973 arrangeret en mindre særudstilling vedrørende gynækologi og obstetrik i anledning af 75-års jubilæet for Dansk Selskab for Obstetrik og Gynækologi. Endelig har museet været medarrangør af skiftende udstillinger på Anatomisk Institut, Odense Universitet.

Publikationer: Brade, Anna-Elisabeth: Carl Emil Fenger og indførelsen af den medicinske statistik i Danmark. Bibliotek for Læger. 1972. Djørup, Frans: Nicolai Ivanovitsch Pirogoff og hans samtid. Bibliotek for Læger. 1972. Genner, Jørgen: The Royal Medical Society of Copenhagen 1772-1972. København. 1972. Marvitz, Leif: Dansk Tandlægeforening 100 år, 7.

nov. 1972. Tidsskrift for praktiserende Tandlæger. Særnummer 1973. Møller-Christensen, Vilh.: De Vasis Deferentibus, Ejaculatoriis, De Parastatis, Vesiculus Seminariis e Prostatitis. Acta Chir. Scand. Suppl. 1973. Møller-Christensen, Vilh.: Osteo-Archaeology as a medicalhistorical auxiliary science. Medical History. 1973. Møller-Christensen, Vilh., Philip Sager & M. Schalimtzek: A Case of Spondylitis Tuberculosa in the Danish Neolithic Age. Danish Medical Bulletin 1972. Møller-Christensen, Vilh. & D. L. Weiss: Leprosy, Echinococcosis and Amulets. A Study of a Medieval Danish Inhumation. Medical History 1971. Nielsen, Arnold B. W.: Om opdagelsen af radium og om radioaktive drikke. Medicinsk Forum 1972. Nielsen, Arnold B. W.: Snurrepiberier fra Røntgensamlingen II. Medicinsk Forum 1973. Thoms, Johs.: Bidrag till en Charakteristik af Physiologens Studium for Öieblikket. Fra Adolph Hannovers rejsedagbog II. Bibliotek for Læger 1973. Thoms, Johs.: Fra Adolph Hannovers rejsedagbog. Bibliotek for Læger 1972. Thoms, Johs.: Træk af kirurgiens historie i det 19. århundrede. Bibliotek for Læger 1972.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I perioden 1972 og 1973 har der ikke været holdt forelæsninger for Universitetets studerende på grund af ovennævnte bygningsarbejder. Museets videnskabelige medarbejdere har dog holdt en del foredrag i de medicinsk-historiske selskaber og ved følgende kongresser: 1972: Den 23. internationale medicinhistoriker kongres, London. 1973: Den 4. nordiske medicinhistoriker kongres, København. Den 10. internationale leprolog kongres,

Bergen. The International Academy of the History of Medicine. Symposium, Wien. Dansk - svensk neurologkongres, København.

Undersøgelser: Brade, Anna-Elisabeth: Bibliothec Academie Chirurgorum 1786-1800. Brade, Anna-Elisabeth: Den danske folkemedicins kilder og disses indbyrdes afhængighed. Koch, Jørgen: Peter Ludvig Panums manuskript om lægen og fysikeren Chr. G. Kratzenstein. Koch, Jørgen: Polioepidemien i København 1952-1953 og den tidlige intensive behandling. Møller-Christensen, Vilh.: Det lægevidenskabelige Fakultet gennem 500 år. Møller-Christensen, Vilh.: Afsluttende lepraundersøgelser. Nielsen, Arnold B. W.: Ionrøntgenrørens historie. Nielsen, Arnold B. W.: Røntgendosemetrenes historie indtil 1920. Thoms, Johs.: Adolph Hannover (1814-1894). Østergaard, A. Høgsbro: Om blærestenslidelsernes historie.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: I 1972 godkendte Finans- og Budgetministeriet en større særbevilling til en hovedistandsættelse af og til indlæggelse af centralvarme i museets hovedbygning »Kirurgisk Akademi« samt til en udvendig istandsættelse af nabobygningen »Titkens Gaard«. Bygningsarbejderne påbegyndtes 1. nov. 1972 og i løbet af sommeren og efteråret 1973 afsluttedes nypiloting, centralvarmeinstallationer og den udvendige istandsættelse af de to bygninger. I slutningen af nov. 1973 påbegyndtes de indvendige malerarbejder. I foråret 1973 indrettedes to lokaler til værksted og opholdsrum for vagtmesteren og museumsbetjenten, og i løbet af efteråret 1973 opstilledes et helt moderne konservatorværksted.

TEATERMUSEET

Besøgstal 1972: 21.209. 1973: 17.541.

Udstillinger: 1972. Udstilling i anledning af 200 året for hofrevolutionen, der førte til Struensees og Brandts fald. Udstilling i anledning af 250 året for Grønnegadeteatrets åbning. Museet har arrangeret udstilling i Dortmund i »Den danske Uge« med Svend Johansens dekorationstegninger, samt leveret bidrag til udstillinger i Bymuseet, Kunstindustrimuseet og Tøjhusmuseet. 1973: Museet deltog i udstillinger i Vikingskibsmuseet, på Ordrup og Roskilde biblioteker, i Handelsbankens turistudstilling, Helge Refns udstilling i Landskrona og Molière udstillingen i Venedig.

Publikationer: Ny revideret udgave af Robert Neiiendams bog om museet og af den engelske guide om museet plus en ny på tysk. Anne E. Jensen. Teatret i Lille Grønnegade. 1722-28. Ulla Poulsen Skou. Gordon Craig.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Forelæsninger for magisterstuderende i Teatervidenskab ved Københavns Universitet. Foredrags- og demonstrationsaftener for AOF og FOF om Holbergtraditionen og om Ballet under medvirkning af kulturminister Niels Matthiasen, John Price, Arne Skovhus, Edvin Tiemroth, Jesper Langberg, Karen Berg, Sv. Møller Kristensen, Hans Scherfig, Toni Lander, Solvejg Østergaard og Elvi Henriksen. Desuden ca. 100 foredrag og omvisninger for institutioner, foreninger, seminarier, gymnasier, tyske, finske, canadiske og norske teaterfolk og for internationale dansere. 1973. Foredrags- og demonstrationsaftener for AOF om TV og/eller Teater under

medvirkning af kulturministeren, Leif Panduro, Palle Kjørulff-Schmidt, Bjørn Lense Møller, Preben Harris, Sam Beskow, Mogens Andersen, Bent Rothe, Niels Barfoed og Henrik Lundgren. Foredrag og omvisninger for ca. 75 foreninger, institutioner o. l. deriblandt grupper af øst- og vesttyske, canadiske, engelske og amerikanske teaterfolk, engelske balletkritikere, franske Molière skuespillere, norske og svenske teaterstuderende og skuespilelever.

Nyerhvervelser: 1972. Maleri af Luplau Janssen forestillende Margrethe Lendrop. Spillebord fra det første Christiansborg. 1740. Gave fra Jorcks Fond. 1973. 2 stole fra Hofteatrets seneste periode. Lauritz Melchiors testamentariske gave best. af 1 heltesværd, billeder og statuetter.

Nyindretninger: afdelingen for scenografi.

DET DANSKE FILMUSEUM

I 1972 var der 28.000 tilskuere til museets filmforevisninger i museets egen biograf. I 1973 var der 28.200 tilskuere.

I 1972 præsenteredes museets Carl Th. Dreyer-udstilling på Cineteca Nazionale i Rom. En Asta Nielsen-udstilling vist første gang på »Louisiana«. I 1973 vist Asta Nielsen-udstillingen på »Henie-Onstad-Centret« på Høviksodden ved Oslo, på Deutsche Kinemathek i Berlin, i Arnheim i Holland og af Kommunales Kino i Stuttgart.

I 1972 og 1973 udsendtes numrene 107-118 af museets tidsskrift »Kosmorama« samt programmer til museets filmserier for medlemmer.

I 1972 indlemmede museet 311 kopier af film og negativer, 979 bøger og 27.800 fotos fra film (stills). I 1973

indlemmede museet 308 kopier af film og negativer, 1400 bøger og 24.000 stills. Den vigtigste nyhvervelse af film var en samling på 26 danske stumfilm fra 1911 til 1914, som museet erhvervede fra Netherlands Filmmuseum i Amsterdam. Ingen af disse film fandtes i museets samling. Fra filmlaboratoriet Johan Ankerstjerne A/S overflyttedes en stor samling af nitratnegativer af dansk producerede film.

HEDESELSKABETS MUSEUM

Besøgstal: ca. 2000. Heraf kan halvdelen henføres direkte under oplysnings- og undervisningsvirksomhed, da denne gruppe er elever fra forskellige skoler, især lejrskoler.

I 1972 deltog Hedeselskabets Museum i 3 udstillinger i forbindelse med dyrskuer, hvor ældre genstande fra museet blev udstillet i sammenhæng med beslægtet moderne grej fra Hedeselskabets virksomhed.

JERNBANEMUSEET

Besøgstal: 6000.

Udover museets faste udstillinger har vi vist en særudstilling i anledning af DSB's 100 år som rederi, vist i tekst og billeder. Derudover har vi forskellige steder i landet vist særudstillinger om jernbaneforhold, bl. a. i anledning af jernbanestrækningens 100 års jubilæum.

Endvidere har vi besvaret et utal af forespørgsler af jernbanehistorisk art, ligesom vi ved flere lejligheder har medvirket i films- og foredragsaftener.

Der er til brug i institutioner, bl. a. Danmarks Radio, udlånt museumsgenstande. I sidstn. tilfælde endda bidraget ved personlig medvirken.

Som et særlig krævende arbejde i 1972/1973 må nævnes tilrettelæggel-

sen og opbygningen af jernbanemuseets nye afdeling i Odense.

MUSIKHISTORISK MUSEUM

Besøgstal 1971/72: 5.400, 1972/73: 7.375 og 1973/74: 5.616.

Museet viste i samme periode følgende *særudstillinger*: »Tryk & Træk & Pust & Sug«, »Ocarina – den lille gås«, »Nordens folk spiller«, »Guitar i Danmark«, »Man tar hvad man har«, »Instrumenter i beat« og »Den lange lyd«. Museets publikationer foreligger som kataloger til udstillingerne. Herudover har museet medvirket ved udstillinger på Ny Østengårds Skole, København, Grønlands Seminarium, Godthåb, Nationalmuseet, København, Glostrup Bibliotek, Hillerød Musikbibliotek, Helsingør Bibliotek, Gladsaxe Gymnasium og Sct. Hans Hospital Roskilde.

Ind i museets *oplysnings- og undervisningsvirksomhed* går afholdelse af koncerter og museumsaftener – i snit 6 arrangementer pr. sæson.

I perioden har museet fortsat kortlægningen af danske folkemusikinstrumenter og afsluttet er her undersøgelsen af den jyske skalmeje. Desuden har de i 1965 afdækkede kalkmalerier i Rynkeby kirke været genstand for ikonografiske studier, som også er afsluttede. Den danske orgelregistrant har kortlagt en stor del af orgelbestanden i danske kirker. Man har endvidere i gangsat en undersøgelse af brødrene Gades produktion af guitarinstrumenter, og endelig har museet kortlagt den danske indsats i forbindelse med udnyttelse af fritungeprincippet i slutningen af det 18. århundrede ved C. G. Kratzensteins virke i København.

De vigtigste erhvervelser i 1972 og

1973 er pianofirmaet Hornung & Møllers efterladenskaber (bibliotek, arkivalier og instrumenter) samt en betydelig samling af instrumenter fra bjergstammer i Nordthailand.

AMAGERMUSEET

Besøgstal 1972 og 1973: 4.900 og 5.480.

Udstillinger: Dragtudstilling med Amagerdragter, tekstiler og smykker fra museets samlinger i museets nyinstallerede dragtafdeling i museets syd-længe.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag og omvisninger i museet bl. a. ved museets leder. Danmarks Radio optog november 1973 farve-TV-udsendelse i museet om Julius Exners »Besøget hos Bedstefaderen« (udsendt januar 1974). Museets malerisamling er forøget med bl. a. Julius Exner: »Portræt af hollandsk Amager i festdragt« ca. 1855 og Jens Juel: »Hoved af en Amagerpige i danske-bys dragt« ca. 1767, begge gaver fra Ny Carlsbergfondet. Desuden er et stort antal dragter og tekstiler erhvervet, mange som gaver fra private. Det skete således i forbindelse med 50-års jubilæet den 14. juni 1972 for museets åbning i museumsgården.

Amagermuseet *erhvervede* pr. 1. april 1973 med kulturministeriets støtte ejendommen »Nordgaard«, nabogården mod nord med direkte tilgrænsende havejord. Gården er en af St. Maglebys ældste. I stuehusets storstue er meget velbevarede malede loftsdekorationer fra 1790'erne. Gården er blevet opmålt af arkitekt Nis Nissen og under ledelse af denne og ingeniør N. C. Servais er restaurering påbegyndt og tækning med strå og brandsikring fore-

taget. En tiltrængt udvidelse af museet er herved muliggjort.

Et omfattende og løbende *restaureeringsarbejde* er foretaget på Nationalmuseets konserveringsafdelinger (dragter, tekstiler og møbler) og på konserveringsafdelingen på Statens Museum for Kunst (malerier).

DRAGØR MUSEUM

Besøgstal 1972: 2.765, 1973: 4.460.

Udstillinger 1972: Marinemaleren Christian Mølsted.

Ombygninger og nyindretninger: Maleren Chr. Mølstedes atelier, der er tilfaldet museet sammen med en repræsentativ samling af hans arbejder som en gave fra hans døtre, er i den forløbne periode blevet ombygget og istandsat (åbnet maj 1974).

Konserveringsarbejder: En del af museets tekstiler, blandt andet omfattende de udstillede amagerdragter, har været til konservering i Brede.

ESBJERG MUSEUM

Besøgstal 1972: 2.169, 1973: 4.059.

Udstillinger: I museets bygning, Finsensgade 1: »Stole, »Legetøj«; i udstillingsmontre på rådhuset: »De første agerbrugere« og »Hår og Skæg«.

Publikationer: Museet er medudgiver af årsskriftet »Mark og Montre« og har desuden udgivet en folder om museet og 4 forskellige postkort med motiver fra samlingerne.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I samarbejde med Esbjerg folkeuniversitet 1972 er afholdt en foredragsrække på 10 foredrag om: Nordfrisland og Friserne, afsluttende med en ekskursion til Nordfrisland. I 1973 er afholdt en forelæsningsrække om: Vikingetiden i Danmark, med 11 forelæs-

ninger afsluttende med en ekskursion til Hedebyområdet. I museets arkæologiske studiekreds er der i begge år afholdt møder hver 14. dag i vinterhalvåret med skiftende foredragsholdere.

Vigtigere undersøgelser: Foruden udgravning af overpløjede høje har museet påbegyndt undersøgelserne af en vikingeboplads ved Sædding i 1973 og samme år gennemført registrering og opmåling af gårdsbygninger fra 1800-tallet tilskrevet bygmestren Per Hollesen. I forbindelse med udflytning af museets magasiner til lokaler uden for Finsensgade 1, er istandsat og indrettet 780 m² magasin og i udstillingslokalerne er 209 m² nyistandsat og restaureret således at Esbjerg bys' historie nu fremtræder lettere tilgængeligt med interiør, værksted etc., ligesom der til brug for skolerne er indrettet en skolestue.

Vigtigere konserveringsarbejder: Museets bestand af metal og ravgenstande fra forhistorisk tid er blevet konserveret på Nationalmuseets konserveringsanstalt, og der er for amtsmuseumsrådet udarbejdet en rapport om de enkelte kulturhistoriske museer i amtet.

BANGSBOMUSEET

Besøgstal 1972 og 1973: 30.430.

Udstillinger: »Jacob A. Riis - fotografier fra New Yorks' slum 1890«. »Danske glas«. »Jul ved århundredskiftet.« »Masker fra vikingetid.« »Tendenser 1973 - moderne norsk kunsthåndværk«. »Tørresnoren«. »Juletræ og legetøj.«

Publikationer: Karen Andersen: Hårsmykkerne på Jægerspris. Peter Laursen: Boolsen's stenhavn.

Oplysning og undervisning: Fore-

drag i foreninger og på museet – hovedsageligt af lokalhistorisk karakter. Vejledning og gratis orientering ved skolebesøg med foldere f. eks. vedr. besættelsestidens historie til hver elev.

Vigtigere ny erhvervelser: Den såkaldte »Boolsen's stenhave« omfattende omkr. 1.000 bearbejdede sten spændende i tid fra oldtidens kværnsten og skåltegnsten over middelalderens døbefonte og vievandskar til nyere tids møllesten, portsten m. v. er af Frederikshavn kommune skænket til museet og opstillet på »Danseengen« ved Bangsbomuseet. Til afdelingen for besættelsestiden er indgået en stor samling effekter – herunder bl. a. en større samling fra Gestapo i Aalborg og fra KZ-lejre. En stor samling søfartseffekter – herunder galionsfigurer og skibsskæringer – er af Vendsyssel Historiske Museum, Hjørring blevet deponeret på Bangsbomuseet, der til gengæld har deponeret en lang række håndværkereffekter på museet i Hjørring.

Ny- eller ombygninger: Herregårdens gamle svinestald er blevet indrettet til museum for søfarten i Vendsysselområdet. Afdelingen åbnedes officielt 7. juli 1973 med bl. a. landets største samling af galionsfigurer.

Vigtigere konserveringsarbejder: »Ellingåskibet« – et handelsskib fra omkr. år 1100 – er under konservering og re:ablering. Skibet færdigt maj 1975.

DEN GAMLE GAARD
FAABORG

Besøgstal 1972: 4.472. *1973:* 4.768.

Udstillinger: Specialudstilling vedrørende Riborg Voigts tilknytning til H. C. Andersen. Gravminder i træ med malet dekor.

Erhvervet testamentarisk: 20 gen-

stande fra Riborg Voigts datterdatter, omfattende bedstemors chatol, flere sølvgenstande, silhuet, fotos, arkivalier. 1 Louis XVI dragkiste, 7 silhuetter, stamtavler m. m. fra Hempel-slægten, indvandret fra Tyskland til Faaborg i 1719.

Ny erhvervelser: 2 bindebreve, 4 gamle gækkebreve. 2 fjerbilleder (Kiebitz). 1 skibsmodel (Evert). 1 kobberstik forestillende byfoged P. K. Trojel (1754-84).

Nyindretninger: Museets have med barokpræg, restaureret med nye labyrinter af buxbom og lavendel, samt nyplantede 36 gamle haveroser.

GILLELEJE MUSEUM

Besøgstal 1972: Ca. 1500 betalende og ca. 1000 ikke betalende, i alt ca. 2500.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Der har været afholdt 4 foredrag med lysbilleder og fremvisning på museet med forklaring.

Vigtigere undersøgelser: Afskrifter af gl. aviser, kirkebøger og arkivalier.

Vigtigere ny erhvervelser: 1 maleri af Torolf Petersen. 1 skænket af overretssagfører Vedsmann. Samt arkivalier fra det nedlagte toldkontor i Gilleleje.

Besøgstal 1973: Ca. 1800 betalende gæster og ca. 800 ikke betalende, i alt 2600.

Vigtigere ny erhvervelser: 2 malerier af Viggo Helsted 1887 og 1890, fra Gilleleje havn, erhvervet af museumsforeningen samt arkivalier fra Gilleleje Havn.

GRINDSTED MUSEUM

Besøgstal 1972: 434, *1973:* 820.

Udstillinger: Skiftende billedudstil-

linger. Vandreudstillinger suppleret med egne ting: »Smeden« og »Køkkenet«. Fund fra udgravninger i Donslund og Løvlund. Kunstudstilling: Malerier og skulptur af Erling Frederiksen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumsaftener ved lokale kræfter. Folkeuniversitetsforelæsninger. Samarbejde med Ribe amts museums-pædagoger.

Nyindretning: Marts 1973 overtog museet det tidligere bibliotek, der i sin tid blev bygget i museets have. Her påbegyndtes etablering af en basisudstilling (kort, plancher, modeller, fotostater m. v.) der skulle vise Grindstedegnens udvikling fra hedeslette til landbrugs- og industrisamfund.

Vigtigere konserveringsarbejder: Den i 1970 påbegyndte nyregistrering og konservering af museets samlinger er fortsat og tilnærmelsesvis afsluttet.

HASLEV MUSEUM

I 1972 og 1973 havde museet et årligt besøgstal på kun ca. 400. Dette skyldes, at museet havde til huse i tagetagen på en af byens skoler, hvor der kun var ringe muligheder for offentlig adgang. Museumssamlingen var udstillet som et åbent magasin og egentlige udstillinger blev arrangeret dels i et tidligere butikslokale i Jernbanegade dels i 5 monter opstillet i pengeinstitutter og på skoler.

På grund af museets begrænsede økonomi og lille frivillige medarbejdergruppe har arbejdet i disse år koncentreret sig om de daglige rutiner. Det bør dog nævnes, at der i efteråret 1973 blev indledet en grundig registrering af samlingen. Man arbejder med »den grønne registrant« og til kartoteket er udarbejdet et kort, A4 tværformat.

Kortskrivningen foretages på maskine med et gennemslag, således at der samtidig skrives kort til sagligt kartotek og »hovedprotokol«. Til daglig brug vil et sæt kort i nummerfølge blive opstillet ved siden af det saglige kartotek. Som sikring ved brand, hærværk eller lignende vil et sæt fotokopier af genstandskortene blive placeret borte fra museet.

HELSINGØR KOMMUNES HISTORISKE SAMLING

Besøgstal: 4.210, heri indregnet skolebesøg.

Blandt *særudstillinger* kan nævnes udstilling af keramik, som har været anvendt i Tikøb-Området. Desuden udstilling af sang- og nodebøger m. m. + Snekkerstenfiskernes store fane fra fiskernes sangforening fra forrige årh. I december en udstilling af salme- og andagtsbøger strækkende sig fra 1682 til ca. 1900.

Museets *publikation* Saga har været udsendt som særnummer – Gule Saga – med udelukkende pædagogisk stof d. v. s. billeder af undervisningssituationer med tekstforklaringer på engelsk. Forord af professor Kjeld Winding. Udgiften til trykning betalt af Kultur- og Undervisningsministeriet. Udsendt til samtlige Nationalmuseer à 5 ekpl. i verden af Dansk Institut for International Udveksling af Videnskabelige Publikationer. Endvidere udsendt enkelt blad Egnen med lokaloplysninger til samtlige læge- og tandlægeværelser i kommunen. Desuden en plakat. Hver formiddag benyttes museet til skoleundervisning. Alt er gratis. Museet har jo pædagogisk hovedformål d. v. s. er kulturelt-pædagogisk center på lokalhistorisk grund – hvorfor vore un-

dersøgelser først og fremmest er undersøgelser af de forestillingsområder, som opstår i såvel børn som voksne ved mødet med museumsting. Disse undersøgelser offentliggøres i Saga, f. eks. »Museet set i Livets morgen og aften – børn og folkepensionisters reaktioner ved museumsbesøg«, men også lokalhistoriske undersøgelser fremkommer i Saga dels udarbejdet af Nationalmuseets medarbejdere dels af gamle hjemmemeddelere.

Blandt *nyerhvervelser* kan nævnes malerier fra Tikøb-Området fra forrige årh. f. eks. Neumann: Gammel Hornbæk fisker 1869, C. F. Sørensen: Fiskerne står ud i Sommerstorm, Hornbæk ca. 1860erne, F. Richardt: Gurrueruin 1864, Niels R. Finsen's første betretning om lysets indvirkning på huden, Hospitalstidende 1893 (Finsen gjorde de første solbadeforsøg i Espergærde 1895). I forbindelse med nyindretninger kan det fremhæves, at museet har fået tyverialarm. Museet har adskillige kostbare og meget smukke faner fra lokale foreninger. Socialdemokratisk fane fra 1902 med billede af en jakobinerpige er blevet ophængt i glas og ramme, således at den er helt konserveret mod skadedyr.

MUSEET FOR HOLBÆK OG OMEGN

Besøgstal 1972 og 1973: 8.341 og 7.987.

I samme periode har museet afholdt 9 kulturhistoriske *særudstillinger* samt 18 udstillinger af moderne kunst. De kulturhistoriske udstillinger har behandlet emnerne: jul i gamle dage, legetøj, papir- og boghandlervarer fra ældre tid, kirkehistorie i Holbæk, Asta Nielsen-minder, eskimokultur, posthistorie og dukketeatre. På *kunstudstil-*

lingerne er vist værker af billedhuggeren Anders Tinsbo, maleren Henrik »Buster« Brun, maleren Knud Nielsen, billedhuggeren Hans Olsen, væveren Beate Neergaard, maleren Claus Bøjesen, maleren Stig Weie Hansen, maleren Eva Andersen, maleren Carl Beier, maleren Carl Johan Langelo, billedhuggeren Preben Kjøie Nielsen, maleren Ellen Margrethe Jensen, maleren Karen Jensen, maleren Poul Lillesøe, maleren Jens Peter Helge Hansen, maleren Mette Møller Bovin, grafikerken Helle Vibeke Erichsen, maleren Bent Holstein, maleren Emil Hørbov, maleren Anne Marie Brauge og maleren Gunnar Saietz.

Museet har *udgivet* årsberetning 1971-72, årsberetning 1972-73 og »Formidlingsproblemer«. Desuden har museets personale skrevet bogen »Kirker og kirkekunst i Holbæk«, udgivet af Holbæk Menighedsråd.

Som led i museets *oplysnings- og undervisningsvirksomhed* er afholdt 11 foredrag over museale emner samt 10 arrangementer i møderækken »Møde med kunstneren«, der afvikles i forbindelse med museets kunstudstillinger. Derudover har museets personale medvirket som foredragsholdere ved talrige foreningsarrangementer i byen og omegnen. En egentlig museumsundervisning er foregået til stadighed, med deltagelse af skoleklasser, erhvervspraktikanter, klubber og foreninger.

Museet har foretaget *udgravninger* af en forstyrret Ertebølle-boplads i Allerup, Tuse h., af en jernudvindingsplads i Hørby, Tuse h., af en borgtomt i Ågerup s., Merløse h., og af Holbæk slot og Holbæk sortebrødre-kloster.

Blandt museets *vigtigste nyerhver-*

velser i årene 1972 og 1973 kan anføres et mellemneolitisk hankekar med dekoration, fundet ved Skamstrup, Tuse h., et righoldigt fund af kakler, kakkel-forme, lertøj o. a. fra tiden omkring 1600, fra Sortebrødreklostret i Holbæk, et standur, dateret 1737, signeret Mogens Møller Prestø, et sølvbæger, fremstillet af Niels Christensen Lind, der var sølvsmed i Holbæk 1753-98 samt et spejl, signeret og fremstillet af Chr. Clausen, der var glarmester i Holbæk 1849-91.

Museets oldsagssamling er blevet nyopstillet i bygningen Bagstræde 8, der efter gavebrev fra Holbæk kommune er inddraget i museumskomplekset. Også bygningen Klosterstræde 14 er stillet til museets rådighed, og her er indrettet kontorer for museets personale. I forbindelse med disse bygningserhvervelser er museumsgården blevet udvidet og omlagt. Også museets kirkehistoriske samlinger er nyopstillet.

Konserveringsafdelingen ved Holbæk Museum er fortsat blevet udbygget, således at den kan påtage sig hovedparten af museets konserveringsopgaver og tillige har udført en del arbejder for andre sjællandske museer. Enkelte opgaver er dog blevet løst udenfor museet, således er to borgervæbningsfaner fra 1801 blevet konserveret på Nationalmuseets konserveringsanstalt.

HØRSHOLM EGNS MUSEUM

Besøgstal 1972: 1921. I 1973: 1578.

Udstillinger: I 1972 arrangeredes en udstilling om Caroline Mathilde og Struensee omfattende bøger, smædeskrifter, billeder m. m. I 1973 viste museet i samarbejde med Hørsholm Kunstforening udstillingen »Livsglæde i kunst og natur«, omfattende Mary

Wright Beck's miniaturer, oliebilleder og akvareller. I september endvidere en udstilling på museet om Hørsholm Kirke i anledning af dennes 150-årsdag. I en montre ved indgangen til Hørsholm postkontor viste museet i 1973 8 mindre udstillinger, herunder bl. a. om Johannes Ewald, Kokkedal Slot, Hørsholm by omkring år 1900, badeliv ved Øresundskysten, julekort fra 1890 til 1920.

Publikationer: 1972. Povl Eller: Hvad blev der af portrætterne på Hirschholm Slot. 92 s. I 1973. Inger og Ove Rasmussen: Fortid i Blovstrød.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: I begyndelsen af 1972 afsluttedes en i 1971 påbegyndt foredragsrække i F.O.F. Følgende foredrag blev holdt i 1972: Håndværk og industri, Øresundsdampere og Kystbanen, Veje og færdsel i Hørsholmegn. Endvidere holdtes følgende foredrag for foreninger: Kongeveje i Nordsjælland, Nordsjællandske jernbaner, De gamle veje, Hirschholm Slot og tildragelser på slottet.

I forbindelse med generalforsamlingen i 1972 indledte skoleinspektør T. Rechendorff en debat om kulturelle aktiviteter i Hørsholm kommune. I maj arrangeredes en tur til de gamle fabrikskvarterer langs Usserød å. I forbindelse med generalforsamlingen 1973 fortalte sognefoged Poul Chr. Nielsen, Kettinge, om Nedensognet i Blovstrød og fra 5.-7. oktober havde museet arrangeret en tur til Celle.

Vigtige nyerehvervelser: I 1972 erhvervede museet en sandstensmaske fra Hirschholm Slot samt en større samling skilte til brug for brandslukningsmandskabet under brand. Endvidere et maleri af M. Luplov, Udsigt fra Valle-

rød mod Sundet, og en større samling gamle håndværksredskaber. I 1973 tegninger af P. C. Skovgaard og J. Th. Lundbye (på samme papir) af en værthusholder i Hørsholm, ca. 1846. Endvidere to stik af J. G. Bradt: Æresporten rejst i anledning af Caroline Mathildes ankomst til København og ballet på Christiansborg i november 1766.

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

Museet har i årene 1972 og 73 haft et *besøgstal* på 9344.

Publikationer: Den praktiske Dame-skrædderinde, først udg. 1873 og en farvereproduktion af Lundbyes maleri af Kalundborg Kirke. Desuden er udgivet en fører over museets bygninger (der ejes af Nationalmuseet), og samlingerne.

Der har været en *undersøgelse* af Dansk Sølvstøj og kataloger herover (perioden 1850-1900). Museumsinspektøren har medvirket ved flere aftenskolekurser og der har været undervisning af skoleklasser.

Museet har *erhvervet* en del tekstiler og en del håndværksgrej. Den gamle bymodel, Kalundborg ca. 1600, er genopstillet. Der er bl. a. restaureret to store kister og et vægstort maleri af C. Lorentsen.

MUSEET PÅ KOLDINGHUS SLOT

Uden at have rådighed over udstillingssal m. v. har man ment at måtte imødekomme det almindelige krav på *særudstillinger* ved at arrangere og fremvise genstande, som ikke eller kun i ringe grad indgår i museets almindelige virke såsom restaureringsprincipper, grønlandske problemer, dansk-polske forbindelser, ny erhvervelser og gamle forordninger.

I museets *skriftrække* er udsendt »Bogsal og Bogkunst« (1973) og en ny udgave af den danske vejledning (1972). Museets personale har i og uden for museet holdt en række foredrag fortrinsvis med kunstindustrielle emner. Anledninger udefra gav anledning til arkæologiske undersøgelser i slottets gård og i forbindelse med staldgårdens udenværker. Til riddersalens kongerække er anskaffet portrætter af Frederik IV og Christian VI, mens Christian X præsenteres i en terracottabuste. Søfarten melder sig med et skibsportræt fra 1889 af barkentinen »Anna« og krigsminderne med C. Neumanns grisaille af slaget ved Helgoland 9. maj 1864. Som følge af ændrede vilkår er Kolding Brandvæsens og Troldhedebanens faner kommet til Koldinghus. En erhvervelse af ganske særlig karakter er den tandlægestol, som museets stifter, tandlæge A. M. G. Friis, begyndte sin praksis med i 1872. Med hensyn til spørgsmålet om slottets restaurering er situationen afventende. Indadtil har der været mulighed for at *nyindrette* et genforeningsgalleri og et nyt sølvkammer.

KØBENHAVNS BYMUSEUM

Besøgstal 1972: 65.500. 1973: 66.000.

Udstillinger: 1972: »Skår i glæden«, »Havfruer«, »Sporvognsminder«, »Maja skulptur og lertøj«, »Gamle julekort«. 1973: »Nørrebromaleren C. Falbe-Hansen«, »Enten-Eller. Elsa de Bruns Kierkegaard-illustrationer«, »Antikke ure«, »De boede i Nyhavn«, »Ebbe Sadolins København«, »Raymondo Martinez' malerier fra Mexico«, »Københavnske fajancer fra 1700-tallet«.

Publikationer: Erhvervelser og iagttagelser (særtryk af Historiske Medde-

lelser om København 1973 og 1974). Nyudgaver af dansk og engelsk vejledning. Jørgen Ahlefeldt-Laurvig: Københavnske fajancer fra 1700-tallet.

Undersøgelser: Udgravninger på landstedet Blaagaards tidligere jorder, nuværende Smede- og Murgade samt i Købmagergade 5 (fragmenter af fajanceovne), endvidere på Kastrup fajancefabriks tomt, i Classensgade og Frederiksholms Kanal 28 (gipsovn udgravet).

Vigtigste erhvervelser: Fajanceovn fra Vesterbro ovnfabrik, ca. 1790 deponeret af Odense Bys Museer. 1000 gamle fotos fra fotograf Elfeldts atelier.

Nyindretninger: Rummene med Englandskrigene samt indre by ca. 1807-50 istandsat og billederne omordnet. Hele 2. sal med billeder og genstande ca. 1870-1920 istandsat og delvis omordnet. Medaillesamlingen teksten og udstillet i nye montrere.

KØGE MUSEUM

Besøgstal 1972: 13.000, *1973:* 14.000.

Udstillinger i 1972: Gotherkongen Didrik, Ny stenalderudstilling i rum 18, Regionsplanlægning 1970-85, Byfornyelse i provinsbyerne, Oldtids veje ved museets udgravninger, Jacob Riis' billeder med bogudstilling og litteraturliste om emigration, Dukker i 150 år.

Udstillinger i 1973: Ny udstilling Køge by's historie i rum 2, Udgravninger i Køge i rum 3, Dagligstue fra 1899 i rum 9, køkken fra 1900 i rum 10. Arkæologi ved udgravningerne. »Små tog«.

Publikationer: Årbog 1970-73 med hovedemne: Ovnkakler på Køge Museum, biemne: Oldtids- og middelalder-

veje ved Stevns og Tryggevej år. Skalk nr. 6 - 1973: »Båden ved vejene«. Foredrag i 1972 i forbindelse med regionsplan- og byfornyelsesudstillingerne. I 1973 tre foredrag: »Hvad ved I om middelalderen« (arkæologi). Foredrag om Oman. Særdstillinger og foredrag må være i det samme rum, så mange udstillinger giver få foredrag og omvendt.

Undersøgelser: Oldtids veje i området, voldene i byen.

Nyerhvervelser: Komplet og uændret dagligstue fra 1899 med alt inventar. Lystager, snusdåse, hovedvandsæg m. m. fra 1700'erne, sølvtøj fra en Køge-familie. Fire generationers senge-linned fra en gård. Landsens lokum. Købt et sølv hovedvandsæg, køgemester.

Hovedistandsættelser af begge gavlvægge i museets hovedbygning. Indretning af magasin i kælder.

Optagelse og konservering af 12,5 m lang ege fra bronzealderen.

LEMVIG MUSEUM

Besøgstal 1972 og 1973: ca. 1250 og ca. 2000.

Følgende *udstillinger* har været afholdt: Barn omkring 1900 (fra museets egne samlinger), Fredningsplanudvalgets udstilling om naturfredning, Jørgen Borgs fotoudstilling »Vestjyske havne og fiskerlejer« samt udstilling om redningsvæsenet i forbindelse med åbningen af Flyvholm redningsstation. Denne sidste udstilling blev til i et samarbejde mellem museet og Fredningsplanudvalget.

Af *oplysende virksomhed* har museet afholdt en lang række omvisninger i museets samlinger for skoleklasser og foreninger. Desuden har der været

holdt foredrag om udvalgte emner som f. eks. malede bondemøbler, strandinger, købstadsliv, hornskemageri, glas, sølv, porcelæn, messing- og kobbertøj. Endelig har museet holdt foredrag i en del af områdets foreninger, bl. a. om landsbysamfundet i forvandling og om husmand Peder Nielsen Lykke, Nees.

Undersøgelservirksomheden har koncentreret sig om optegnelser vedr. Lemvig o. 1900, optegnelser, indsamling af avismateriale, observation og fotografering af snurrevodstromlen, en lokal opfindelse fra 1972, dens udbredelsesforløb og anvendelse, samt om arkivstudier vedr. husmænd i Nees sogn. Museet har endvidere gennem udsendelse af en emneliste til områdets folkepensionister indsamlet en række erindringer. Af arkæologisk virksomhed kan nævnes undersøgelsen af en ertebløleoplads ved Vinkelhage med et stort fund af knoglemateriale.

Af *vigtigere nyerehændelser* kan fremhæves et par store fotografiske samlinger, Flyvholm redningsbåd, fiskegrej, 1700-tals inventar fra en købmandsgård samt et lågkrus af sølv fra 1670. Til slut bør det nævnes, at museet pr. 1.8.1972 fik mulighed for at ansætte en fagligt uddannet leder.

LOLLAND-FALSTERS STIFTMUSEUM

Besøgstal 1972: 14.654. 1973: 16.612.

Udstillinger: »Tiden no'en af os ka' huske« - (hverdagslivet i 1930erne). »Lolland-Falster«, fotograferet af Johan Henrik Piepgrass. »Udgravningerne i Vejleby«. »Fliser og Fajance fra Holland«. »Folkekunst fra Peru«. »Dragter fra Lolland«. »Engelsk fajance«. »Sukkerroer - 100 år på Lolland-Falster«. »Jacob A. Riis - en avis-

reporters fotografier fra New Yorks slum o. 1900«. »Ny Guinea - hvad sker der«. »Vore Bedsteforældres Tid«.

Publikationer: Diasserie om Falstergården på Frilandsmuseet. Lærervejledning til emnet: Landbruget o. 1800. »Tidende no'en af os ka' huske« (avisstof om 1930erne). Storstrømsamtets Museer, brochure udgivet i fællesskab med amtets øvrige museer. Else-Marie Boyhus: Lolland-Falster - en historisk billedbog. Stiftsmuseets årsskrift 1972 og 1973 (i 1973: Ove Nielsen: museumspædagogisk arbejde og Kjeld Snedker: Revshaleborgens gravplads). Else-Marie Boyhus: Svenske sæsonarbejdere i Rødby retskreds 1875-85. Dragter fra Lolland (udstillingsvejledning). Vafler og Goderåd (hæfte med opskrifter). Else-Marie Boyhus (red.): Sukkerroer - 100 år på Lolland-Falster.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag, forelæsninger på Folkeuniversitetet, undervisning af folkeskolens lærere, undervisning på Suhrs og Ankerhus husholdningsseminarier.

Undersøgelser: 1. Oldtid. Depotfund fra yngre stenalder i Vejringe (Åstrup sogn). Højtomt, yngre stenalder Ud Stolpe (Slemminge sogn). Grubekompleks ældre bronzealder Bringsere bakker (Åstrup sogn). Rig kvindegrav fra yngre romersk jernalder i Nr. Alslev. Højtomt fra yngre jernalder i Næsby (Tillitze sogn). 2. Middelalder. Gravplads i Revshale ved Mariibo. Hustomt i Øster Karleby (Halsted sogn). Lokalisering af højryggede agre i Rosningen skov (Vesterborg sogn) og Rørmark skov (Bandholm sogn). 3. Nyere tid. Undersøgelse af sukkerroedyrkingens historie på Lolland-Falster. Svenske sæsonarbejdere 1875-85 (datologisk undersøgelse). Udgravning

omkring Guldborg Iervarefabrik (virksom i slutningen af forrige århundrede). Registrering af polakkaserne ved Orupgård, arbejderboliger ved Højbygård, kolonihaver ved Maribo.

Nyerhvervelser: Indsamling af redskaber og maskiner til sukkerroedyrking. Inventar fra polakkasernen ved Orupgård. I samarbejde med Danmarks Radio er indsamlet ældre film og fotografier fra Lolland-Falster.

Ny- eller ombygninger, udvidelse: Museets arbejdsrum er udvidet med en kontorbygning i Museumsgade og en værkstedsbygning i Lunddahlsvænge. Projekt til ydre istandsættelse af museets hovedbygning er udarbejdet. Den store lade, der ligger over for Frilandsmuseet er af Maribo kommune overdraget til museet.

Konservationsarbejder: Hovedistandsættelsen af Frilandsmuseets bygninger er fortsat planmæssigt.

NÆSTVED MUSEUM

Besøgstal: 14.200.

Udstillinger: et keramikalter, »Bryllup og Blomster«, juletræer, »Metaller og Blomster«, keramikudstillinger, påskeæg, kopper, medicinalgenstande, »Glas og blomster«.

Publikationer: J. L. Østergaard Christensen, F. Michelsen og Niels A. Christiansen: Formidlingsproblemer (udg. i fællesskab med Holbæk og Roskilde museer).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: 3 ugentlige timer er afsat til museumslektorens undervisning, og der er udsendt materiale til lokale emner som Helligåndshuset, spedalskhed og Næstveds søvej. Der er gennemført adskillige omvisninger for sammenslutninger og foreninger.

Undersøgelser: Sportsdykkere har lokaliseret den gamle indsejlings moler ved Karrebæksminde. Der er udgravet en boplads fra tidligste stenalder i Holmegaards mose og en jernalderboplads ved Næstved.

Nyerhvervelser: et keramikalter af Hansen Reistrup, keramik fra lokale værksteder, kjole fra 1913, brudekjoler og brudgomssæt samt et porthammertræ med bomærker og vers fra 1630'erne.

Nyindretninger: Landbrugsafdelingens opstilling og belysning er ændret.

MORSLANDS HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal 1972/73: 4.500. Med udgangspunkt i museets navneklude publiceredes heftet »Gamle Korsstingsmønstre«.

ODENSE BYS MUSEER

Besøgstal: Fyns Stiftsmuseum 1972: 26.758, 1973: 23.867, H. C. Andersens Hus 1972: 140.226, 1973: 138.340, Møntergården 1972: 19.350, 1973: 26.310, Den fynske Landsby 1972: 66.368, 1973: 64.685, H. C. Andersens Barndomshjem 1972: 6.103, 1973: 5.870, Carl Nielsens Barndomshjem 1972: 1.141, 1973: 1.147.

Udstillinger: Fyns Stifts Kunstmuseum: »Paradis«, Victor Sparre, Nederlandske farve i dag, M. C. Escher, Robert Jacobsen, Trykkerbanden, Albert Berthelsen, Bodil Kaalund, Kathleen Cooke, Ler ta'r form, Jan Groth, La Jeune Sculpture, Ung belgisk kunst, Inge Schiöler, Vielfaure's Civilisation, Bodil Damgaard, Dutch Design in the Public Sector. – Møntergården: Hvidernes værker, H. C. Andersen-even-

tyrspil (Ray Nusselein), A. Riis, Ler ta'r form, Plantefarvning (Ingeborg Mule Henningsen), Vore bedsteforældres tid, Paraplyteater (Ray Nusselein), fotoudstilling og filmforevisning i forbindelse med den fynske fotoindsamlingskampagne sept. 1973. – Fyns Stiftsmuseum: Nonnebakken, Ler ta'r form, Arkæologiske undersøgelser 1972, Det ældste landbrug.

Publikationer: Fynske Minder 1972 og 1973, Anderseniana 1972 og 1973, samt Erling Albrechtsen: Fynske jernaldergrave V, Nye fund (Fynske Studier X), 1973. Desuden kortere vejledninger og udstillingskataloger samt perspektivplan – redegørelsen »Odense Bys Museer 1972-1982«, 1973.

Undervisnings- og oplysningsvirksomhed: Museernes undervisnings- og oplysningsafdeling har i beretningsperioden tilrettelagt undervisningsforløb for omkr. 300 elevhold med et samlet elevtal på ca. 6000 (ca. 10 % af samlet skolebesøg). Hvert forløb har bl. a. omfattet omvisning, opgaveløsning og filmforevisning. I et nyetableret offsettrykkeri er fremstillet 32.700 småpublikationer, bestående af sæsonprogrammer, udstillingskataloger, vejledninger, turbeskrivelser samt diverse undervisningsmaterialer.

Foruden at have tilrettelagt og afviklet 5 interne særudstillinger har afdelingen arrangeret 22 kurser og foredrag for lærergrupper og studerende, alle med museumspædagogen som foredragsholder/instruktør.

Vigtigere undersøgelser: Fyns Stiftsmuseum: Af museets undersøgelser kan nævnes redningsgravninger på en stor forekomst af kogegruber fra yngre bronzealder ved Rønningesøgård, Rønninge s. Gruberne ligger regelmæssigt

placeret i lange parallelle rækker, som kan følges over et par hundrede meter (jfr. Fynske Minder 1974). – I samarbejde med Forhistorisk Museum, Moesgård, fortsattes fra 1973 gravninger på en meget omfattende boplads fra yngre stenalder (mellemeol.), hvis mest bemærkelsesværdige træk er to systemer af brede grave flankeret af væggrøfter til palisader, som har omgivet en meget stor boplads ved Hårby å, Sarup, Hårby s. Hustomter fra førromersk jernalder er for første gang registreret fra Fyn på samme plads. (Stenalderbopladsen jfr. Fynske Minder 1974). – I Lusehøj, Voldtofte, Flemløse s., indledtes 1973 s.m. Odense Universitet gravninger i en yngre bronzealders storhøj med det formål at belyse fundforholdene for Danmarks rigeste yngre bronzealdergrav fra 1861. Flere urnegrave fandtes, jfr. Fynske Minder 1973. – I Bro, Brenderup s., udgravedes en lille sen-glacial boplads (Brommekultur) et pileksud fra en samtidig boplads (se Kuml 1972) for midler fra Statens humanistiske Forskningsråd. – På Lindelygård, Egense s., udgravedes en sen yngre bronzealderhøj med randstenskæde og plovspor og centralurnegrav. – I Vester Kærby undersøgtes i tilknytning til vejarbejde dele af en yngre bronzealderboplads med husrester. – Et stort depotfund fra ældre bronzealder fremkom ved byggeri i Røjlemose ved Strib og gav anledning til gravninger i kulturlag fra yngre stenalders begyndelse og slutning (jfr. Fynske Minder 1972). – Bopladser fra førromersk jernalder er undersøgt inden for Odense bys område, i begge tilfælde i forbindelse med vejanlæg. – I Kappendrup, Rolfsted s., udgravedes en høj med to grave fra

ældre bronzealder. – I Enemærket, Dreslette s., udgravedes en langdyssetomt. – Sammen med Odense Universitet har museet påbegyndt en bebyggelsehistorisk undersøgelse af Sydvestfyn (se Fortid og Nutid 1973). Møntergården: Undersøgelse vedr. Pernille Lykkes Boliger (se Fynske Minder 1973), mindre sonderinger på Sortebrødrekløstrets område, ved Odense adelige Jomfrukloster (middelalderlig bispegård) og i 1973 sondering i Stålstræde (1000-1200-årene), alt sammen i Odense by. – Den fynske Landsby: Af bygningsundersøgelser i 1972 og 1973 må særlig fremhæves 3 gårde som alle har både stuehus og udlænger bevaret, nemlig Stærmosgård (Odense), Højbjerggård (Ubberud s.) og Langagergård (Allerup s.). Endvidere er undersøgt en høkerbutik i Stenløse, samt en stente af marksten i Østrup.

Vigtigere nyerehvervelser: Møntergården: Natten mellem 23. og 24. juli 1972 blev ialt 210 stk. lokalt sølvtoj stjålet fra museets sølvsamling. Som resultat af fotoindsamlingen erhvervedes ca. 500 fotografier. Den fynske Landsby: Bystævnet fra Hjallesse by, bestående af 21 sten med bymændenes forbogstaver indhugget. Bystævnet er genopstillet midt i frilandsmuseets område. Fyns Stifts Kunstmuseum: 1972: Jan Groth, Tegn, 1964 (gobelin), erhvervet med støtte af Ny Carlsbergfondet. – I august 1973 deponerede Ny Carlsbergfondet Jens Juels portræt af faderen og Ny Carlsberg Glyptotek deponerede ved samme lejlighed Jens Juels portræt af moderen. – 1973: Kurt Trampedach, Gående mand ved facade, 1973.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Fyns Stifts Kunstmuseum: I 1973

påbegyndtes en hovedstandsættelse af museumsbygningen i Jernbanegade. Der indrettedes nye maleri-magasin, en læsesal samt 3 nye udstillingsrum for kunstsamlingen (tidl. møntsamling). Fyns Stiftsmuseum: 1972 erhvervede Odense kommune Odense adelige Jomfruklosters bygning på Albanitorv. I 1973 overflyttedes hertil oldsagssamlingens kontorer og værksted. En overflytning af udstilling og magasiner er planlagt efter restaurering af bygningen. Møntergården: Museumshaven blev åbnet 1972 og Pernille Lykkes Boliger istandsat og åbnet for publikum 1973. Installering af brand- og tyverialarm. H. C. Andersens Hus: Odense byråd bevilgede i 1973 ca. 5 mill. kr. til en udvidelse og ombygning af museets bygninger (ventes afsluttet 1975-76). Den fynske Landsby: Udstilling af dele af museets vognsamling efter forudgående, ret omfattende konserveringsarbejder.

DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE

Besøgstal 1972: 13.945.

Udstillinger: »Middelalderens hverdag«. Permanent udstilling i Hans Tavsens Hus. Jacob A. Riis udstilling. En avis-reporters fotografier fra New Yorks slum omkring 1890. Vandreudstilling i samarbejde med Kunstindustri-museet. »Fund og gaver«. Særudstilling vedrørende årets erhvervelser. »Ribes lyksaligheder«. Fotoudstilling af Henrik Olsen. Maleriudstilling af kunstmaler Hans Nissen Aalling. Det muselmalede stel.

Publikationer, museets egne: Mark og Montre 1972. I samarbejde med kulturhistoriske museer i Ribe amt. *Publ. ved museets medarb.:* Mogens

Bencard: Medieval Pottery in Denmark. Chateau Gaillard V, Caen 1972. Mogens Bencard: Middelalderlige stenmortere. Kuml 1972. Mogens Bencard: »Det ældste Ribes beliggenhed, et arkæologisk problem«. Dansk Hjemstavn 1972. Mogens Bencard: »Om anvendelsen af runepind 2 fra Ribe«. Mark og Montre 1972. Mogens Bencard og Johan Lange: »Botaniske resultater af en udgravning i Ribe«. Mark og Montre 1972. Torkil Funder og Henrik Olsen: »Om skrammels muligheder«. Mark og Montre 1972.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Hrolf Thorulf: skolesæt vedr. Danmarks oldtid. Hrolf Thorulf: skolesæt vedr. gamle huse i Ribe.

Vigtigere undersøgelser: S. Nikolajgade, Ribe. Udgravning af middelalderlig kirkegård med levn fra vikingetidig bebyggelse. Gårdejer Ejnar Hansens mark, Obbekær sogn. Udgravning af gårdtomt fra førromersk jernalder. Villa Pax, Kurveholmen, Ribe. Etnologisk registrering. Alsbrogårde, Hunderup sogn. Etnologisk registrering.

Vigtigere nyherhvervelser: Fra journalist K. H. Rosenstands bo er ved testamentarisk bestemmelse skænket en meget stor samling indbo med mange generationers tilknytning til Ribe samt et betydeligt arkivmateriale vedrørende byens historie.

Besøgstal 1973: 12.578.

Udstillinger: »K. H. Rosenstands fotografier«. Særudstillingen havde til formål at få identificeret Rosenstands store samling af personbilleder. »Apotekerens flasker – et kæmpepuslespil«. En udstilling af genstande i forbindelse med restaurering af det gamle apotek. »De kære små«. En udstilling af dukker og legetøj fra ældre tid. »Vestjydske

billeder«. Fotoudstilling af Jørgen Borg. »Hånd i handske«. En udstilling af dukketeater, dukker og en indføring i, hvordan disse laves. Udført af Queens' Gaards dukketeater. Billedvævninger: Birgitte Sperber.

Publikationer, museets egne: Mark og Montre 1973. I samarbejde med kulturhistoriske museer i Ribe amt. *Publ. ved museets medarb.:* Mogens Bencard og Else Roesdahl: »Dansk middelalderlertøj 1050-1550«. Århus 1972. Mogens Bencard: »Viking age Ribe«. Kiel Papers. Mogens Bencard: »Dansk middelalderlertøj med antropomorf dekoration«. Kuml 72 (udk. 73). Mogens Bencard: »Fundforholdene omkring hjerneskallen med runeindskrift«. Sønderjysk Månedsskrift 12, 1973. Mogens Bencard: Ribes vikingetid. Mark og Montre 1973. Torkil Funder og Henrik Olsen: »At udstille middelalder«. Mark og Montre 1973.

Vigtigere undersøgelser: Fiskergade, det gamle apotek. Undersøgelse af middelalderlige bylag samt af apotekets »glasmødding«. Kunstmuseet, S. Nikolajgade, Ribe. Udgravninger med det formål at konstatere udbredelsen af vikingetidig bylag på nordsiden af Ribe å.

RINGKJØBING MUSEUM

Besøgstallet for 1972 var på 5.515, mens det i 1973 kun blev på 2.810. Det voldsomme fald har den enkle forklaring, at museet var lukket på grund af nybyggeri fra 1. sept. 1972-13. aug. 1973. I museumshaven opførtes i denne periode en ny udstillings- og magasinbygning, der ved en mellembygning er forbundet med den gl. museumsbygning. En sidebygning til den ny fløj rummer publikumstoilet og kustodebolig. I forbindelse med byggeriet

installeredes varme i den gl. bygning, der hidtil havde været uden opvarmingsmulighed. Udstillingsrummet på 175 m² i den ny fløj skal huse museets forhistoriske samlinger. Opsætningen af udstillingen begyndtes i efteråret 1973 efter modtagelsen af de første monter. 9. nov. 1973 holdtes officiel indvielse.

Foruden flere mindre *undersøgelser* og besigtigelser foretoges i 1973 et par større arkæologiske udgravninger. I Torsted udgravedes en dyssetids jordgrav, der lå placeret centralt i tomten af en langhøj. I Hover undersøgtes en romersk jernalders gravplads, der var truet af grusgravning. Der fandtes 3 grave fra ældre romertid og 6 grave fra yngre romertid samt en del rester af ældre jernalders bebyggelser. Det vigtigste fund var et romersk bronzefad fra kejser Augustus' tid. Undersøgelsen bekostedes af Rigsantikvarens Fortidsmindeforvaltning.

ROSKILDE MUSEUM

Besøgstal: Ca. 5.000 årlig, hvortil nu tillægges 15.000 fra udstillingsvirksomhed udenfor museet.

Udstillinger: Jul i årligt samarbejde med Holbæk Museum i forbindelse med særudstillinger i legetøj (1972), dukketeatre og billedark (1973) – Middelalderkeramik på Moesgård. Årlig juleudstilling i egne lokaler – lidt større og mindre skiftende udstillinger i museet (fastelavn – påske – lertøj – Roskilde Tidendes jubilæum – engelsk stengods m. m.). Større udstillingsmontere i Roskilde Bank: påbegyndt udstillingsrække.

Publikation: Niels A. Christiansen: Museum og Undervisning. J. L. Østergaard Christensen. F. Michelsen og

Niels A. Christiansen: Formidlingsproblemer (fællespublikationen for Roskilde, Holbæk og Næstved Museum).

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museumslektorat for såvel skoler som almindelig formidling: Foredrag, foreningsbesøg, 2 studiekredse, ekskursioner, besøg i museet, ovennævnte udstillinger og udsendelse af plancheudstillingerne: Dragt og Jul. Fast etableret undervisning for erhvervspraktikanter.

Vigtigere undersøgelser: Museet har fået fast ansat arkæologi-tekniker, der følger alle udgravninger i Roskilde by (undersøgelse af middelalderlig brolægning m. m.). Tilsyn og bevaring af bygningsrester ved nedbrydninger (gavl og enkelt fag af renaissancebindingsværk med lidt senere boligudstyr af paneler, døre og loft fra Wolffhechels Gaard, Maglekilde Kuranstalt, Louis Pios hus m. m.).

Vigtigere nyerehvervelser: Specielt til Gustav Wied museet, barndoms-museet, samlingerne af hede-bokultur, originalbilleder af topografisk-kunstnerisk interesse, møbler, keramik m. m.

Ny- eller ombygninger: Nyindretninger: 2 store fabriksrum i Kemps Garverier til magasinrum – det ene indrettet, det andet og større lige overtaget. Indretning af Gustav Wied samling.

Vigtigere konserveringsarbejder: Forhandlinger om oprettelse af stilling som konservator-tekniker.

SAMSØ MUSEUMSGÅRD

Besøgstal 1972: 8.056, heraf 2.401 voksne og 1.480 børn. De øvrige er familier, selskaber m. m. *1973:* 11.294, heraf 2.997 voksne og 3.251 børn.

Udstillinger 1972: Jættestuefund.

1973: Det gamle Tranebjerg, legetøj, Kyholm-fund, sølvstøj.

Publikationer: Samsø Museum, vejleder; Samsø Museumshof (1972).

Undersøgelse: Prøvegravning i jernalderlandsby syd for Besser.

Nyerhvervelser: Violin fra Koldby, bygget efter forbillede af en Stainer-violin (Jacob Stainer var hofviolinbygger i Østrig 1658-1683). Dåbsfad af tin fra 1670. Kisteplade fra 1731.

Konservering: Bronzer renses og strøget med metallak.

SILKEBORG MUSEUM

Besøgstal: 56.014.

Udstillinger: Hollandske fliser. Juletræ med gammel pynt. Gamle film og fotos. De ældste stenredskaber, der er fundet i Danmark. (lånt af Haderslev Museum).

Publikationer: Guide over Midtjyllands fortidsminder. Katalog over danske glas. Artikler i diverse tidsskrifter.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag om fund og resultater fra museets arbejdsmark samt rundvisninger på udgravninger. Særudstilling i Ry og på Silkeborg Højskole samt i et forretningsvindue i Silkeborg. 6 foredrag om forskellige emner indenfor forhistorien samt en ekskursion til omegnens oldtidsmindesmærker. Skolevandrestilling om den danske træskibsfart. Skolekasse med følgende indhold: (stenalderkasser): Lærrehæfte med gennemgang af de stenalderkulturer, der er repræsenteret i kasserne. Diverse stenredskaber. Diasserie med tilhørende bånd om udgravning af gravhøje. Elevopgaver til kasserne. Hæfte om dateringsmetoder.

Undersøgelser: Udgravning af tidlig-neolitisk gravanlæg ved Rustrup. Ud-

gravning af en meget rig bronzealdergrav ved Ry.

Nyerhvervelser: Overtagelse af Købmand Jones' bo, et helt intakt senempire hjem. Forfatteren Albert Dams arbejdsværelse og bibliotek.

Nyindretning: Omordning af magasin. Nyopstilling af museets oldsagsamling og store glassamling.

Konserveringer: Broncesværdet fra Ry-udgravningen. Liberts maleri af Silkeborg Papirfabrik.

SKANDERBORG MUSEUM

Besøgstal 1972: 1.406, *1973:* 1.664.

Publikationer: Museumsforeningen for Skanderborg og omegns årsskrift »Skvæt«.

I 1972 foretog museet en undersøgelse af en nyopdaget gravhøj ved Munnesbjerg i Dover sogn, Århus amt. Der fandtes spor af stenkredse, og der var enkelte sekundære begravelser.

Som gave har museet i 1973 modtaget et vievandskar, der stammer fra Øm kloster. Det blev omkring år 1900 fjernet fra klosterområdet, og kom senere til en have i Skanderborg.

SKIVE MUSEUM

Besøgstal 1972: 13.046; *1973:* 10.229.

Udstillinger: 13 kulturhistoriske udstillinger og 17 kunstudstillinger.

Publikationer: Medudgiver af MIV, Årbog for museer i Viborg Amt.

Undervisningsmateriale: Emnekasser er udarbejdet og distribueres på amtsplan gennem Viborg Stiftsmuseum.

Undersøgelser: Romersk jernalders kvindegrav, broncedepot fra yngre bronzealder, tragt bæger (periode C). Flere store negativarkiver er blevet undersøgt og indlemmet i museets samlinger.

Nyindretninger: I juni 1972 påbegyndtes driften af Viborg Amts Konserveringsanstalt i det dertil indrettede lokale på museet.

SYDSJÆLLANDS MUSEUM

Besøgstal i 1972: 8.995 (heraf 1.773 skolebørn, der har besøgt museet som led i undervisningen).

Undersøgelser: Museet har i 1972 fortsat den i 1971 for Nationalmuseets 1. afd. påbegyndte undersøgelse af en senpalæolitisk boplads Stoksbjerg vest for Porsmosen.

Nyerhvervelser: Som gave fra dødsboet efter Marius Michaelson, Langebæk, død 18. marts 1972, 76 år gammel, er modtaget værktøj fra hans faders tømrer- og karetmagerværksted i Skovhuse, som blev indrettet i 1890. Ved køb er erhvervet et landbord fra slægtsgården »Diersdal«, Bakkebølle samt et maleri fra ca. 1900 med udsigt fra Orige mod Vordingborg Slotsruin.

Nyindretninger: Tyverialarm er blevet installeret. Der har været arbejdet med forberedelserne til nyopstilling af oldtidssamlingen.

Oplysningsvirksomhed: Under aftenbesøg har museet været forevist for forskellige foreninger.

Besøgstal i 1973: 8.979 (heraf 1.654 skoleelever, der har besøgt museet som led i undervisningen).

Undersøgelser: Udgravning af boplads fra yngre bronzealder på Knudshoved Odde har været fortsat 10 dage i august 1973. Museet har i 1973 fortsat den i 1971 påbegyndte undersøgelse for Nationalmuseets 1. Afd. af den senpalæolitiske boplads Stoksbjerg Vest.

Nyerhvervelser: Museets samlinger (bortset fra oldsager) er blevet forøget med 186 numre. Som gave er modtaget

et chatol og 9 billeder. Fra dødsboet efter overlæge Lundstein, Langø er som testamentarisk gave modtaget 3 malerier, de to med motiver fra Vordingborg.

Nyindretninger: Nyopstilling af oldtidssamlingen med hovedvægt på ældre stenalder i Sydsjælland er i samarbejde med magister Gitte Henriksen, Nationalmuseet nu næsten gennemført. Foruden museets egen Sværdborgsamling bygger nyopstillingen på det gennem årene tilvejebragte materiale bl. a. fra bopladsen Stoksbjerg Vest. Til gennemførelsen af nyopstillingen har museet modtaget tilskud. Udstillingen giver nu et instruktivt billede af ældre stenalder i Sydsjælland.

SÆBY MUSEUM

Besøgstal 1972: 5.200, *1973:* 5.900.

Udstillinger: »Fra Perserkongens Hof«, »Julemærker«, »Billedskærerarbejder (af lokal billedskærer) og en udstilling af u-landsting (salgsudstilling).

Oplysningsvirksomhed: Omvisninger for besøgende skoler og foreninger.

Nyerhvervelser: Forskelligt skolemateriel (bøger, landkort, anskuelsesbilleder). Kniplebrædt med alt tilbehør.

Nyindretninger: Et nyindrettet loftsværelse m. varme er taget i brug som magasin.

SØLLERØD MUSEUM

For Søllerød Museums vedkommende var årene 1972 og 1973 karakteriseret af museets flytning til den gamle lystgård Mothsgården, som Søllerød kommune købte i 1969. I 1970 blev Mothsgården, der ligger midt i Søllerød by, fredet i klasse B og et restaureringsarbejde begyndtes i samarbejde med Nationalmuseet.

Arbejdet med *nyopstilling* af museets samlinger påbegyndtes i efteråret 1973 efter at en nyoprettet museumsinspektørstilling var blevet besat d. 15.8.1973.

Fra 1969 til 1.9.1973 havde museet haft lokaler på Nærum Ungdomsgårds loftsetage, men allerede i april 1973 lukkedes museet med den forestående

flytning for øje. I 1972 havde museet, der på det tidspunkt havde åbent 4 timer ugentligt, 400 besøgende.

VARDE MUSEUM

Besøgstal: Varde museum: 9.689, Blåvandshuk Egnsmuseum etab. 1973: 700, ialt: 10.389.

Udstillinger: G. Franceschi »Fransk-

Rokoko-dragkiste fra 1745, bemalet med blå kineserier, fra herregården Hesselmed i Ål sogn. Foto: B. Kjær, Varde.

romersk kunst«, »Varde – i de gode gamle dage«, »Varde sølv«, »Lyngbortegninger«, »Hollandske fliser«, Danmarks folkelige broderier: Gamle broderier fra Ribe Amt, »H. K. Kristensen udstillingen«, »Borgene langs Varde og Linding åer«, Grafikudstilling fra »Trykkerbanden«, »Langs de Waterkant«, »Jacob A. Riis«; maleriudstillinger: af Hans Nissen Aalling 1890-1971, af P. Østergård Hansen, af Poul Poulsen, Willy Mathiassens malerigave.

Publikationer: Mark og Montre 1972: S. Manøge Hansen »Betydningsfulde højrester i Øse«; Fritze Lindahl »En molling fra Vejers«.

Nyindretninger: Stue fra ca. 1920. Varde by belyst gennem billeder og genstande.

VENDSYSSEL HISTORISKE MUSEUM

Besøgstal: 18.837.

Udstillinger: Grønland i focus – Fredning af fortidsminder – Fliser fra Holland – Gammel Hjørring – Løb og lertøj – Jacob A. Riis – Der var engang et rådhus – Danske Våbenfabrikker og Arsenaler – Gryler – Langs de Waterkant.

Publikationer: A. Skjødsholm, Palle Friis og Svend Thomsen: Teknisk Selskab 1971. VHM.: Rubjerg Knude Fyr, Forslag til fremtidig anvendelse. VHM.: Hjørring-Turistbrochure. VHM.: Museer i Vendsyssel 1972, særtryk af Historisk Samfunds årbog. VHM.: Notat til forår 1973. VHM. og Ole Skensved: Katalog til museets kirkesal. VHM.: Notat til sommer 1973. VHM.: Museer i Vendsyssel, særtryk af Historisk Samfunds årbog.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Foredrag om museumsplaner og -problemer i foreninger. Foredrag

om jernalderen i forbindelse med udstilling i skoler. Afholdelse af kursus om »Gammel Hjørring« for fælleslærerrådet. Historisk-arkæologisk lærerinstruktionskursus i samarbejde med forsøgscentret i Lejre.

Vigtigere undersøgelser: Undersøgelse af offermose fra ældre romersk jernalder i samarbejde med Forhistorisk Museum, Moesgård: Egebjerg, Ugilt sogn. Undersøgelse af jernalderardspor i samarbejde med Viggo Nielsen: Grishøjgårds krat, Tolstrup sogn.

VIBORG STIFTSMUSEUM

Besøgstal 1972: 23.365, 1973: 29.453.

Udstillinger: I 1972 blev det meste af året anvendt til nyopstilling af hovedsamlingen, og særudstillingsprogrammet omfattede derfor navnlig mindre udstillinger, heraf 5 i vinduesmontrer i Det gamle Rådhus, og 3 i særudstillingslokalet i Paradis: to fotografiske og en grafisk udstilling. Museet deltog desuden i udstillingerne »Billedvævning 1972« og »Dansk Brugskunst 1972«, samt i en udstilling i Herning i anl. af Landboforeningernes 100-års jubilæum. I 1973 afvikledes 8 større særudstillinger af kulturhistorisk art, udlånt fra museer i Ålborg, Århus, Ribe, København og Juliane-håb. Til brug i Juliane-håb lavede museet samtidig udstillingen Ler og Strå. I vinduesmontrerne vises 3 udstillinger, heraf een lavet af byens skoleelever.

Publikationer: Museets medarbejdere bidrog med 6 artikler i MIV 2 1972, udg. af museerne i Viborg amt, samt med et afsnit i Gyldendals Midtjylland og en artikel i Nordisk Kulturhistorisk leksikon. I 1973 skrev museets medarbejdere 7 af MIV's artikler, samt kata-

loger til nyopstillingen af hovedsamlingen.

Oplysnings- og undervisningsvirksomhed: Museets medarbejdere afholdt i 1972 5 foredragsserier og flere enkeltforedrag som led i oplysningsarbejdet på egnen. Der har været afholdt o. 40 omvisninger på museet og i Hvolris for besøgende skoler, samt udarbejdet 1 vandrestilling og 8 mindre udstillinger i byens institutioner. I 1973 medvirkede museet ved 5 foredragsserier og flere enkeltforedrag i byen og omegnen, samt udarbejdede 6 mindre udstillinger på skoler o. lign. i byen og to vandresamlinger til amtets skoler. Der afholdtes o. 30 omvisninger på museet og i Hvolris.

Vigtige undersøgelser: Museets vigtigste undersøgelse i 1972/73 var de byarkæologiske udgravninger af de håndværkerkvarterer, som fandtes i vikingetidens og middelalderens St. Sct. Pederstræde i Viborg. Her var på grund af terrænforholdene bevaret usædvanlig mange træ- og læderrester, både af detaljer og bygningsdele. Til brug for byens bevaringsplan er der i 1972 blevet foretaget en registrering af samtlige huse inden for planen. Desuden er Daugbjerg-Mønsted området blevet gennemgået med henblik på en etnologisk undersøgelse af kalkminedriften. I forbindelse med byggemodningen af et stort område øst for byen i 1973 er området blevet undersøgt arkæologisk og etnologisk bl. a. ved en udgravning af et landsbyanlæg fra ældre romersk jernalder. Samme år undersøgte en større urnegravplads ved Engedal og en tidlig neolitisk jordgrav ved Hejring. I forbindelse med udarbejdelse af en amtsanalyse har museets medarbejdere berejst dele af det gamle Viborg amt

for at udpege kulturhistorisk værdifulde landskaber og enkeltheder.

Vigtige ny erhvervelser: Inventar fra en købmandshandel og et snedkerværksted, en række tekstiler fra o. 1900-1920, en empiresofa fra et af Viborgs embedsmanshjem. Desuden har museet fået deponeret et smukt senmiddelalderligt relikviegemme.

Ny- eller ombygninger, nyindretninger: Viborg Stiftsmuseum har 1972/73 gennemført en nyindretning af de to øverste etager i museumsbygningen i Det gamle Rådhus med en omfattende restaurering af hele huset. Derefter er museets middelaldersamling blevet nyopstillet med særlig vægt på de religiøse forhold i byen, og derefter den nyere tids samlings genstande fra perioden 1730-1840 opstillet i midteretagen med særlig vægt på købstadens kultur i denne periode.

Konservering: I forbindelse med nyopstillingen er der gennemført en omfattende konservering af de udstillede genstande dels i Viborg, dels i København.

VÆRLØSE MUSEUM

Besøgstal 1973: 2.034.

Publikationer: Årsskrift. Siderne 11-30 danner et særtryk: Værket ved Søndersø.

Oplysning- og undervisning: Ca. 15-20 skoleklasser som besøgende med foredrag og omvisning.

Ny erhvervelser: En del arkivalier, en del i gl. håndskrift (kontrakter og handeler, gode tekstiler).

Vi ligger i øjeblikket med planer for nybygninger og ombygning af eksisterende bygninger. Statens lokalmuseumstilsyn er involveret.

ØLGOD MUSEUM

Besøgstal: Egnsmuseet: 1.616, Mejerimuseet »Hjedding«: 2.100, Skolemuseet »Hodde gl. skole«: 2.210, i alt: 5.926.

Udstillinger: 3 stk. »Ukendte fotografier fra Ølgod og omegn«.

Publikationer: Museets årsskrift 1972 og 1973. »Hjedding Andelsmejeri 1882-1905«, »Hodde skole 1831-1955« 2. udgave, »Saga« 1972, Mark og Montre 1972: Om altertavlen i Hoven kirke; Kylekæppen, hyrdens lange arm, 1973: Hodde-landsbyen.

Oplysningsvirksomhed: Foredrag: »Ølgod i 30erne«, »Per Holdensen, en vestjysk landbygmester«.

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

Besøgstallet var både i 1972 og 1973 præget af ombygninger, idet museet i perioder var helt eller delvis lukket. I 1972 var tallet 13.662, i 1973 12.777.

Udstillinger: Billeder fra fotograf Tønnies arkiv, glas fra danske glasværker og -samlinger, vikingetidens maskebilleder (»Gryler«), »Fra vore bedste-førelæres tid«, »Ringridning«, kvindegrav fra overgangen mellem romersk og germansk jernalder (se nedenfor), »Aalborg og middelalderen«.

Publikationer: Jan Kock: Aalborg og middelalderen«, 1973.

Vigtigere undersøgelser: En rig kvindegrav fra jernalderen blev i 1973 som en stor kridtblok hjemtaget fra Sønderholm sogn og færdigudgravet på museet. Ved Skovbakhushuset i Ø. Hassing sogn afdækkedes et bopladsområde, der både rummede en hustomt fra førromersk jernalder og en hustomt fra yngre stenalder.

Ombygninger og nyindretninger: I 1972 flyttede Nordjyllands Kunstmuse-

um til egen, nyopført bygning, og Aalborg Historiske Museum fik derved rådighed over hele museumsbygningen i Algade. Dette hus blev opført til formålet 1878-95 og har hidtil for størstedelen været uden varme og lys. Nu begyndte en ombygning og nyindretning, der varede hele 1973 ud. Nyopstillingen af samlingerne skal derfor ikke omtales i denne beretning. Til værksteder og magasiner lejedes et par etager i en tidligere fabriksbygning, Ved Standen 13. Heller ikke her blev ombygningen og nyindretningen afsluttet i 1973.

FORHISTORISK MUSEUM

MOESGÅRD

Siden Forhistorisk Museum i 1970 åbnede i nye omgivelser på Moesgård syd for Århus har man kunnet glæde sig over en støt stigning i *besøgstallet*. I 1973 var der 72.981 gæster mod 67.998 i 1972.

I toårsperioden vistest 6 *særudstillinger* med følgende emner: Ny Guinea, Ovnfund fra Nørhå, Persien, Lertøj fra middelalderen, Thaiandske samlinger og Indisk landsbyteater. Endvidere arrangeredes et antal mindre udstillinger i banker og biblioteker, og gennem Moesgårds park og skov anlagdes en »oldtidssti« forbi rekonstruerede eller overflyttede stenaldergrave, jernalderhuse m. v. I vintermånederne afholdtes foredrags- og filmarrangementer, og årligt gennemførtes ca. 120 rundvisninger hovedsageligt for skoleklasser.

I 1972-73 udsendtes følgende *publikationer*, tildels indenfor rammerne af Jysk Arkæologisk Selskab: Århus Sønder vold, Ancient Paper of Nepal, Preliminary Survey in East Arabia 1968, Megalithic Graves and Ritual,

KUML 1971, KUML 1972, Dansk Middelalderlertøj 1050-1550, On the processing of pottery data, Danmarks Oldtid på Moesgård (dansk, engelsk, tysk), Moesgaard. Oldtidsstien (da. eng. ty.), Jernalderen (lærervejledning), Vikingetiden (lærervejledning).

Museet gennemførte, tildels i samarbejde med andre museer følgende større *udgravningsprojekter*: Yngre stenalders bopladser ved Myrhøj og Sarup, gravhøje ved Troelstrup, Lindet, Tingskoven og Tolne, befæstningsanlæggene Danevirkes Hovedvold, Danevirkes Østervold, Danevirkes Nordvold, Buevolden samt Hedeby's forland. På den kommende motorvejsstrækning Horsens-Skanderborg-Århus blev foretaget rekognosceringer og udgravninger langs vejføringen. Alene på strækningen Skanderborg-Århus lokaliseredes mere end 30 anlæg af forskellig art, først og fremmest bopladser og grave

fra sten- og jernalder. I Århus by undersøgtes ved Vestergade byaflejringer fra middelalder og nyere tid.

Til Forhistorisk Museum indgår også beretninger og fundmateriale vedr. udgravninger foretaget af Aarhus Universitets forhistorisk arkæologiske institut. I 1972-73 omfattede dette følgende undersøgelser: ældre stenalders bopladser ved Vejstrup skov, Øster Jølby, Brovst, Ringkloster og Norsminde, depotfund fra ældre bronzealder ved Vognserup og flere bopladser fra ældre jernalder i Nordjylland.

Blandt de lokalemæssige *nyindretninger* i 1972-73 kan nævnes, at Moesgårds gamle svinestald blev ombygget til lokaler for universitetsundervisningen, at konserveringsafdelingen fik ny rumfordeling bl. a. i forbindelse med opstilling af røntgenapparat, og endelig, at der ved cafeteriet etableredes en beskeden legeplads.

Dansk kulturhistorisk Museumsforening

Mødet fandt sted på Højskolehjemmet, lørdag den 31. august kl. 9, og følgende museer var repræsenteret: Bangsbomuseet, Djurslands Museum, Esbjerg Museum, Falsters Minder, Fiskeri- og Søfartsmuseet Esbjerg, Forhistorisk Museum Moesgaard, Fredericia Museum, Frederiksborgmuseet, Frederiksværk Museum, Frilandsmuseet, Gilleleje Museum, Grindsted Museum, Haderslev Museum, Helsingør Bymuseum, Herning Museum, Vendsyssel historiske Museum, Hjørring, Holbæk Museum, Holstebro Museum, Hørsholm Egns Museum, Kalundborg Museum, Københavns Bymuseum, Køge Museum, Landbrugsmuseet, Limfjordsmuseet, Lolland-Falsters Stiftsmuseum Maribo, Musikhistorisk Museum, Nationalmuseet, 1. afd., 2. afd., 3. afd., Konserveringsanstalten, Næstved Museum, Odder Museum, Odsherreds Folkemuseum, Odense Bys Museer, Orlogsmuseet, Antikvarisk Samling Ribe, Kulturhistorisk Museum Randers, Ringkøbing Museum, Roskilde Museum, Skagens Fortidsminder, Skive Museum, Svendborg Museum, Søllerød Museum, Museet på Sønderborg Slot, Thisted Museum, Tøjhusmuseet, Varde Museum, Viborg Stiftsmuseum, Værløse Museum, Ølgod Museum, Den gamle By Aarhus og Aalborg historiske Museum.

1. *Valg af dirigent:* Efter formanden, Mogens Ørnses' velkomst og på dennes forslag valgtes museumsinspektør Peter Seeberg, Viborg til mødets dirigent.
2. *Nye medlemmer:* Julianehebå Museum havde ansøgt om optagelse i foreningen. Dette godkendtes af forsamlingen uden afstemning.
3. *Styrelsens beretning for 1973/74:* Formanden aflagde for styrelsen følgende beretning:

Siden sidste årsmøde har den danske museumsverden mistet to af sine veteraner: Poul Fredholm på Tåsinge og Peter Riismøller i Ålborg. Begge var de dynamiske museumsfolk, der aldrig glemte glæden ved det faglige engagement og altid glædede sig mest ved at delagtiggøre andre i deres begejstring. En årsberetning er en art statusopgørelse over arbejdsindsats og resultater, og den skulle også gerne tjene som udgangspunkt for en bedømmelse af fremtidsmuligheder og planlægning af kommende arbejde. Jeg skal prøve at aflægge en sådan beretning også i år, men jeg gør det i grunden uden større lyst, for alt taget i betragtning står årets resultater næppe i noget rimeligt forhold til foreningens arbejdsindsats. Det har været et år præget af for-

handlinger, men af uafsluttede, uforløste og defensive forhandlinger, og museumsverdenens praktiske og økonomiske situation tegner sig i år ligeså uafklaret som i fjor og i for-fjor og i for-for-fjor.

Folketingets behandling af museumsloven blev, som det vel også var ventet, en paradeforestilling, hvor både tingets og foreningens repræsentanter udførte deres roller med passende alvor og engagement, men den såkaldte lov-revision indskrænkede sig påny blot til en fastsættelse af terminen for næste revision, der nu skal finde sted »senest i folketingsåret 1975/76«, og al vor optimisme må herefter knyttes til det lille ord »senest«.

Også revisionsdepartementets undersøgelse af museernes forhold har i det forløbne år tæret på sparsomme arbejdsressourcer i den danske museums-verden. Der er ført endeløse – og måske også frugtesløse – forhandlinger om besøgstatistikken og dens kildeværdi, og vi må nok i et tilbageblik tildele os selv en lille, kritisk revisionsanmærkning, fordi vi brugte så megen tid på denne sag.

Endelig og ikke mindst er det forhandlingerne omkring det nye museumslov, der giver tonen an i denne årsberetning. Den nye lov er endnu ikke blevet frigjort af udvalgenes og underudvalgenes, af de økonomiske beregningers, de små magtkampes og den juridiske æstetiks fangarme. Vi håber stadig at få et levedygtigt væsen – måske endog et museumsvæsen – ud af alt dette; men man skal være meget tæt på forhandlingerne for overhovedet at registrere de fremgange, der dog stadig sker. Det er en stor skuffelse for foreningens forhandlere og endnu mere for dens øvrige medlemmer, at dagen i dag ikke betegner den afslutning på museumsudvalgets arbejde, hvor forslaget til en ny lov endelig kunne åbenbares og diskuteres. Det var ventet og stillet i udsigt indtil for ganske nylig.

Som en følge af den usikre situation, hvori museerne stadig befinder sig, måtte museumskurset på Brandbjerg tilmed aflyses, og dette inspirerende højdepunkt i det vanlige foreningsår har vi altså også måttet undvære i 1973/74.

Jeg skal ikke med disse dystre indledningsbemærkninger hævde, at styrelsens arbejdsindsats har været forgæves. Vi fik da – fordi museumloven revision igen blev udsat – en ekstraordinær bevilling, der var dobbelt så stor som i fjor, og den var der god brug for. Vi fik da en beretning fra revisionsdepartementet, der indeholder mange gode og værdifulde oplysninger og ikke ret mange meningsløse, og forhandlingerne om den nye museumslov er da slet ikke brudt sammen, men trækker blandt andet i langdrag, fordi foreningens forhandlere lige så stædigt fastholder museernes synspunkter, som andre interessegrupper fastholder deres. Vi holder altså stand og noterer, at noget kunne være gået endnu værre, men det er meget vanskeligt at gøre op, hvad foreningens tilstedeværelse ved alle disse forhandlingsborde egentlig har betydet. Mærkbare spor i det enkelte museums arbejdssituation har al denne aktivitet i hvert fald ikke sat sig endnu.

Vi bør da næppe i år bruge megen tid på en beskrivelse af museernes almindelige, kritiske situation. Vi beskæftigede os ret indgående hermed i

årsberetningen i fjor (STOF nr. 8, s. 14–16), og meget nyt kan desværre ikke føjes til. Magtesløsheden i den eksisterende museumslov er blot blevet yderligere understreget i det forløbne år, og det forekommer fremdeles ubegribeligt, at folketinget ikke i højere grad føler sig ansvarlig over for kontinuiteten i sin egen lovgivning. Revisionsdepartementets beretning har netop med et fyldigt talmateriale illustreret, hvor stærkt staten engagerede sig i den lokale museumsudvikling fra 1958 og til en brat standsning i begyndelsen af 70'erne. Det er ikke beløbenes størrelse, der imponerer, men deres vækst – den betingelsesløse investering i stadigt nye museumsinitiativer, der i denne periode mere end fordoblede antallet af statsunderstøttede, kulturhistoriske museer. De fik simpelthen lov til at vokse frem, hvor der var grobund for dem, og statens tilbud om at dække halvparten af udgifterne gav megen god grobund. Det er denne udviklingsstøtte, der i dag er hørt op. Med fastlåsende tilskudsbeløb og ekstraordinære bevillinger søger staten ganske vist nødtørftigt at holde det i live, som den i de foregående 12–14 år har været med til at lokke frem og udvikle, men statens andel i museernes faktiske driftsudgifter er hastigt svindende og dermed også dens muligheder for at øve indflydelse på museernes fremtidige udvikling og virksomhed. Det er en ringe start at give en ny museumslov, der netop efter alles ønske skulle sikre en mere bevidst museumsplanlægning, end vi hidtil har kendt.

Derfor har foreningen da også i år – ligesom tidligere – prøvet at få folketingets kulturudvalg til at acceptere en à jourføring af beregningsgrundlaget for statens tilskud, således at den eksisterende lovs tilskudsprincipper kunne bevares, indtil andre principper bliver fastlagt i en ny lov. Som nævnt lykkedes det ikke, og vi fortsætter da med en lovgivning, hvis ånd og bogstav siger ét, og hvis tilskudspraksis siger noget andet. Lad os bare med et par tal illustrere situationen: Hvis den gamle lov havde levet op til de forventninger, som man i 1969 med rette stillede til den, ville statstilskuddet i dag have udgjort 9,3 mill. kr., beregnet på grundlag af de stedlige tilskud i 1973/74 og suppleret med en tiltrængt løn- og prisregulering af tilskudsloftet. Vi har i år 5,6 mill. kr. i statstilskud, inclusive en ekstraordinær krisebevilling. Eller sagt med andre ord og tal: I den kritiske periode fra 1969/70, hvor basisåret frøs fast, og indtil i dag er statens »halvpart« af museernes driftsudgifter faldet fra 42 % i 69/70 til 24 % i 74/75. En fortsættelse af denne udvikling igennem flere år vil selvsagt gøre det meget vanskeligt for en ny museumslov at realisere blot nogle af de forhåbninger, vi stadig så gerne vil knytte til den.

Jeg har tidligere på året, på Hindsgavl-mødet, orienteret om lovforslagets foreløbige indhold, og lad mig for at undgå gentagelse blot henvise til referat fra dette møde. Jeg prøvede her at anskue lovforslaget i sammenhæng dels med den tidligere museumslovgivning, dels med de behov for fælles arbejdsplanlægning, som stadig mere bevidst kommer til udtryk i museumsverdenen, og det var da vist den almindelige opfattelse, at den museumsstruktur og de tilskudsordninger, der er skitseret, på rimelig måde vil kunne tilgodese

både de enkelte museers og helhedens interesser. Hovedlinierne heri er da også i god overensstemmelse med de ønsker, som museumsforeningen selv gav udtryk for, før udvalgsarbejdet begyndte. Når forhandlingerne stadig trækker i langdrag, skyldes det altså ingen massiv opposition fra de kulturhistoriske museers side, men der er mange andre interesser, der også skal tilgodeses, og der er mange små problemer, der vokser sig store undervejs. Og så er der endelig de helt store og velkendte problemkomplekser, som man i enhver forhandlingssituation har en tilbøjelighed til at gå udenom, for det er jo skønt at bevare enigheden længst muligt. De ligger imidlertid altid og venter ved vejs ende, og der er vi nu.

Et sådant velkendt problemkompleks knytter sig traditionelt til forholdet mellem lokalmuseerne og Nationalmuseet, og det overskygges tilmed i dag af Nationalmuseets og de øvrige kulturhistoriske museers forhold til Rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning. Det drejer sig blandt andet om rettigheder og pligter til at foretage undersøgelser og om rettigheder og pligter til at påtage sig konservering, registrering og opbevaring af det materiale, der enten tilbydes museerne eller fremkommer ved undersøgelser. Det drejer sig om fordelingen af de fund, der i henhold til lovgivningen tilhører det offentlige, og hvis koncentration i en enkelt institution ikke længere opfattes som en selvfølge, og det drejer sig om a) jourføring af sådanne centrale registre, der på en overkommelig måde kan give adgang til alt det materiale, der uopholdeligt hober sig op i de mange museer. Jo flere museer, vi får, og jo mere professionelle vi bliver, jo mere nødvendigt bliver det også, at alle disse problemer får mulighed for at finde deres løsning i det daglige arbejde. I museernes kreds vil det vel i dag være acceptabelt, om et repræsentativt nævn eller udvalg fik myndighed til at forvalte disse fælles anliggender, thi når et interessefællesskab ønskes fremmet, og en række interessemodsatninger samtidig skal vurderes og afvejes, ja så forekommer det os i 1974 mest rimeligt, at interessenterne på demokratisk vis udpeger en styrelse. Fortidsmindeforvaltningen har imidlertid endnu ikke villet indgå i et sådant »interessentselskab«, men har med naturfredningsloven i hånden hævdet sin uindskrænkede autoritet over det såkaldt »antikvariske arbejdsområde« og dermed over væsentlige dele af den virksomhed, der er et helt elementært grundlag for museernes eksistens. Vi har lejlighedsvis i denne diskussion, som altså stadig fortsætter, opereret med begreberne »antikvarisk« og »museal«, som om de var vidt forskellige og ikke bare to sider af samme sag, og vi har nok i disse forhandlinger – ligesom i forhandlingerne med revisionsdepartementet – for sent erkendt, at kendskabet til et museums væsen ikke er almeneje. Lad mig derfor blot endnu engang erindre om de museumsdefinitioner og om den analyse af museernes virksomhed og behov, der blev udarbejdet i forbindelse med Grenåmødet i 1972 (STOF nr. 3). Det er ingeniørligt et udtømmende arbejde, men det er stadig nyttigt læsning.

En meget enkel museumsdefinition finder vi f. eks. her: »Det er de kultur-

historiske museers opgave 1) gennem materialeindsamling og bevaring at sikre tilstedeværelsen af materielt kildemateriale til fortolkning af samfundets fortid, og 2) at deltage i fortolkningsprocessen og at formidle resultaterne gennem udstilling og publikation.« Hvis man opfatter de begreber, som denne definition opererer med, i vid forstand, er den for såvidt udtømmende, og den viser da samtidig, hvor vanskeligt det vil være at skelne mellem antikvariske og museale arbejdsopgaver. Uanset hvad man kalder arbejdsfunktionen, er det en elementær museumsopgave at indsamle og bevare antikvarisk kildemateriale. I fortidsmindeforvaltningens regi er det antikvariske arbejdsområde blot begrænset til naturfredningslovens definition af begrebet fortidsminder – for museerne er området videre. I fortidsmindeforvaltningens praksis er det antikvariske arbejde begrænset til et feltarbejde, der freder eller undersøger fortidsminder – i museernes praksis må enhver undersøgelse følges op af det bevaringsarbejde, der er knyttet til konserveringslaboratorier, opbevaringsfaciliteter, arkiver og registre. I fortidsmindeforvaltningens og naturfredningslovens forstand er det antikvariske arbejde en bevaring for bevaringens egen skyld – i museal forstand er der tale om en bevaring med det formulerede formål: at bidrage til en fortolkning af samfundets fortid. At udskille og rendyrke et særligt sæt antikvariske arbejdsopgaver inden for museernes samlede arbejdspektrum er efter vor bedste overbevisning ligeså urealistisk og uhensigtsmæssigt som for eksempel at ville rendyrke museernes forskning eller bevaring eller formidling, for alle disse begreber har netop eksistensberettigelse i relation til hinanden. Så enkel og så kompliceret er et museums natur, hvad enten det er stort eller lille. Derfor kan man heller ikke bedømme varetagelsen af den samlede museumsfunktion på grundlag af en besøgsstatistik – men det er straks en anden sag, omend også aktuel.

Iblandt de emner, som Grenåmødet behandlede og museumsudvalget siden har taget op, var også ønsket om at få fastlagt en museumsuddannelse. Brandbjergkursets aflysning har aktualiseret dette emne, thi foreningens museumskurser er jo foreløbig det eneste, beskedne tilbud, der foreligger, om undervisning af museumsfolk som museumsfolk – og det tilbud kan ingen være tjent med at undvære. Det må imidlertid erkendes, at denne kursusvirksomhed er bygget op på et meget spinkelt fundament, idet hvert enkelt arrangement økonomisk må hvile i sig selv, for der er ingen kassereserver, der kan dække et eventuelt underskud. Før et sådant kursus realiseres, må styrelsen derfor meget nøgternt vurdere, om det kan forventes, at medlemmerne i tilstrækkeligt omfang slutter op om det påtænkte arrangement. Det er en bedømmelse af foreningens risiko, og en meget enig styrelse fandt her i foråret, at risikoen var for stor. men vi var også enige om, at denne situation meget nødtigt skulle gentage sig. Vi foreslog derfor straks i en ansøgning til ministeriet, at det tilskudsbeløb, der blev sparet i år, kunne komme os til gode i form af en dobbeltbevilling næste år, hvor museernes krisesituation næppe er overstået. Det ville give mulighed for at reducere

kursusafgiften i 1975, således at der påny kunne skabes sikkerhed for fuld tilslutning til undervisningen, og således at styrelsen med sindsro og i god tid kunne leje en skole og træffe bindende aftaler med en lærerstab. Denne ansøgning er imidlertid ikke blevet imødekommet, og det er da fremdeles foreningen, der alene må bære risikoen. Det kan næppe undgå at få konsekvenser for kursets fremtidige tilrettelæggelse og kvalitet, idet økonomiske hensyn nu må afvejes meget nøje imod praktiske og pædagogiske hensyn. Det er på denne baggrund en trøst – og ikke uvæsentlig – at foreningens formålsparagraf er formuleret så bredt, som den er. For selvom museernes praktiske og økonomiske landvindinger igen i år er hastigt overset, har foreningen da i nogen grad kunnet leve op til sin anden hovedforpligtelse: at fremme det faglige og kollegiale samarbejde mellem museerne. Det er gjort på mange måder.

Forbindelsen mellem de mange medlemsinstitutioner er trofast blevet varetaget af STOF under redaktion af Finn Grandt-Nielsen, der nu ikke blot er ansvarlig over for styrelsen, men også over for presseloven. Han har i dette arbejde kunnet støtte sig til et 3-mands redaktionsudvalg, og på samme måde har et bredt sammensat udvalg af medlemsrepræsentanter bistået Holger Rasmussen og Palle Friis i redaktion og tilrettelæggelse af ARV OG EJE. Årbogen har igen engang med sin årgang 1973 fået lov til at afspejle alsidigheden i de kulturhistoriske museers arbejde, og den imødekommer hermed et medlemsønske og forhåbentlig også et publikumsbehov. Et tiltrængt register over indholdet af Arv og Eje 1956–70 har årbogsredaktionen yderligere kunnet lægge på bordet i år, og også det opfylder ønsker, som både årsmøderne og bibliotekernes brugere ofte har givet udtryk for. En fornyelse i foreningens publikationer er det *museumsregister*, der netop er afsluttet. Niels Bendsen har redigeret det, Statens lokalmuseumstilsyn har ydet støtte, og Lakolk-møderne har som ideforum stået fadder hertil. Det er i sig selv en ganske nøgtern og ganske imponerende statusopgørelse over, hvad danske museer står for i dag, så lad os håbe, at det vil lette adgangen til vore museer af uddannelsessøgende og besøgende af alle kategorier. På foreningens opfordring har Else Marie Boyhus i *Museumsnytt* givet en oversigt over museumsuddannelsen i Danmark, og Knud Klem har i aktuel anledning – troede vi da – påtaget sig den opgave at skildre de danske museers udvikling fra 1958 til 1974. Artiklen trykkes i *Fortid og Nutid* og bærer den tankevækkende titel »Museerne i forventningens tegn« (se XXV s. 528 ff.). Denne ganske flittige publikationsvirksomhed er resultatet af et meget nært samarbejde mellem medlemmerne og en styrelse, der stadig ser det som en fornem opgave at uddelegere arbejde og ansvar. Det kan man gøre af mange grunde, men det er i hvert fald også gjort ud fra ideelle og principielle overvejelser.

Samme princip er blevet fulgt i det repræsentative arbejde, hvor styrelses- og medlemsrepræsentanter har delt pligterne imellem sig. Således i *Dansk historisk fællesforenings styrelse*, i *Statens lokalmuseumstilsyn* og i *Lokalmu-*

seumstilsynets registreringsudvalg, der – i parantes bemærket – er ved at lægge sidste hånd på de første udsendelser af vejledende regler for museernes arbejde. Endvidere i *Ørlevklosterudvalget*, der også i år melder alt vel, omend med lidt mindre selvsikkerhed end i fjor, i *Udvalget vedrørende museernes arbejdsplanlægning og specialisering*, der nedsattes på Hindsgavl-mødet i år, og i *Udvalget vedrørende kontingentberegning*, der nedsattes på sidste årsmøde efter et lidt pinligt intermezzo, hvor det vistnok åbenbaredes, at reglerne for foreningens skatteudskrivning kan fortolkes på flere måder. Det lovede vi at råde bod på; men kontingentudvalget henstiller nu, at vi udsætter spørgsmålet om nye regler, til der foreligger et nyt regnskabsskema, og det skulle ske snart. Endelig har styrelses- og medlemsrepræsentanter deltaget i *det nordiske museumssamarbejde*, bl. a. på møder i Oslo og i Stockholm, ligesom flere af os selvsagt har været impliceret i de *ministerielle udvalg og underudvalg*, der beskæftiger sig med museumsloven. Lad mig blot for én gang skyld erindre om, at foreningens repræsentant i hovedudvalget stadig er Peter Seeberg, idet Else Marie Boyhus og jeg sidder der på andre mandater, ligesom foreningen officielt har udpeget en repræsentant, Mette Müller, til underudvalget for specialmuseerne, medens andre museumsmennesker, der færdes i de samme forhandlingslokaler, er kommet her ind ad andre veje. Denne forskellige baggrund for vor tilstedeværelse har vist ikke haft nogen reel indflydelse på forhandlingerne, hvor hensynet til museernes fællesanliggender tilsyneladende altid er gået forud for de særinteresser, som enkelte institutionsrepræsentanter kunne have gjort gældende. Den erkendelse har disse mange forhandlinger med skiftende deltagere i hvert fald uddybet: at de kulturhistoriske museer uanset art og emne, og uanset om de er statslige, kommunale eller private kommer hinanden ved, er afhængige af hinanden og har brug for hinanden. Det er egentlig blevet ret afgørende for os, at den erkendelse også kommer til udtryk i den nye museumslov.

Solidariteten mellem de kulturhistoriske museer har således stået sin prøve i disse langvarige forhandlinger. Den væsentligste baggrund herfor er nok museumsforeningens mangeårige og aktive mødevirksomhed; thi det er her en fælles museumspolitisk holdning tager form gennem stadige, uformelle drøftelser af museumsanliggender. Vi kan derfor med tilfredshed notere, at der også i år har været afholdt et par møder, der har beskæftiget sig med aktuelle og væsentlige problemstillinger. Det ene var *Lakolkmødet* i november (STOF nr. 8–9), hvor vi dels gav hinanden en almindelig, faglig orientering, dels tog mere principielle emner op til debat. I et fællesmøde drøftede vi således på aktuel baggrund museernes forhold til Rigsantikvarens fortidsmindeforvaltning, og i en af arbejdsgrupperne beskæftigede man sig med »Øko-museet« eller rettere med de økologiske synsmåder, hvorunder et museumsstof kan anskues og fremlægges. Som et resultat af denne gruppes fortsatte arbejde indbyder foreningen meget snart til en drøftelse af dette emne i en større kreds. I en anden arbejdsgruppe behandlede man pro-

blemerne omkring museernes specialisering og det museumssamarbejde, som selvstændig drøftelse på *Hindsgavl*mødet i marts (STOF nr. 11), hvor begrebet arbejdsplanlægning blev anskuet ud fra alle tænkelige synsvinkler og som nævnt også vurderet i relation til den forventede, nye museumslov.

At begrebet arbejdsplanlægning således er ved at blive et nøgleord i den museumsfaglige debat er i grunden udtryk for en ukuelighed, der må kunne trodse alt. For arbejdsplanlægning har kun mening for den, der har fantasi og tro nok til at satse på fremtiden. Planlægning og samarbejde har tilmed i denne museumssommer sat sig meget håndgribelige spor i den brogede blanding af udstillingsarrangementer, der blomstrede frem omkring museernes verdenskongres.

Der er grund til nogen optimisme – også i dag, og lad os sige hinanden tak for det. Lad os også sige tak til kulturministeriets embedsmænd, hvis arbejdssituation i disse år ikke er mindre hæmmet end museernes. Tak for gensidig tillid og tålmodighed ved forhandlingsbordene og for den kontante støtte, der dog af og til lykkedes at få presset igennem. Tak, også til lokal-museumstilsynets sekretariat og til vort eget, der hånd i hånd har holdt hele det administrative apparat i gang og altid har været rede til at svare på selv de mest besværlige spørgsmål. Vi kan da slutte årets statusopgørelse med at konstatere, at der trods alt er noget – og slet ikke så lidt – at sige tak for.

Til allersidst en personlig bemærkning – også en tak. For med denne beretning og dette årsmøde afslutter jeg mit formandskab i foreningen. Jeg vil gerne nævne det her, for at min afgang ikke skal blive opfattet som udtryk for protest eller depression efter et år, der krævede mere, end det gav. Det er ikke tilfældet; thi styrelsesarbejdet ville miste en del af sin charme, hvis alle foreningsår gav samme gode udbytte. Jeg har blot påtaget mig dette arbejde under forudsætning af, at det kun skulle vare ét, højst to år, og nu er to år gået. Jeg har i to år fået lov til at identificere mig med denne mangeartede og ukuelige forening, og jeg kan i min egen lille statusopgørelse kun notere, at jeg her igennem har modtaget langt mere, end jeg har ydet. Så lad mig slutte med helt privat at sige tak for det.

I tilslutning til styrelsens beretning oplæste *Knud Klem, Helsingør*, et af ham udarbejdet forslag til en resolution til ministeren. Forslaget blev drøftet, og man suspendede årsmødet i 15 minutter, hvor et udvalg fik pålagt at udarbejde et kortere forslag. Dette forslag, som blev vedtaget af forsamlingen og straks udsendt til pressen gennem Ritzau, fik følgende ordlyd:

»Dansk kulturhistorisk museumsforening har på årsmødet i Holstebro den 21.8.1974 vedtaget følgende udtalelse:

Det må med beklagelse konstateres at udvalgsarbejdet med den nye museumslov har varet så længe at museernes økonomi og arbejdsmuligheder er forringet katastrofalt.

Museerne har siden 1958 muliggjort en gradvis opbygning af museernes vidstrakte arbejdsfelt.

Denne udvikling er brat standset.

I 1969/70 udgjorde statens andel 42 % af museernes driftsomkostninger. Ved forhaling af lovrevisionen er denne procentsats nu faldet til 24. Dette har skabt de allerstørste vanskeligheder for museerne, uanset at nogle mindre særbevillinger er kommet til for at bøde på de værste skader. Nye initiativer er umuliggjort, påbegyndte har måttet standses og museernes forhandlinger med de lokale myndigheder er vanskeliggjort. Lovgivningsmagten har herved modarbejdet de mål, den selv satte sig ved loven af 1958.«

Under debatten af beretningen opfordredes styrelsen i forbindelse med spørgsmålet om mulighederne for gennemførelse af næste års *museums-kursus* til at undersøge muligheder for egnede kursussteder i en billigere prisklasse end de hidtil benyttede.

Mogens Bencard, Ribe havde med bekymring læst Revisionsdepartementets beretning, og tilskyndede at styrelsen søgte at få denne instans såvel som politikerne til at forstå, at museer er andet og mere end udstillinger, og at man således ikke ukritisk kan forvente at besøgstalstigningen er ligefrem proportional med tilskuddenes stigning.

Torben Witt, Aalborg kunne i den forbindelse oplyse, at han og Palle Friis havde haft et langt, tilsyneladende nytteløst møde med embedsmænd i Revisionsdepartementet, men at han stadig mente, der var håb for en forståelse.

Herefter godkendtes beretningen.

4. *Aflæggelse af regnskab:* Kassereren, Vald. Smed, Odder forelagde det reviderede regnskab, og der meddeltes styrelsen decharge.

I forbindelse med regnskabsaflæggelsen gjorde kassereren opmærksom på at den store kassebeholdning skyldtes tilskud fra Ministeriet til et museumsregister, som er under udarbejdelse, og hvor udgiften således først kommer i indeværende regnskabsår, ligesom udgifterne til »Arv og Eje« 1973 på grund af årbogens sene fremkomst først vil optræde på regnskabet for 1974/75.

5. *Forslag til budget:* Foreningens budget blev forelagt og beregningen af kontingent foresloges uændret, hvilket blev enstemmigt vedtaget.
6. *Forslag fra styrelse og medlemmer:* Der var ikke indkommet forslag.
7. *Valg til styrelsen:* Følgende skulle efter tur afgå: Søren Gregersen, Mette Müller, Helge Nielsen og Torben Witt. Helge Nielsen ønskede ikke genvalg. I stedet valgtes Ulla Thyrring, Herning. De øvrige genvalgte.

8. *Øvrige valg:* Som suppleanter til styrelsen valgtes følgende: Søren Frederiksen, Hobro Museum, Georg Nellemann, Nationalmuseets 3. afd., Helge Nielsen, Køge Museum og Jørgen Schou-Christensen, Kunstindustrimuseet.
9. *Eventuelt:* Under eventuelt orienterede *Palle Friis* om foreningens årbog. »Arv og Eje« 1974 bliver en temabog over emnet »sparsommelighed«. Der er fra museerne indkommet en del forslag hertil. En række forfattere er blevet opfordret til at yde bidrag, og der er indkommet nogle manuskripter. Man håber årbogen kan komme i løbet af vinteren. Årbogen for 1975 er planlagt til at handle om industrikulturen. Bjarne Stoklund har indvilget i at være emneredaktør på bogen og Holger Rasmussen fortsætter som administrativ redaktør.

Palle Friis kunne endvidere oplyse, at det nedsatte redaktionsudvalg har holdt et par møder i løbet af vinteren, og at disse møder har været en god støtte for redaktørerne.

P. Halkjær Kristensen kunne meddele, at han havde været på auktionsefter-syn og opfordrede interesserede til at melde sig.

Til slut takkede formanden dirigenten og forsamlingen for et godt møde, ligesom han rettede en tak til Holstebro by fordi de ville give årsmødet husly.

Mødet kunne slutes kl. 11.45.

Efter årsmødet holdt den nye styrelse et kort møde, hvor man konstituerede sig således:

Formand: Palle Friis, Hjørring

Næstformand: Ulla Thyrring, Herning

Kasserer: Vald. Smed, Odder

Sekretær: Alan Hjorth Rasmussen, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg.

A. Hjorth Rasmussen

Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver

På SLAs' repræsentantmøde, som blev afholdt i Holstebro i forbindelse med Dansk historisk Fællesforenings årsmøde, bød formanden, skoleinspektør A. Strange Nielsen velkommen og udtrykte sin glæde over at så mange var mødt op. Efter at rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt var valgt til dirigent fik formanden atter ordet for at aflægge beretning.

1. *Formandens beretning:* Man var i styrelsen klar over, at der allerede i fjor var mange arkiver undervejs, og sammenslutningen er da også nu vokset med 23 nye medlemmer til 166, idet et arkiv er overgået til filial af et samlet arkivvæsen. Desuden er antallet af institutionsmedlemmer vokset med 2 til 14. Der er grund til at antage, at der i det kommende år vil ske en lignende tilvækst i medlemstallet, idet SLA er i kontakt med flere kommuner, hvor man har planer om at oprette arkiver. Endnu mangler 117 af landets 276 kommuner arkivdækning.

Om årets kurser udtalte formanden, at der tilsammen har været 153 mennesker på kursus i Odense, på Sostrup, på Fejøl, samt i Hillerød, hvor et kursus var tilrettelagt i samarbejde med Frederiksborg Amts biblioteksforening. Næste kursus var berammet til 16-17 november i Åbenrå, og det ville blive et grundkursus.

Strange Nielsen beskæftigede sig med sammenslutningens økonomiske forhold og meddelte, at kulturministeriet også i indeværende år har bevilget et tilskud på 4500 kr. til vort bladarbejde, men da dette beløb tidligere endvidere skulle dække kursusvirksomhed og konsulentbistand, kom sammenslutningen i klemme. Dette er der nu imidlertid rådet bod på, idet der på søgsbasis er ydet en tre-årig bevilling på 3000 kr. om året. Formanden rettede en tak til ministeriet herfor. I forbindelse hermed glædede Strange Nielsen sig over de pæne ord, der fra forskellig side har lydt om »Lokalhistorisk Journal«.

Trods skepsis og modvilje fra nogle sider viste idéen med at udsende SLA's medlemsfortegnelse som en »Lokalhistorisk Vejviser« sig at være bæredygtig, idet den nu er solgt i så stort et antal, at den økonomisk hviler i sig selv. Fremover vil DHF besørge udgivelsen i en udvidet form med fortegnelse over bl. a. museer og andre beslægtede institutioner. Det er tanken at udsende bogen hvert 3. år.

Formanden udtalte sin skepsis over for den nye lov om bloktilskud, idet han var bange for, at kommunerne ikke i tilstrækkelig grad ville tilgodese arkiverne. Netop statsrefusionen har været løftestangen for oprettelsen af mange af de lokalhistoriske arkiver.

Arkiverne opfordredes til at gøre sig gældende i amterne, hvor der oprettes programråd for regionalradioens udsendelser, da der ofte bringes lokalhistorisk stof i regionalradioen.

Der er fra flere sider blevet efterlyst en form for rådgivning eller tilsyn for de lokalhistoriske arkiver. (Jfr. Arne Gammelgaards kronik »Folkelighed

og kompetence« i Lokalhistorisk Journal 1974 nr. 1 s. 8–9). Formanden og rigsarkivaren har drøftet problemet, men sagen er ikke afklaret. Der undersøges mulighederne for en ordning på linje med museernes og bibliotekernes tilsyn, men formentlig kræves der en lovmæssig ordning.

Om arkivforsyningen kunne Strange Nielsen fortælle, at der har været en stadig stigende omsætning, men prisstigningerne har også gjort sig gældende her, og flere må ventes. Formanden rettede en varm tak til lederen af arkivforsyningen for hans store og ulønnede arbejde.

Formanden omtalte SLA's 25 års jubilæum d. 22. oktober, og der ville i den anledning blive afholdt en sammenkomst på Landsarkivet i København, om hvilken der senere ville blive udsendt meddelelse til de enkelte arkiver, lige som der ville blive arrangeret en vandreudstilling, som kan rekvireres hjem og evt. suppleres med eget materiale.

Den meget positive indstilling, de statslige arkiver i den senere tid har vist de lokalhistoriske arkiver, glædede formanden, og han udtalte sin taknemmelighed over de kontaktmøder, landsarkiverne har holdt, og for de arkivregistraturer, de har foræret »deres« arkiver. Til landsarkivar, dr. Harald Jørgensen rettede Strange Nielsen en tak for Nordisk Arkivnyt.

Endelig takkede formanden på styrelsens vegne de mange arkiver, som altid sørger for, at styrelsen aldrig får tid til at ligge på den lade side. Det sker også, at den ikke får tid til at overkomme alt det, den gerne skulle, men det er tidnød og absolut ikke ond vilje.

Styrelsens tak gik ikke mindst til assistent Finn Degn, Ejby, som har overtaget og reorganiseret ekspeditionen af Lokalhistorisk Journal.

2. *Regnskabet.* Kassereren, socialinspektør Olav Christensen forelagde regnskab, der balancerer med 31.799 kr. Kassebeholdningen er på 5.488 kr. mod 5.682 i fjor.
3. *Debat.* I tilslutning til formandens beretning fik førstelærer Alfred Hansen, Holbæk, ordet og gjorde opmærksom på, at der ligger mange arkivalier fra hjemmesygeplejen landet over. Da hjemmesygeplejeforeningerne ophører i nær fremtid, opfordrede han de lokalhistoriske arkiver til at sikre sig materialet.
4. *Kontingentet.* Kontingentet for aktive medlemmer fastsattes uændret til 125 kr. Styrelsen havde foreslået kontingentet for institutionsmedlemmer sat op fra 100 til 125 kr. Efter forslag fra landsarkivar dr. Harald Jørgensen trak man dog forslaget tilbage.
5. *Valg.* Alle valg var genvalg.

Niels-Jørgen Hansen

Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger

Repræsentantmøde lørdag den 31. august 1974 kl. 9 på Højskolehotellet, Holstebro. 24 foreninger var repræsenterede. Der var 42 deltagere i mødet.

1. Til *dirigent* valgtes énstemmigt professor, dr. phil. Olaf Olsen.
2. *Beretning*. Formanden, overlærer Ole Warthoe Hansen indledte med en særlig velkomst til de 3 nyindmeldte foreninger: Hvidovre Kommunes lokalhistoriske Selskab, Historisk Forening for Ledøje-Smørum og Ramsø lokalhistoriske Forening (SLF tæller nu 47 medlemmer), og gik derefter over til årsberetningen 1974:

Ved årsmødet er det tid at gøre status. Man må se tilbage på året der gik og spørge: Har det været et godt og frugtbart år med fremgang? Og man må spørge: Er der noget, vi kan gøre bedre?

Det er SLF's opgave at være et koordinerende led, at skaffe sig oplysninger og i store træk at give et passende overblik over vor situation, – at fremhæve begivenheder, som er værd at bemærke.

Det er umuligt for styrelsen at følge det landsomfattende arbejde i enkeltheder, og hvis noget ikke bliver nævnt, som burde nævnes, er det ikke af mangel på vilje, men mangel på kundskab. Og herpå kan der bedst bødes af foreningerne selv. Blandt de ting, som man hæfter sig ved i en struktur- og samfundsændringernes tid, vil være de lokale forsøg på at give lokalhistorien nye former og nyt indhold.

Vi har set, at der i Frederiksborg Amt er indledt et samarbejde mellem det amthistoriske samfund og SLA, d. v. s. de lokalhistoriske arkiver. Vi ved, at der i årets løb er afholdt adskillige fællesmøder i amtet, og at man derigennem har forsøgt at formulere nye opgaver. Men vi ved endnu intet om det samlede resultat – om erfaringerne. Sagen har været nævnt i Lokalhistorisk Journal, og vi håber, at der inden længe kan gives en samlet redøgørelse samme sted.

Ligeledes er der gennem dagspressen gjort rede for Historisk Samfunds arbejde i Ringkøbing Amt. Vi ved, at Vestjylland er et sted, hvor historien trives, og vi ved, at man her – under formanden amtmænd Bachs lederskab forsøger nye veje og inviterer til samarbejde med de lokalhistoriske arkiver, – specielt optagelse af ældre folks erindringer på bånd. Dette siger jeg ikke, fordi vi tilfældigvis er gæster i Ringkøbing Amt. I dette tilfælde er man simpelthen blevet grundigt underrettet gennem den vestjyske dagspresses orientering om generalforsamlingen i Ikast i februar. – Der er nogle steder, men langt fra alle, hvor dagspressen holder os ordentligt underrettet. Jeg vil gerne takke den del af pressen – og her specielt den vestjyske, som på så ypperlig måde understøtter det lokalhistoriske arbejde.

Det vil i år i almindelighed ikke være muligt at påvise fremgange eller tilbagegange i tal. Indkaldelse af talmateriale er nu begrænset til hvert femte

år, med derpå følgende statistisk oversigt. I enkelttilfælde ved vi, at der er foreninger, hvis medlemstal stiger lidt, og lige så sikkert er det, at alle foreninger ønsker øget medlemstilgang. Kontingentmassen er grundlaget for foreningernes økonomi, frem for noget andet.

Det var derfor man fra styrelsens side sidste år forsøgte at viderebefordre en metode, som var gennemprøvet adskillige steder med godt resultat: Medlemshvervning ved udsendelse af hvervebreve til mere eller mindre tilfældige mennesker. Og som en – måske svag – mulighed for finansiering: en speciel henvendelse til amtsrådene. Der er vel ingen af os, som virkelig for alvor har troet på amtsstilskud i den store stil til dette formål. *Men hvorfor ikke prøve?* Og dette sagde netop en amtsrådsforeningsmand, som man forhandlede med: hvorfor ikke også til dette formål, og hvorfor ikke prøve? Vi må ikke tro, at man i amtsrådsforeningen ikke interesserer sig for vor lokalhistoriske sag, og for at understrege dette, skal det bemærkes, at vi har fået adgang til amtsrådsmedlemmernes faglige blad og kontaktoorgan.

Som opbakning af sagen blev der skrevet to artikler til amtsrådsbladet, og de skulle have været trykt i månederne april–juni. Men sagen blev af forskellige grunde forhalet, og på grund af pladsmangel er de to artikler arbejdet sammen til én, der kommer nu i august–september. Redaktionen bad om gode billeder til at illustrere med, – og det vil sige billeder, der fortæller noget om vort arbejde.

Hvorledes har foreningernes reaktion nu været på dette oplæg, som der på langt sigt er en særdeles god bund og mange muligheder i? Med lidt god vilje kan man sige, at ialt 6 har reageret, men ingen nye har taget plads i orkestret med fuld musik.

De historiske foreninger er individualister, der kører deres løb, som de selv mener er rigtigt, stædigt, flittigt og vedholdende i det spor, der er optrukket. Nogle finder på nye veje og følger disse til gavn for sig selv og til opbyggelse for andre. Det er jo private foreninger, som kun har ansvar over for sig selv. Dette er grunden til, at de stadig eksisterer – og grunden til, at de stadig er for små.

Jeg vil takke de foreninger, som har reageret på henvendelsen, især de to sydjyske amter, som meddeler, at de agter at fortsætte deres egen kampagne, som de har gjort længe. Det er værd at hæfte sig ved, at man i Velje-samfundet opdeler amtet i storområder omkring byerne og tager et område om året. I løbet af et år kommer man hele amtet igennem. Ligeledes i Ribe amt vil man køre sit eget løb, som det er påbegyndt. Endvidere er der fra Himmerland og Kær Herred kommet en positiv tilkendegivelse, og enkelte har svaret »ja og amen«, men mundtligt. – Naturligvis har den skitserede plan ikke været gennemførlig på et år. Tænk, hvis sagen havde været så enkel. Ingen har vist ventet det, men det er godt at vide noget præcist om indstillingen og mulighederne for fælles-initiativer. Og vi har allerede høstet nogle gode erfaringer: I den ene ende sidder der foreningsstyrelser, som ikke tror på, at det f. eks. kan lade sig gøre at få større amtsstil-

skud til et specielt formål. I den anden ende befinder der sig en amtsrådsforening, hvor man møder stor interesse, velvilje og imødekommenhed, ja, hvor man ovenikøbet får gode råd. Naturligvis har amtsrådsmedlemmerne en naturlig uvidenhed om mange af deres detail-emner, som de skal tage stilling til, og det er denne, som må erstattes af viden. Med viden følger forståelse og undertiden engagement, og det er her tampen brænder. Vi er alt for dårlige PR-folk i vor egen sags tjeneste.

Jeg har for godt et år siden talt med tre amtsrådsforeningsfolk, og min-sandten, om de ikke prøvede at overbyde hinanden i gode råd om, hvordan vi skulle bære os ad. Vi har faktisk et tilbud om, at vi kan deltage i arrangement af kursus for amtsrådsmedlemmer. Sidst var det museerne, der havde chancen, – jeg tror, at tiden nu er inde. Feltogets forberedelse er begyndt. En knibtangsbevægelse kan iværksættes og det svære skyts køres i stilling – og intet amtsrådsmedlem vil være i tvivl om, hvad lokalhistorie er og hvad det betyder i et demokratisk samfund.

Den procedure, som vi fra styrelsens side i år har forsøgt at gennemføre er ikke mislykkedes, for den er slet ikke afsluttet. Den er *begyndelsen* til noget – forhåbentlig stort og ukendt – den er et forsøg på at skabe effektivt samarbejde mellem amtspolitikere og de mennesker, de er sat til at tjene – herunder lokalhistorikerne.

I et andet rum i dette hus holder arkivfolkene, SLA, repræsentantskabsmøde. Her drøfter man specielle arkivforhold. SLA var den første fraktion, som allerede for mange år siden udskilte sig, og netop fordi der i arkiverne var særlige opgaver, som på mange måder adskilte sig fra det øvrige arbejde, foreningsarbejdet.

Og alligevel er vort folkelige oplysningsarbejde så nært beslægtet og somme tider integreret, at man nok ind imellem kunne ønske sig et fælles forum for en samlet debat. Det ville vi alle have rigtig godt af. Og det er jo egentlig denne tanke man strejfer, når man i de to styrelser taler om at lave »fælles møde« efter de to generalforsamlinger. Naturligvis har vi været med til at foretage beslutning om at se gamle film. Dem kan man få at se over det ganske land i disse år, hvor den store kampagne kører, men et årsmøde, hvor folk endelig kan få hinanden i tale, og som koster mange penge og tager megen tid, bør først og fremmest have sigte mod det kontante, der giver os inspiration med hjem.

Tanken om samarbejde, en form for integration, er for længst accepteret ude i amterne eller regionerne. I år har man kunnet nævne Frederiksborg Amt og Ringkøbing Amt, og da man i SLF-styrelsen anser det for en vigtig opgave at hjælpe med i det regionale samarbejde, der hvor der er et behov, har man efter opfordring fra formanden for Himmerland og Kær Herreder, overbibliotekar Tang Kristensen, accepteret at deltage i et regionalmøde i Nørre Sundby. Selv om vi var noget hæmmet af sygdom, hård vinter og energikrise, lykkedes det dog at få det nordjyske møde i stand i december 1973 – i Nørre Sundby Bibliotek. Over 20 deltagere.

Hvis et mødes »bonitet« skal måles efter meningernes brydning, var dette et fortræffeligt møde, det bedste man længe har oplevet. Ikke fordi man blandt historikerne i Nordjylland var indstillet på at se historiske problemer i ny belysning, snarere tværtimod. Ja, man skulle næsten tro, at man i Vendsyssel kun var indstillet på at efterleve Thorkild Gravlunds sjællandske bonde Nilaus' valgspog: at det må være som det er, og blive som det var. Vil en vendelbo finde sig i at være lige så bagstræverisk som en sjællænder? Der skulle ellers i det nordjyske område være muligheder for særlige perspektiver: Et par store foreninger med næsten 3000 medlemmer, storbyen Ålborg med historiske aktiviteter såvel i det professionelle som det amatør-mæssige plan – og så et universitet, som er under opbygning. Prøv at hælde disse ingredienser ned i et reagensglas, og se hvad der sker! Det er nu adskillige år siden, man i København fik oprettet et lokalhistorisk institut, og med den fart samfundsudviklingen har på – og med de muligheder, der af uransagelige grunde er blevet anbragt på samme hånd i Nordjylland, er der givet særlige kort på hånden i Ålborg, og det er Ålborg, der har pligt til at spille dem. Vi har allerede et »folkeuniversitet«. Det næste må vel blive et »Lokalhistorisk folkeinstitut«? Kortene er givet, Ålborg sidder med trumfesserne.

Lokalhistorisk Journal er en fri lokalhistorisk presse i et demokratisk land. Tænker man egentlig på, hvilket gode den slags er. Enhver kan komme til orde, – meningene kan brydes. Det er ikke tit det sker, men i dette år har man hørt bemærkninger, der har skurret i ørene. Det var sådan noget småtteri, som man egentlig godt kunne have sparet sig. For mig at se er den slags tale en vederstyggelighed, en småmandsfilosofi, som ikke hører hjemme der, hvor nye ting skal blive til. Oprindeligt stod diskussionen om, at lade det lette bladstof indgå i Fortid og Nutid – men vi valgte altså at prøvekøre vort eget løb. Og jeg tror, vi valgte rigtigt.

Journalen er endnu kun et lille barn, men det er sundt og levedygtigt. Lidt for dyrt endnu, 25,00 kr. om året i abonnement. Men vi har prøvet et fremstød: For ca. 1000 kr. tryktes 5000 brochurer, der fordeltes gennem Fortid og Nutid samt 3 årbøger i Østjylland. Det gav ca. 50 nye abonnenter, d. v. s. 1250 kr. Har altså betalt sig selv det første år. Jeg mener, man må ofre et indlæg i samtlige årbøger, det kan gøres for ca. 6000 kr. – Endvidere er der mulighed for at få bladet med i den nye brochure, der af DAF udsendes i efteråret, – og der vil blive gjort reklame i SKALK i maj-nummeret 1975.

Men hvorom alting er, så beder vi alle om at være med til at gøre det lille blad til et stort blad, et billigt blad.

Tilskuddene: Til konsulentvirksomheden har vi fra kulturministeriet modtaget 5000 kr. for året 1974/75. Dette er en stigning på 500 kr. fra sidste år.

Til Lokalhistorisk Journal har vi sammen med SLA – ligeledes fra Kulturministeriet – modtaget 5000 kr. også for året 1974/75. Der er her tale om

en betydelig forøgelse, når man tænker på, at SLA tidligere modtog 3000 kr. til sin bladvirksomhed. At vi overhovedet kan blive tildelt forøgede tilskud i en sparetid, hvor der ellers skæres ned overalt, siger noget om den velvilje, man fra ministeriets side omfatter det lokalhistoriske arbejde med. Jeg bringer en hjertelig tak til Kulturministeriet.

Amtsbeskrivelserne. Finn H. Lauridsen redegjorde kort for arbejdet med udgivelserne. Priserne var steget betydeligt siden Historisk Samfund for Ribe Amt lagde for med sin udsendelse. Viborg havde udsendt sin amtsbeskrivelse i stedet for årbog – egentlig ikke i overensstemmelse med den oprindelige tanke. Trods det høje prisniveau, man nu var nået op på, var forhåbningerne til flere udgivelser dog ret gode.

Konsulentvirksomheden. Viggo Petersen omtalte den nye tryksag om konsulenttjenesten, der havde haft bemærkelsesværdig virkning, bl. a. havde radioen to gange bragt udsendelser om konsulentvirksomheden. Pjecen havde resulteret i det største antal forespørgsler: 50 personer eller institutioner havde fået skriftligt svar – (de mange telefoniske var ikke talt) – eller dobbelt så mange som sidste år. Antallet af gennemlæste manuskripter var 9 mod 7 sidste år. Langt de fleste henvendelser har drejet sig om henvisninger til litteratur og arkivalier. Arbejdet har været meget tidskrævende og Viggo Petersen bebudede, at han om et års tid så sig nødsaget til at give hvervet fra sig bl. a. på grund af sit nye arbejdsområde og sin private forskning.

Lokalhistorisk Afdeling. Knud Prange indledte med at gøre økonomisk status. I 1970 havde bevillingen været på 25.000 kr., i 1974 på 26.000 kr. Studenterlønningerne var steget med 70 % i de forløbne 4 år. Der var således tale om en betydelig reel nedskæring. Der var stadig pr. år kun 1 stilling + 500 studentermedhjælpertimer, så egentlig aktivitetsudvidelse havde været umulig. Men interessen for det lokalhistoriske havde været stigende. På den Nordiske fagkonference for historisk metodelære havde emnet været »Lokalhistorie–rigshistorie« og på det Nordiske Historikermøde havde der været 3 lokalhistoriske temaer. I 1973 var der dobbelt så mange lokalhistoriske specialer – 15 – ved Københavns Universitet som året før. 2 af dem var blevet bedømt ved Lokalhistorisk Afdeling, og man måtte håbe på udgivelse. Ekstraordinær bevillingerne fra Jorcks Fond, landsdommer Gieses Legat og 2 bevillinger fra Forskningsrådet – ialt dobbelt så store som de ordinære bevillinger – havde sikret *publikationsvirksomheden*: Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier, samt 3 hefter i serien »Småtryk«. På 3½ år havde afdelingen udgivet 11 publikationer, hvoraf 4 er udsolgt og 2 nær ved. Af alment arbejde kunne nævnes: 5 foredrag, 14 lærermøder, godt 30 møder i arbejdsgrupper, udgiverselskabet m. m., deltagelse i årbogspræmiering og udvalget vedr. indsamling af kilder til de folkelige bevægelers historie, bistand til Danmarks Skoleradio vedr. materiale til en udsendelsesrække om lokalhistorie og samarbejde med en redaktør om øget avisomtale af lokalhistorisk arbejde. Knud Prange sluttede med hjerteligt at takke DHF's afgående formand Olaf Olsen som den, der havde stået bag oprettel-

sen af Lokalhistorisk Afdeling og uden hvis energiske indsats afdelingen aldrig var blevet til.

Diskussion. Der udspandt sig efter beretningen en livlig diskussion om årbøgernes indhold (temaårbøger/årbøger med varieret stof) og om årbogspræmieringen (folkelig, populær lokalhistorie/videnskabelig, akademisk); herunder om hvorvidt afhandlinger i Fortid og Nutid burde gælde med ved præmieringen. Både Verner Hansen og Kr. Iversen efterlyste principielle retningslinjer og fandt at præmieringen måtte være en opmuntring i arbejdet med de lokalhistoriske årbøger, og at artikler i Fortid og Nutid ikke burde kunne medtages i præmieringen. Olaf Olsen henviste sagen til drøftelse på DHF's plenarmøde til næste årsmøde. For bedømmelsesudvalget havde det været et problem, at Fortid og Nutid var med, men man havde fundet, at den præmierede afhandling af Gregers Hansen var så lødig og velskrevet, at den var selvskrevet til præmiering. Understregede at præmien skal gå til det ikke-professionelle, ikke-faghistoriske arbejde.

Spørgsmålet om indlæg af brochurer i årbøger rejstes af P. Kr. Iversen og affødte langvarig debat. Iversen oplyste, at indlæg fra fremmede foreninger i Sønderjydske Årbog havde antaget så urimelige dimensioner og påført Historisk Samfund for Sønderjylland øgede portoudgifter, så man i bestyrelsen havde måttet vedtage, at der fremtidigt ikke vil kunne indlægges brochurer fra andre foreninger i samfundets årbøger m. v. Derimod står adressografen gratis til rådighed for andre historiske foreninger, hvorimod forlag må betale en afgift på 500 kr. + arbejds løn. Olaf Olsen påpegede, at indlæggene betød en service for de historiske foreningers medlemmer. For DHF's bogproduktion, baseret på indlæg, følte Sønderjyllands beslutning som et dolkestød. Henstillede at man tog den trufne afgørelse op til revision.

Adskillige forslag til løsning af spørgsmålet kom frem fra forsamlingen. De fleste diskussionsdeltagere var af den mening, at indlæggene var så nyttige for vore medlemmer, at man måtte påtage sig arbejdet. Ole Warthoe Hansen sluttede diskussionen af dette punkt med at understrege, at vi er serviceorganisationer og skal passe på ikke at ødelægge helheden. Henviste spørgsmålet til nærmere drøftelse i DHF og SLF's styrelser.

Edelberg udtalte sin påskønnelse af O. Warthoe-Hansens initiativ over for Amsrådsforeningen og henstillede til lokalforeningerne, at man bakkede dette initiativ op. Der udspillede nu en dialog mellem Aage Lauritsen og Knud Prange, idet Aage Lauritsen bad om en forklaring på, at der ikke var indbudt repræsentanter for de lokalhistoriske foreninger til det nordiske lokalhistoriske seminar i 1973. Knud Prange redegjorde nærmere for seminarets formål og baggrunden for det, som er et nært samarbejde mellem de 4 nordiske lokalhistoriske institutter. Lokalhistoriske studier var ofte ensbetydende med studier i tiden før 1864. Inden for det nordiske samarbejde så man det som sin opgave at støtte den lokalhistorie, der beskæftiger sig med de to, tre seneste generationer. Det havde været problemstillingen ved det afholdte seminar. Mødets foredrag – holdt af ialt 25 eksperter fra de 4

nordiske lande (og flere personer deltog ikke i seminaret) – vil nu blive mangfoldiggjort, så de kan komme ud til en bredere kreds. Iøvrigt henviste Knud Prange til referatet af seminaret i Lokalhistorisk Journal.

Aage Lauritzen var bange for at skellet skulle blive for stort mellem de fornemt tilbagetrukne faghistorikere og de folk, der udfører arbejdet i deres fritid for deres egne penge. Han kritiserede skarpt at foreningerne ikke havde været repræsenteret ved det omtalte seminar, og henstillede at der skete en ændring i dette forhold idet han henviste til forholdene i Californien, hvor dette skel mellem amatører og professionelle ikke fandtes.

3. *Regnskab.* Kassereren, amtsskolekonsulent J. Ingemann Pedersen, aflagde regnskabet, der balancerede med kr. 53.434,71. Trykt specificeret regnskab (også for Udgiverfonden og Lokalhistorisk Journal) omdeltes til mødedeltagerne. Til kassererens forslag om, at der blev givet styrelsen bemyndigelse til at bruge Udgiverfondens renter til LSF's drift, blev der nogen diskussion, der dog endte med at bemyndigelsen blev givet. Det henstilledes, at Udgiverfondens penge hensættes på opsigelse for at udnytte det højere renteniveau. Regnskabet godkendtes.
4. *Budgetforslag.* For at komme den gamle praksis til livs, at man et halvt år inde i det pågældende regnskabsår forelægger et budgetforslag, forelagde kassereren i år 2 budgetforslag, nemlig 1974/75 på kr. 26.000,00 og 1975/76 på kr. 28.100,00. På de to budgetforslag opereres med underskud på henholdsvis 900 og 3.000 kr. Det forsvarlige heri begrundedes af kassereren med, at foreningernes kontingent forventedes forhøjet på grund af stigende medlemskontingenter. Kontingenter fastsattes uændret til 4 % af medlemskontingenterne, men dog mindst 60 øre pr. medlem. Budgetforslagene godkendtes.
5. *Valg.* De to afgående styrelsesmedlemmer, Annalise Børresen og Verner Hansen, genvalgte. Ligeså Manøe Hansen som suppleant og Chr. Petersen som revisor.
6. *Virksomhedsplaner.* Formanden omtalte oplægget til medlemshvervningen, som man fremkom med i foråret, og PR-virksomheden som en vigtig faktor i arbejdet både over for de bevilgende og administrerende myndigheder og over for pressen og gik derefter over til emnet Lokalhistorien og undervisningen, formuleret som »Den pædagogiske drejning«, d. v. s. 1. Samarbejdet med lærerne, 2. Samarbejde med museernes pædagogiske medarbejdere, 3. Dygtiggørelse af os selv ved konsulentbistand til undervisere og amatørforskere og sluttede med at omtale to redaktør/skribent kurser, et på Sjælland og et i Jylland, som SLF agter at lade afholde i det kommende år.

7. *Eventuelt*. En række deltagere tog ordet, dels for at efterlyse resultatet af museumspædagogernes arbejde *Verner Hansen*, dels for at henlede opmærksomheden på Lærershøjskolens vejledende historielærerårskurser i personalhistorisk arbejde på Landsarkivet for Sønderjylland, kurser som enhver forening ville kunne oprette med tilskud efter aftenskoleloven *P. Kr. Iversen*, og dels for at fortælle om egne erfaringer på hjemmefronten, for eksempel om kontakt med skolerne *Lotte Fang*, tilbud til foreninger om forelæsnings m. v. og oprettelse af interessegrupper (Ålborg).

Herefter foretog *Olaf Olsen* anden uddeling til de amtshistoriske samfund af overskuddet fra Billedbogen. $\frac{1}{3}$ af overskuddet, kr. 26.238,00 uddeltes til 17 samfund ($1\frac{1}{2}$ gange det oprindelige tilskud), $\frac{1}{3}$ til Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger (til støtte for særlige opgaver for foreningerne) og den sidste trediedel til Dansk historisk Fællesforening.

H. K. Kristensen foreslog, at man ved fremtidige uddelinger af billedbogsoverskuddet til de 17 samfund kun fordelte halvdelen af beløbet, og lod resten tilfalde den fælles pulje, som SLF administrerer. Ved at forøge den fælles fond, ville fondens effektivitet også øges, og *H. K. Kristensen* foreslog, at generalforsamlingen skulle pålægge styrelsen at rette henvendelse til de pågældende amtssamfund for at høre deres mening herom.

Generalforsamlingen kunne tilslutte sig dette forslag.

Mødet sluttede kl. 12.25.

Annalise Børresen

Dansk historisk Fællesforening

Af hensyn til et arrangement i Århus fredag d. 30. august, hvor en del af Dansk kulturhistorisk Museumsforenings medlemmer deltog, var repræsentantmødernes rækkefølge i år ændret, således at årsmødet indledtes med Dansk historisk Fællesforenings repræsentantmøde fredag kl. 15.30 på Højskolehotellet. Stiftamtmand M. Edelberg valgtes til dirigent og gav ordet til formanden, som efter mindeord over direktør Arthur Fang, landsarkivar Carl Lindberg Nielsen, lærer Alfred Kaae, museumsdirektør Peter Riismøller, malermester Poul Fredholm og dr. phil. Vilhelm la Cour, aflagde flg. beretning:

1. *Formandens beretning:* I årets løb er optaget flg. nye medlemmer: Dansk flyvehistorisk Forening, Aalborg Universitets Bibliotek, Sporvejshistorisk Selskab, Hvidovre Kommunes lokalhistoriske Selskab, Ramsø lokalhistoriske Forening, Historisk Forening for Ledøje-Smørum, Dansk centralbibliotek i Flensborg samt de lokalhistoriske arkiver i Bjerringbro, Bov, Brovst, Fredericia, Gilleleje, Greve, Hasselager, Hundested, Højbjerg, Høng, Højreby, Hørning, Mariager, Nørre Djurs, Rønde, Saxild-Nølev, Skagen, Skanderborg, Slangerup, Svinninge, Sydfalster, Todbjerg-Mejlby og Tårnby.

Medlemstallet er herefter 418, nemlig 180 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, 127 i Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 47 i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger samt 64 foreninger og institutioner som direkte medlemmer af Dansk historisk Fællesforening.

Styrelsen har konstitueret sig med professor dr. phil. Kristian Hald som næstformand, arkivar Helle Linde som sekretær, underdirektør Ejgil Pedersen som kasserer og universitetslektor Knud Prange som redaktør af Fortid og Nutid. På årsmødet 1973 var den tidligere kasserer, sognepræst O. Bruun Jørgensen, genvalgt til styrelsen med henblik på kassererhvervet, medens Ejgil Pedersen var valgt som revisor. Da omlægningen af foreningens bogekspedition viste sig at ville kræve en meget større arbejdsindsats af kassereren, end Bruun Jørgensen var i stand til at afse, bad han sig fritaget for hvervet, og styrelsen vedtog da enstemmigt en provisorisk ordning, hvorefter Bruun Jørgensen og Ejgil Pedersen byttede post. Som redaktør af håndbogsserien har universitetslektor Herluf Nielsen deltaget i styrelsesmøderne. Fru Grethe Petersen, der siden 1966 har varetaget *den daglige ekspedition* på kontoret i Hillerød, fratrådte efter eget ønske pr. 31. marts 1974. Cand. jur. Stig Hvidtfeldt varetog fortsat ekspeditionen af det danmarkshistoriske billedværk.

I tilskud til foreningens drift har Kulturministeriet ydet 14.000 kr. til kontorhold samt af tipsmidlerne 5.000 kr. som første del af en ny 3-årig bevilning til trykning af institutionsberetninger i Fortid og Nutid. Undervisningsministeriet har bevilget 4.500 kr. til foreningens udgivervirksomhed samt 2.000 kr. til Fortid og Nutid. Fra Dansk historisk Fællesfond har årets afkastning været 1.350 kr. Carlsen-Langes Legatstiftelse har bevilget 4.500 kr. til 2. bind af Kristian Halds trilogi om danske personnavne.

Kulturministeriets tilskud til de lokalhistoriske foreninger har i år beløbet sig til 60.000 kr., hvortil kommer en bevilling på 5.000 kr. til Lokalhistorisk Journal. Da der sidste år ydedes 61.500 kr., er der reelt tale om en tilbagegang, når der tages hensyn til den stærke inflatoriske udvikling. Tilskuddet er fordelt til foreningerne efter indstilling fra DHF. Ved fordelingen er i år anvendt en nøgle, hvorefter der til alle foreninger er ydet et grundbeløb på 1.000 kr. plus 7 % af kontingentmassen. Dette beløber sig til ialt 57.300 kr. De resterende 2.700 kr. er fordelt som beskedne initiativpræmier til foreninger, hvis økonomi er særlig hårdt belastet som følge af større udgivelser el. lign.

Det udvalg, som DHF efter forslag fra Selskabet for dansk Skolehistorie sidste år nedsatte til at undersøge, hvad der kan gøres for at sikre en indsamling og bevaring af de folkelige bevægelser arkiver, har under skoleinspektør A. Strange Nielsens forsæde holdt flere møder og vil i nær fremtid afgive betænkning.

Den planlagte store lokalhistoriske bibliografi (*Dansk Lokalbibliografi*), hvis hovedredaktion har gjort et imponerende arbejde for at tilvejebringe et redaktionelt system, der kan anvendes overalt, befinder sig i en kritisk situation, efter at igangsætningsbevillingen fra Statens humanistiske Forskningsråd er opbrugt. Af de mange fonds, der er søgt om tilskud til arbejdets fortsættelse, har kun et enkelt, Tuborgfondet, reageret positivt med en bevilling på 5.000 kr. Mest skuffende har det været, at Kulturministeriet ikke har set sig i stand til at støtte dette vigtige projekt med en eneste øre. Forskningsrådet er nu andraget om en ny bevilling, som vil være helt afgørende for arbejdets fortsættelse. På længere sigt må man håbe, at bibliografien for Roskilde amt, der er vidt fremskreden, vil virke som et stærkt incitament i andre amter.

Til »Udvalget af 1974 om støtte til kulturlivet«, som kulturministeren i begyndelsen af året nedsatte med amtmand Sigurd Wechselmann som formand, har DHF henvendt sig med anmodning om foretræde og tilbud om statistisk materiale m. v. Foreløbig har vi blot erfaret, at udvalget vil vende tilbage til henvendelsen.

Sekretæren har i juni som observatør deltaget i et stiftende møde i *Kulturformidlende organisationers Fællestjeneste*. Hvad der kommer ud af dette initiativ, er endnu uklart, men den nye styrelse må tage stilling til, om DHF skal indtræde.

Dansk historisk årsbibliografi, som DHF udsender i fællesskab med Den danske historiske Forening og Det kgl. Bibliotek, er blevet forsinket af redaktionelle problemer. Arbejdet er imidlertid kommet i gang igen under en ny redaktør, lektor Erland Kolding Nielsen. Årgang 1969, der er på vej, vil dog blive færdiggjort af foreningens tilsynsførende, forskningsbibliotekar Harald Ilsøe. Salget er endnu ikke tilfredsstillende, og det må forudses, at der også i år vil komme et underskud, af hvilket vi skal bære halvdelen.

Af *Fortid og Nutid* er udsendt et stort dobbelthæfte, d. v. s. en fuld årgang,

men forsinkelsen fra sidste år er ikke indhentet, som det var håbet. Et nyt dobbelthæfte er imidlertid under trykning og er lovet færdig medio oktober.

I vor *håndbogsserie* er udsendt *H. H. Worsøe: Slægtshistorie. En vejledning*, en stærkt forøget version af samme forfatters lille grundbog i slægtshistorie. *Georg Galster: Mønt* er blevet genoptrykt. Under genoptryk er for tiden *Herluf Nielsen: Kronologi* samt *Bauers Calender*. I efterårets løb håber vi at kunne udsende *Kristian Halds* bebudede bog om personnavne fra middelalderen samt *Erling Olsen: Statistik for historikere*. I kommission har vi overtaget udsendelsen af to tidsskrifter fra medlemsorganisationer: for Dansk kulturhistorisk Museumsforening *Arv og Eje*, for Selskabet for dansk Kulturhistorie *Kulturminster*. Lokalhistorisk Institut har på vort forlag udsendt *Peter Bredsdorff: Kortlæsning og historiske studier*. Bogsalget har ialt indbragt 107.000 kr., hvilket er 3.000 kr. mindre end sidste år. Vort boglager havde pr. 1. april 1974 en netto-salgsværdi på 316.000 kr., en stigning på ca. 40.000 kr. fra sidste år. Lageret er ubehæftet og repræsenterer således en reel reservekapital. I denne opgørelse er hverken Fortid og Nutid eller det danmarkshistoriske billedværk medregnet.

Takket være en juleannonce i et stort dagblad og salg af classesæt til skoler efter annoncer i Folkeskolen er salget af *det danmarkshistoriske billedværk* atter i fremgang, og der vil på årsmødet blive uddelt en portion af overskuddet til interessenterne, denne gang 78.714 kr. Det samlede overskud er nu 340.000 kr., og den halve million skulle let kunne passeres, hvis de historiske foreninger vil gøre en indsats for salget.

Pr. 1. maj 1974 er vort kontor i Hillerød blevet nedlagt og *ekspeditionen af bogsalget* overgået til Forlagenes Fællesekspedition. Dette skulle både gøre ekspeditionen billigere og mere effektiv, og de foreløbige erfaringer med den nye ordning, der er baseret på edb, tegner helt godt. Såfremt systemet på længere sigt fungerer tilfredsstillende, er det tanken at søge det udbygget, således at det kan tilbydes DHFs medlemsorganisationer at benytte edb-anlægget ved udsendelsen af deres egne skrifter og til opretholdelse af medlemskartoteker m. v.

Derefter fik skoleinspektør *Strange Nielsen* ordet og redegjorde for arbejdet i *Udvalget vedr. indsamling af kilder til de folkelige bevægelser historie*. De folkelige bevægelser arkiver står i fare for at forsvinde, fordi der ikke er iværksat systematisk indsamling af materialet. Organisering af indsamlingen på centralt og lokalt plan og en central registrering vil økonomisk være en stor opgave, men efter udvalgets mening vil der ske uvurderlige tab, hvis opgaven ikke løses. Rigsarkivet har lovet at huse et centralt organ for planlægning og registrering, og udvalget fortsætter arbejdet.

Rigsarkivar *Johan Hvidtfeldt* redegjorde for arbejdet i *Udvalget vedr. kilderne til dansk skolehistorie*. Der er udsendt en oversigt, og den næste, hvortil der er bevilget penge til trykning fra Undervisningsministeriet, er omtrent færdig.

Diskussion:

Verner Hansen, Maribo, kritiserede fordelingen af tilskuddet til foreningerne og gjorde opmærksom på, at der har været tanker om større initiativpræmier. Han mente endvidere, at foreningernes kommunikation til pressen er for dårlig, og at fællesforeningen bør tage sig af kommunikationen vedr. årsmødet på sammenslutningernes vegne, samt at forsinkelsen af Fortid og Nutid bør kunne indhentes. *Knud Prange* gjorde opmærksom på, at forsinkelsen skyldtes forfattere og trykkeri og iøvrigt ikke var større i år end tidligere. *Formanden* mindede om, at vi arbejder med frivillig og derfor begrænset arbejdskraft. Foreningerne er blevet spurgt, om det var muligt at bruge en større del af ministeriets tilskud til initiativpræmier, men det viste sig, at det ikke kunne lade sig gøre. Spørgsmålet om kommunikation må evt. tages op af den nye styrelse. *Strange Nielsen* oplyste, at vi ved årsmødet i Maribo havde holdt pressen orienteret uden resultat. Denne gang er Ritzaus bureau underrettet.

H. K. Kristensen foreslog, at udbetalingerne af billedbogens overskud halveres, og at resten af pengene indgår i uddelingen til amtssamfundene. *Formanden* fandt, at det var en god ide, men at afgørelsen herom må træffes af de foreninger, som har finansieret billedbogen.

2. *Kassereren* aflagde regnskabet. *Jørgen Paulsen* spurgte, hvad udgifterne til lønninger og honorarer dækkede. *Formanden* og *kassereren* oplyste, at foreningsadministrationen kun udgør en lille del af udgifterne, og at langt de største udgifter angår bogsalget. *Olav Christensen* mente, at bøgerne sælges for billigt, og *kassereren* oplyste, at prisforhøjelser er under udarbejdelse. På forespørgsel fra *Laust Kristensen* oplyste *formanden*, at den lavt anførte værdi af boglageret skyldes, at der er foretaget nedskrivning. Derefter godkendtes regnskabet.
3. *Kontingentet* fastsattes uændret.
4. *Præmiering af årbogsafhandling 1970–72.*
Af de lokalhistoriske artikler og afhandlinger, der er udkommet i treåret 1970–72, har Dansk historisk Fællesforenings styrelse udvalgt ca. 30 som alle er blevet læst af det 4-mands udvalg, der foretager præmieringen. Interessen samlede sig om 4–5 artikler, som alle var værdige til præmiering, men der var enighed i udvalget om, at prisen på 3.000 kr. burde tilfalde *fhv. kommunaldirektør Gregers Hansen* for afhandlingen »Købmændene i Saksøbing og Maribo i 1700-årene – deres økonomiske og sociale placering«, trykt i Fortid og Nutid, bd. 25, 1972.
Gregers Hansen har foretaget grundige analyser af skatteligninger, brand-

taxationer, skifter og obligationsprotokoller for at belyse købmændenes økonomiske forhold sammenlignet med den øvrige befolknings. Han når til det i alt væsentligt overbevisende resultat, at den fåtallige købmandsstand var særdeles dominerende med hensyn til formuer og udlånsvirksomhed, og at købmændene betalte mellem en trediedel og halvdelen af de skatter, som byen indkrævede. Gregers Hansen sætter disse og andre resultater af den økonomiske analyse i relief ved at påvise, at de to byers købmænd i vid udstrækning var beslægtede. Det er stort set en enkelt »familie«, der har været økonomisk bestemmende i Sakskøbing og Maribo i 1700-årene.

Gregers Hansen har stillet sig en væsentlig opgave, og han har på en dygtig og skarpsindig måde udnyttet et stort og tålmodighedskrævende kildemateriale og derved nået resultater, der har betragtelig betydning for vurderingen af forholdene i de to byer og måske vil vise sig at have gyldighed for de fleste danske byer i 1700-årene. Undersøgelsen, der både er vel tilrettelagt og vel gennemført, har således vigtige rigshistoriske perspektiver. Den er tillige et smukt eksempel på gedigen lokalhistorie af almen interesse.

Præmien overræktes af formanden til Gregers Hansen, der takkede for påskønnelsen, som han så som udtryk for, at ikke-faghistorikere er velkomne på historiens arbejdsmark.

5. *Valg.* Olaf Olsen havde ønsket at trække sig tilbage fra formandsposten, og som ny formand valgtes afdelingsleder Vagn Skovgaard-Petersen, Skolehistorisk Institut ved Danmarks Lærerhøjskole. Kassereren O. Brunn Jørgensen havde anmodet om at måtte fratræde posten som kasserer i oktober 1973 og udtræde af bestyrelsen på grund af manglende tid, og den ene af foreningens revisorer, underdirektør Ejgil Pedersen, Faxe, der havde fungeret som revisor siden, valgtes til bestyrelsen. Professor dr. phil. Kristian Hald havde ligeledes ønsket at træde tilbage, og i hans sted nyvalgtes lektor Claus Bjørn, Københavns universitet, som havde lovet at påtage sig redaktionen af Fortid og Nutid efter Knud Prange. Helle Linde, Knud Prange og Jørgen Slettebo genvalgtes. Som revisor genvalgtes Olav Christensen, og som anden revisor vedtoges det at ansætte en statsautoriseret revisor, nemlig Aage Klarskov Jeppesen. Det oplystes, at en revision vil koste 3–4000 kr., men at kassereren mente, at regnskabet nu havde et sådant omfang, at det var nødvendigt.
6. *Eventuelt.* Under eventuelt takkede Vagn Skovgaard-Petersen for valget til formand, og Helle Linde takkede på bestyrelsens vegne Olaf Olsen for et godt og inspirerende samarbejde. Olaf Olsen takkede for den hjælp, han havde modtaget i det store og morsomme arbejde som formand og ønskede den nye bestyrelse held og lykke.

Fredag aften holdt kommunaldirektør Jens Johansen, Holstebro, foredrag om Holstebro som kulturby, hvori han understregede sammenhængen mellem so-

cial, økonomiske og kulturelle aktiviteter. Kommunaldirektøren viste Holstebro-filmen fra 1971 og havde derefter arrangeret optræden af et børneslagtøjsorkester af næsten professionel standard under ledelse af Jørgen Buchardt fra Holstebro musikhøjskole. Aftenen afsluttedes i Holstebros nye svømmehal, hvor nogle svømmere gav en lille opvisning, og kommunen var vært ved en forfriskning.

Efter repræsentantmøderne om lørdagen havde sammenslutningerne arrangeret foredrag af filmarkivar Ole Brage om Film som kulturhistorisk dokumentation med eksempler fra Danmarks Radios filmarkiv. Det var klart for tilhørerne, at her var et område af interesse for os alle. Senere på dagen samledes deltagerne på Sysselting, hvor borgmesteren afslørede en mindesten for Hardsyssels ting, og derfra gik man i hold på byvandring til kirkerne og Jens Niensens museum under ledelse af pastor Jens Hvas, til museet og lystanlægget under ledelse af museumsinspektør Torben Skov og til kunstmuseet under ledelse af Grethe Petersen. Om aftenen var der middag på Højskolehotellet, hvor Olaf Olsen takkede de afgangende bestyrelsesmedlemmer for deres store arbejde for foreningen. Efter middagen kunne deltagerne begive sig ud i den larmende by, der fejrede afslutningen på Holstebros 700 års jubilæum.

Søndagsudflugten under ledelse af *Torben Skov* og *vicebibliotekar Kr. Bjerregaard* gik gennem Vestjyllands særprægede natur over Stråspø plantage til gravhøjene ved Ølstrup, Brejninggård og Vedersø, hvor der spistes frokost. Derfra fortsattes til Staby kirke, som forevistes af *Rikke Olsen*, og tilbage til Holstebro kl. 16, samtidig med at regnen satte en stopper for det gode vejr, som ellers havde begunstiget årsmødet.

Helle Linde

DANSK HISTORISK FÆLLESFORENING

Driftsregnskab 1/4 1973 – 31/3 1974

*Foreningsvirksomheden**Indtægter*

Kontingenter		26.594,57
Renter		1.306,11

Tilskud

Kulturministeriet	14.000,00	
Historisk Fællesfond 1973	1.200,00	
Historisk Fællesfond 1974	1.350,00	
		<hr/>
		16.550,00

Udgifter

Årsmødet 1973	439,25
Møder og rejser iøvrigt	4.748,87
Honorarer til foreningens embedsmænd	7.200,00
Lønninger	43.276,11
Kontorhold	4.152,27
Porto og telefon	7.390,14
Forsikringer	1.371,00
Gaver og repræsentation	433,85

69.011,49

*Skriftserien**Indtægter*

Bogsalg		106.965,36
Boglager 31/3 1974	77.980,00	
Boglager 31/3 1973	68.140,00	
		<hr/>
		9.840,00
Salg historisk årsbibliografi		12.463,11

Tilskud

Undervisningsministeriet til fortsat udgivervirksomhed	4.500,00	
Carlsen-Langes Legat til Kr. Hald. Personnavne II	4.500,00	
		<hr/>
		9.000,00

Udgifter

Trykning og indbinding	41.978,61
Forfatterhonorarer	24.807,65
Redaktion og administration	2.147,75
Reklamer	18.341,00
Afgift Lokalhistorisk afdeling	42.896,46
Afgift Kommissionsbøger	16.788,54
Forsendelse	949,00

147.909,01

*Fortid og Nutid**Indtægter*

Abonnement og salg		34.571,85
--------------------------	--	-----------

Tilskud

Undervisningsministeriet	2.000,00	
Kulturministeriet til Institutionsberetninger	4.000,00	
		<hr/>
		6.000,00

Udgifter

Trykning og indbinding	29.979,04
Forfatterhonorarer	18.971,00
Forsendelse	5.149,69
Lønninger	810,00
	<hr/>
	54.909,73

Hensættelser

Hensat til imødegåelse af tab på udestående fordringer	4.000,00
--	----------

	<hr/>	223.291,00
	275.830,23	<hr/>
		275.830,23

<i>Driftsunderskud</i>	<hr/>	<hr/>	52.539,23
------------------------------	-------	-------	-----------

Status pr.		31.3.1973	31.3.1974
------------	--	-----------	-----------

AKTIVER

Girokonto 86 264	12.505,16	12.721,13
Indestående i Sparekasser	10.615,55	17.811,84
Kassebeholdning	689,96	0,00
Lagerbeholdning bøger	68.140,00	77.980,00
Udestående fordringer	20.850,35	45.339,41
Historisk Årsbibliografi	5.875,55	0,00
Tilgodehavende kontingent	0,00	780,00
	<hr/>	<hr/>
	118.676,57	154.632,38

PASSIVER

Skyldige omkostninger	1.143,23	62.771,78
Skyldig A-skat	487,00	1.880,00
Skyldige feriepenge	1.458,15	2.633,61
Skyldig moms	3.764,00	3.155,67
Kapitalkonto	92.732,56	40.193,33
Mellemregning Lokalhistorisk Afdeling	19.091,63	33.544,99
Mellemregning Historisk årsbibliografi	0,00	6.453,00
Hensættelse til imødegåelse af tab på udestående fordringer ..	0,00	4.000,00
	<hr/>	<hr/>
	118.676,57	154.632,38

Alrød, den 30.8.1974

Olaf Olsen,
professor, dr. phil.,
formand

Faxe Ladeplads, den 26.6.1974

Ejgil Pedersen,
underdirektør,
kasserer

Foranstående regnskab er gennemgået og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring.

Boglageret er optaget til en ansat produktionspris og herefter nedskrevet med 30 %. Ved lageroptællingen har revisionen ikke medvirket. Udestående fordringer er optaget på grundlag af bogføringen.

Tilstedeværelsen af alle øvrige opførte beholdninger er konstateret.

Undløse, den 27. juli 1974

Ove Bruun Jørgensen,
sognepræst

Haderslev, den 19. juli 1974

Olav Christensen,
socialinspektør

DANSK HISTORISK BILLEDBOG

Samlet driftsoversigt for tiden 12.12.1967 – 31.7.1974

Salg af bøger		1.475.912,72
+ Direkte fremstillingsomkostninger	758.398,80	
 <i>Salgsomkostninger:</i>		
Forsendelse og porto	118.284,34	
Annoncer og brochurer	112.426,14	
	230.710,48	
 <i>Administrationsomkostninger:</i>		
Lønninger	125.029,60	
Kontorhold	25.841,08	
Møde- og rejseudgifter	2.495,81	
Revision	12.600,00	
Diverse	318,61	
	166.285,10	
Afskrivning på debitorer	9.617,61	1.165.011,99
		310.900,73
+ Renteindtægter		28.466,80
		Overskud 339.367,53

som er overført til kapitalkonto.

Balance pr. 1.8.1974

AKTIVER

Likvide beholdninger:

Kassebeholdning	726,46
Postgiro nr. 146270	298,76

Landmandsbanken, Gentofte afdeling:

Indlån nr. 7-67611	53.900,23
Checkkonto nr. 4401-9	5.901,68

60.827,13

Tilgodehavende merværdiafgift 772,00

Debitorer 9.680,40

Lager af bøger 0,00

Lageret består af:

Bind I 4.034 stk.

Bind II 3.963 stk.

Bind III 4.354 stk.

Bind IV 4.466 stk.

Ialt bind

I-IV .. 16.817 stk. 71.279,53

Passiver:

Revisionsfirmaet H. E. Noiesen vedrørende 1973/74 1.800,00

Kapitalkonto:

Saldo pr. 1/8 1973	61.286,96
+ overskud overført fra driftsoversigt	33.192,57

94.479,53

Udbetalt til Dansk Historisk Fællesforen., Faxe Ladeplads 25.000,00

69.479,53

71.279,53

Foranstående regnskabsoversigt har vi udarbejdet på grundlag af det for »Danmark-Historisk Billedbog« førte bogholderi. Indestående på postgiro og bankkonti er afstemt.

København, den 16. august 1974.

Revisionsfirmaet H. E. Noiesen
Niels Noiesen,
 statsaut. revisor
 cand. jur.

